

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

*

HARMADIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1893.

TARTALOM.

	Lap
Magyar befolyás az olasz karolingi mondákra stb. <i>Rényi Rezső</i>	129
Juhász Máté. <i>Nagy Iván</i>	161
Orczy és Boethius. <i>Török Konstantin</i>	167
Kisfaludy Károly műveinek új kiadása. <i>Bánóczy József</i>	184

Adattár :

Balassi Bálint életéhez	207
Hell Miksa levelei	212
Fábián Gábor levelezése	224

Ismertetések, bírálatok :

Cserhalmi Hecht Irén, A francia romanticismus korszaka. A magyar dráma- irodalom történetéből. <i>Bánóczy József</i>	243
Hartl u. Schrauf, Nachträge zum dritten Bande von J. R. v. Aschbach's Ge- schichte der Wiener Universität. <i>Sz. Á</i>	246
Magyar irodalomtörténeti értekezések. Utolsó közl. <i>B. F.</i>	247

Vegyes följegyzések	252
----------------------------	-----

Repertorium	254
--------------------	-----

— — — — —

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akademia irodalom-
történeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartal-
máért egyedül a szerkesztő felelős.

*Figyelmestetés. A második évfolyam név- és tárgymutatója mihelyt
elkészül, szét fog küldetni.*

MAGYAR BEFOLYÁS

AZ OLASZ KAROLINGI MONDÁKRA ÉS A ROLAND-REGÉKRE.

I.

Itália eposzirodalmának kútfőit lapozva feltűnik, hogy a félsziget népének mondái, regéi, tekintve az általok felölelt anyagra, jó részben idegen föld termékei, milyenek a karolingi mondakör, a britt Artus- és a német sz. Graal-mondák vegyítve éjszak, dél, nyugot népeinek regéivel, románczaival s a későbbi lovagregényekkel.

E különböző elemekből alkotott s a nép dalnokainak éhes száján sokáig fentartott, de az olasz nemzeti szellemhez idomított népies énekek, regék, elejénte egymástól függetlenül a görög rhapszodok módjában kerültek elé, szegény majd koldulásig hanyatló dalnokok ajkairól, kik nyilvános tereken, utczákon csekély adományért énekeltek és meséltek, miért is alakilag, tartalmilag egyként az improvizálás ismerveit viselik magukon, és faragatlanságuk daczára is, mindennapi szükségletként bevette őket a népélet.

E népies dalok, románczok, eposzok, regék romantikus elbeszéléseinek forrása Nagy Károly császár paladinjai egyikének, a rheimsi érsek Turpinusnak sok ideig tulajdonított, újabb időkben azonban hevesen vitatott krónikája. [Magyarázatokkal ellátva legújabban Florenczben 1822-ben Sebastiano Ciampi kiadásában jelent meg: »De vita Caroli Magni et Rolandi historia, Joanni Turpino, archiepiscopo Remensi vulgo tributa, ad fidem codicis vetustioris emendata et observationibus philologicis illustrata.«] Ehez járul a XII-ik században ismeretlen író által egybegyűjtött és szerves egészszé egybefoglalt, de mindenben Turpinus krónikájára támaszkodó »Li Reali di Francia« című, olasz átdolgozásban először Modenában 1491-ben, majd Velenczében 1815. és 1821-ben meg-

jelent regekönyv. [Li Reali di Francia, nei quali si contiene La Generazione degli Imperadori, Re, Principi, Baroni e Paladini, con la bellissima istoria di Buovo di Antona. Edizione per la prima volta purgata da infiniti errori. Venezia. 1821.]

Főforrásnak marad mégis Turpinus krónikája, melyet, mióta azt II. Calixtus pápa 1122-ik évben mint hitelest szentesítette, az egykorú történetírók, krónikások — köztük G. Villani is [Cronica di Giovanni Villani. Trieste. 1857. I. különösen: libro primo, capit. LIX.] és a költők feltétlenül elfogadtak, számtalan másolatban, fordításban, átdolgozásban terjesztettek, pedig nem egyéb az, mint a történelemnek mesés feldolgozása, melynek írójához és hitelességéhez is sok szó férhet, miért is már Ariosto eposzának stanzaiban félreismerhetlen iróniával bánik el vele.

Tárgyilag nézve Nagy Károly császárnak és hős hűbéreseinek tetteit, harczait, családi és országos gondjait, békében és hadban viselt dolgaikat, a császár dicsőségét, erényeit, tévedéseit egy szenttanú közvetlenségével írja meg, mindezt azonban mythos-szerű párákba burkolva csodás körülményekkel fűzi egybe. A császárnak és udvarának közvetlen ismerőjeként, annak személyét, udvara ünnepeit, a ragyogó tornákat és ezek hőseit a legapróbb részletekig gazdag fantáziával festi, de a mythikus látyolt soha sem szakítja meg. Vezéreszméje a keresztyénségnek a pogánysággal való küzdelméből és győzelméből kimutatni a keresztyén vallás isteni eredetét.

E krónika anyaga szolgált alapjául számos francia, spanyol, britt regének és románcznak, melyeket e különböző népek érintkezéseik közben egymástól kölcsönösen átvettek, a maguk ízlése szerint átdolgoztak; az eként keletkezett regék később egybeforrasztva rövid románczok alakjában jutottak el Itáliába, itt a nép ajkára vette, idomította, toldotta, a népies irodalom végre egy nagy egészszé formálta, milyen a Reali regekönyv és számos olasz népies eposz. E krónika forrása a francia »Chanson de Roland«-nak is, mely az említett olasz regekönyv vonatkozó adataival egybevág, annak biztos jeléül: hogy mindkét munka egy forrásból ered.

A »Li Reali di Francia« olasz regekönyv anyagát szinte a Károlymondák képezik, vegyítve az Artus-mondából átvett részletekkel, és a spanyol románczok, arab regék epizódjaival. Vezéreszméje is a Turpinusféle krónikáé; csakhogy itt az izlami

és pogányság azonosnak tartatik, olykép: hogy Mohamed híve egyenlő a sok istenséget imádó pogánynyal. Jól megfigyelve nem egyéb mint a keresztyénség terjedésének, hódításainak fantasztikus története, melyben a valóság annyira össze van kúsálva a költőttel, hogy az igazat csak messziről sejteni, de kiböngészni nem lehet. Egészben véve Nagy Károlynak és családjának dicsőítésére irányúl, Pipint, Nagy Károly atyját egyenes ágon Nagy Constantin császártól származtatván le.

Előadása keretében számos hősök lépnek elénk, kikben nem nehéz felismerni a különböző népek, jelesül a normannok, brittek, frankok, spanyolok, arabok, a germán Niebelungok, Hunnok regé alakjait, és mi bennünket kiválólag érdekelhet, a Magyarok történeti idejének, a történelem teljes elejtése mellett, a képzelő erő által szabadon alkotott személyeit is felvonulni látjuk.

Itt találjuk a római Constantin császárt, a költői képzelet szülte unokájával Fiovo-val, a Milanoban székelő Artila = Attila herceget, ki »ladrone tiranno« és egész felső Olaszországot pusztította, városait feldúlta s lakatlanná tette. Itt Margit magyar királyleány [Margarita di Ungaria] is, Buldras (?) király leánya Buovo di Antona paladin neje, kinek férje igen sovárgott a magyar korona után, »egli molto desiderava d'incoronarsi del reame di Ungaria«. [Li reali, m. f. i. IV. könyv 57. fej.] Itt lép elénk a magyar király Sicurans (?), ki ostrommal veszi be Sirlonia (?) városát szaraczen népével (?) [U. o. V. k. 7. fej.]. Itt vannak továbbá a római Giovambarone, Sanquino, Sansone lovagok, ez utóbbi a híres oriflammot szent jelvényként nyújtja Fiovonak; végre Fiorenzo Páris királya, Rizieri a hősök hőse, Babilon, Tunis, Afrika szultánjai, Bovetto herczeg mind fantasztikusan, fegyelmetlen észszel összehordva, végre ki mindnyájokat testben és lélekben fölülmulja, az Nagy Károly császár unokaöccse, Károly testvérének Bertának fia, a számtalan regékben, mondákban, dalokban, eposzokban dicsőített Roland, Orlando, ki anyai ágon egyenesen magyar királyi vérből származik, levén nagyatyja Pipin, ki a Budán székelő magyar király Fülöp (?) leányát a nagylábú Bertát [Berta dal gran pié] vette nőül, s vele Nagy Károlyt és Roland anyját Bertát nemzette. E szerint Nagy Károly is anyai ágon magyar vérből származnék, és ez a népek mondáiból arra vall, hogy a magyar név és vér nemesnek és nagy becsben állónak tekintetett.

E regekönyv tehát Magyarországgal erősen foglalkozik, és innen tekintve érdekesnek, sőt tanulságosnak vélem megismerni a regét, mely hazánk- és királyainknak — bár képzeleti — nevét Nagy Károly császár mythoszerű származásához és tetteihez fűzi, s a Roland mondákkal szerves összefüggésben, Itália középkori népies irodalmában fentartatott.

Lássuk előbb a regét, aztán következtessünk.

II.

Olasz rege Bertáról a magyar király leányáról, Nagy Károly császár anyja- és Roland nagyanyjáról.

[L. Reali di Francia, VI. könyv. I—XVII. fejj.]

A történelem tanítja, hogy Frankhon királya és Róma császára Pipin nőtlén vala; Frankhon pedig az egész keresztyén világ legjelesebb királysága volt. Látván az ország bárói, hogy királyuknak nincs utódja, elhatározák számára egy nemes származású hölgyet, legyen az bárki, szegény vagy gazdag, keresni. E bárók legkitűnőbbjei Chiaramonte Bernát és Frata Gellért számos országnaggyal egy nagy ünnepség rendezésében állapodtak meg, mely alkalomra a királynak nagy pompával kellene megnyitni udvarát. Úgy intézték pedig a dolgot, hogy a lovagok husvétra jelenjenek meg az udvarnál, a királyok és urak asszonyaikkal, nejeikkel, nővéreikkel és férjhez adandó leányaikkal. És sokan jövének össze a bárók tömérdek szép nőekkel. Bernát és Gellért a király oldalán állván, utóbbi így szólott a királyhoz: »Mennyire érdemes látvány ennyi urat szemlélni, kik mindnyájan kormányod alatt születtek!« Pipin viszonzá: »Igazad van«. Gellért folytató: »Valóban nagy tisztesség ez urakra, ha növelik és fentartják a keresztyéniséget.« Pipin ismét válaszolta: »Igazat mondasz«. Most Bernát vette át a szót, mondván: »Mint fogod fentartani te, ki maholnap megöregszel, s gyermekeid nincsenek? Holtod után nagy leszen az egyenetlenség báróid között és gazda nélkül marad az ország«. Pipin válaszóla: »Oh, Bernát, későn mondd ezt nekem!« Gellért pedig viszonzá: »Nem vagy még oly idős, hogy ne lehetnének gyermekeid«. Erre Pipin király négy bárót megbízott, hogy keresnének számára egy nemes hölgyet, legyen bár szegény, vagy gazdag, csak szüljön gyermekeket. E bárók egyike Frata Gellért vala, a többiek pedig Chiaramonte Bernát, Riviera Morand, Trieva Rajmund, s titokban elindulának, felkutatván sok úri udvart, menyasszonyt keresve; sok helyen személyesen is bekopogtak, hogy lássanak, halljanak, és találtak számos hölgyet, de szülőik nem akarták egyiket sem adni Pipinnek, mert a király öreg vala. Elvégre megtudták, hogy *Fülöp magyar királynak* egy eladó leánya van, elhatározták tehát

ezt felkeresni, s anélkül, hogy Pipint értesítenék, hozzá indulának. Lombardián keresztül utazva Magyarországnak tartottak, s Fülöp királyt Budán találták. Ez nagy tisztességgel fogadván őket, midőn megtudta, kik legyenek, rendkívül elcsodálkozott jövetelük felett. A király leányát nagylábú Bertának nevezték, levén egyik lába a másíknál nagyobb, az pedig jobb lába vala, különben szép teremtes vala, s a világ minden hölgyei között legszebben és leg-erősebben ülte meg a lovat. Már három napig tartózkodtak itt az urak, s kérték a királyt, lenne kegyes vadászatot rendezni. A király tehát nagy vadászatot tartott, s kimentek a városból számos hölgy kíséretében, köztük volt a királyné is leányával, a nagylábú Bertával egy szép kövér paripán, mely folyton tánczolva lépkedett, Berta pedig folyton mosolygott.

Bernát, Gellért, Rajmund és Morand kényük szerint mende-gélve nagy figyelemmel kísérték a gyönyörűen lovagló nagylábú Bertát, ki magával hozta Elisettát, a maganzai Vilmosnak vele egy-korú és annyira hasonlatos leányát, hogy azt második Bertának lehetett tartani. Elisetta Magyarországon született, mert atyja Vilmos, midőn Pipin király Buovo fiának kezei közül kimentette és száműzte, megszabadulván fogságából, jó reményben levő nejevel együtt ide menekült. Elisetta jó nevelésben részesült, s ha Bertával egyforma ruhába öltözött, alig lehetett őket egymástól megkülön-böztetni. Megindulván a vadászat, Pipin bárói Bertára czélozva kérdezték Fülöptől: ki lenne azon hölgy, ez pedig viszonzá: »az én leányom«. A bárók dicsérettel halmozták el szépségét és jóságát, kérdezvén a királyt, ha volna-e már férje? Fülöp azt felelte, hogy nincs, de szándéka férjhez adni. Estére, hogy vissza-tértek Budára, mindenki dicsőíté a hölgyecskét, sőt némelyek meg-jegyezték: e király Pipin alattvalója, Gellért pedig erre így felelt: »Pipin királynak olyan alattvalója van, ki nála nagyobb«. Elválván a királytól, a terembe távoztak, mondván, hogy a királylyal és királynővel óhajtanak szólni. A király és királyné egy szobában levén a három báróval, küldetésök célját, a mint azt egymás közt előre megállapították, Chiaramonte Bernát előadta. Midőn Fülöp király megértette volna, hogy Pipin király leányát megkéri, könyekre fakadt mondván: »Uraim, királyságom s minden hatalmam a frank királyi családé voltanak mindig, s én uramnak szolgálja vagyok, azonban nehogy uram csatlakozzék, figyelmeztetek benneteket, hogy Bertának egyik lába nagyobb, s ez a jobb lába. Ezek kacagtak e fölött s látni akarták, és megeskették Pipin király javára, kikötvén a szoros titoktartást, míg Pipin király érte kül-dene. Ezzel bucsút vettek s visszatértek Frankhonba királyukhoz: ki visszatérésük fölött igen megörült. Pipin meghallgatván jelenté-süket, ámbár öreg volt, Berta szépsége felől hallván, nyomban beleszeretett.

Pipin király Berta szépsége felől és arról értesülvén, hogy köve-tei őt vele eljegyezték, valamennyi báróit udvarába gyűjté nagy

ünnepséget rendelt és hölgye után küldött. Elmentek pedig Chiaramonte Bernát, Frata Gellért, Trieva Rajmund, Riviera Morand, Maganza Grifon és ennek két fivére, és számos főúr; a nagybecsű kincset pedig, melyet jegyesének küldött, kimondani se lehet. Budán nagy tisztességgel fogadták őket, s az egész országban nagy volt az öröm a megkötött házasság miatt. Öt napig tartózkodtak itt, ekkor azután hazafelé útra készülődtek. A királyné Bertának bevallá, hogy Pipin király öreg, mire ez nagyon elkeseredett, de anyja bátorította őt mondván: Pipin Róma császára és a frankok királya, és így ő császárné leszen, mire valamelyest megnyugodott. Azt azonban elhallgatta anyja, hogy Pipin rövid és széles, Berta pedig úgy gondolkozott: hadd legyen öreg, de legalább szép ember lesz. Fülöp király erre a terembe vezette Bertát, s az összes magyar bárók jelenlétében Pipin királynak eljegyezte; innentül császárnénak czimezték. Ezután nemsokára intézkedtek a bárók, hogy Frankhonba visszautazzanak. A királyné Berta oldala mellé egy bizalmas hölgyet kívánt adni, kiben leánya megbízhatson, evégből Fülöppel szólván, ez eképen válaszolt: »Oh ki lehetne az egész világon bizalmasabb kísérője, kit melléje adhatnál, mint Elisetta, ki vele növekedett?« A királyné mondá: »Ismered nemzedékinek hírét, a maganzai ház faját, én nem bízom benne«. A király viszonzá: »Eh! te ostoba! Ugyan mit tehet egy nő?« Végre meg egyeztek, hogy Elisetta Bertával menjen, mint ennek bizalmas udvarhölgye. Így határozván ezt, Elisettáért küldtek, és értesítvén őt határozatuk felől, Elisetta így szólt: soha sem fogok akaratotok ellen cselekedni. Bernát és Gellért a többi urakkal együtt bucsút vettek s a hölgygyel útnak indultak, vele ment 10 szolgálattevő asszony és 10 hölgy, Elisetta pedig odaadó titknoka lőn. Bernát és Gellért folyvást Berta mellett voltak. Grifon, Spinard és Tolomeo pedig Elisettát kísérték, ki megismertetvén magát velök, ezek nagyon tisztelték s több ízben szóba hozták, hogy Elisetta annyira hasonlított a királynéhoz, hogy egymással összetéveszthetők, s hogy ezen mindenki csodálkozik. Sok nap multán Frankhonba értek, hol mindenütt nagyszerűen fogadták. Páris közelébe érve, tömérdék úr és népség jött eléjük, egy mértföldre Páristól pedig Pipin királylyal találkoztak, itt az egész néptömeg megállott. Ekkor Maganzai Grifon Bertához lépve, bemutatta neki Pipin királyt, és Berta nagyon elszomorodott.

Berta szerencsétlennek vélte magát s ennek érzete az idegen viszonyok és ifjú elméjének befolyása alatt csak öregbedett. Midőn megpillantá Pipint, eszébe jutottak anyja szavai: »tehetetlen és kövér«. Fájdalma arcát halványra festette, ezt pedig Maganzai Grifon figyelemmel szemlélte. Berta örömet színlelni képtelen, szobájába vonult vissza, hol Elisetta kérdezte: miért oly komor? Berta pedig válaszolt: »Testvérem! Társamnak és titkosomnak rendelt téged anyám, hogy bízhassem benned s közölhessem veled titkaimat; ha te az én kötelességemet teljesíteni magadra vállal-

nád, minden bűm, bánatom elmulnék». Erre Elisetta így felelt: »Mindent kész vagyok érted megtenni, ha kell, meghalok«. Erre Berta: Tudod és több ízben hallottad, hogy egymáshoz hasonlítottunk és alig lehet felismerni köztünk a különbséget, kivéve lábainkat. Azt óhajtánám tehát, cserélj velem ma éjjel, és menj te a császárral, mert én a legboldogtalanabb nő vagyok, ki csak e világra született. Elisetta mondá: Oh asszonyom, mit beszélsz?! Ha ezt a császár észrevenné, máglyára ítélne; de meggondolom estig. Most mindketten az udvarhölgyek társaságával a királyi terembe léptek. Elisetta átgondolván a császárné ajánlatát, Grifon és Spinardo után küldött és közlé velők Berta szavait. Hallván ezt Spinardo, megölelé Elisettát, mondván: »Ez szerencséd, cselekedj mindent, mire csak kérni fog, és intézzed úgy, hogy Berta ma éjjel a király lakosztálya mellett levő kertbe menjen, te meg feküdj le a királylyal, jegyezd el magad vele, feküdj le aztán ágyába és tedd mind azt, mit kívánni fog tőled«. Elisetta viszonzá: »Nem akarnám Berta kárát, inkább a halált«. Ők pedig válaszolának: »Ha császárné leszesz, kitől lehetne félned? Nevezd magadat Bertának, hasonlítasz hozzá, senki sem fogja észrevenni«. Elisetta nagyon ellenkezett, de ők addig beszéltek, míg végre is megegyezt az árulásban. Miután Elisetta visszament volna szobájába, meg akarta tekinteni a lakosztály mellett levő kertet és felfedezé aniak bejárását, honnan a császárné oda beléphetett. Ekkor mindent jól átgondolva a terembe tért vissza és kevés vártatra Bertával szobájába ment, hol ez így szólott hozzá: »Mire határoztad magad? Ő pedig imígy válaszolt: »Akaratod szerint; de hol leszesz te az alatt? Berta pedig mondá: »A szobában maradok«. Elisetta ellenveté: »Társnőim felismernének« és egy a kertre nyíló ablakhoz vezette, mondván: »Ezen kertben várakozhatnál, s ha a király álomba merül, érted jövök, társnőimnek pedig azt fogom mondani, nálad kell maradnom«. Ebben megegyezvén, visszamentek a terembe.

Miután Elisetta és Berta kölcsönösen megállapodtak, Elisetta még az éj beállta előtt értesíté Grifont és Spinardot, ezek pedig nyomban felhajszoltak szolgálók közül négy embert, mondván nekik: »Ez az Elisetta, kit a császárné magával hozott, gyalázatos könnyelmű nő, ma éjjel a kertbe kell jönnie hozzánk, tegyétek meg nekünk a szívességet, fogjátok el és vigyétek a Páris fölött elterülő Magno erdőbe és vágjátok el torkát,« és adtanak nekik ezer darab aranypénzt, biztatván őket nagy ígéretekkel. A négy gazember engedelmességet és titoktartást ígért, s midőn az idő közeledett, a kertbe lopóztak és elrejtőztek. Ezalatt az ünnepség nagyban folyt, mit azonban, mivel Pipin király időse ember volt, csakhamar félbenszakítottak, Bertát ekkor udvarhölgyei szobájába kísérték, ez pedig Elisettát magához szólítván a váróterembe vezette és így szólt hozzá: »Elisetta testvérem« tartsd meg ígéreted, mert én nem akarok ez éjjel a császár mellé fekünni. Elisetta viszonzá: »Bár nem szívesen, de parancsodra megteszem«. Berta

most leveté királyi öltönyét és átadta neki, levette koronáját és Elisetta fejére illeszté, szóval annyira feldíszítette, hogy nehéz lett volna azt felismerni, mert, mint mondva volt, hangjára, arczára és egész személyére nézve, kivéve lábát, annyira hasonlítottak, hogy külön válva sem lehetett őket egymástól megkülönböztetni. A rosszul tanácsolt Berta magára ölté Elisetta ruháit s lement a kertbe, hol egy festett loggiában leült, várván míg Elisetta felváltja, Elisetta pedig visszament az udvarhölgyek közé, becsukván a kert ajtaját, s a nők nem ismervén fel, az ágyba fektették. Midőn az ágyba fektették volna, így szólott hozzájuk: »Lássátok asszonyok, ugy-e jó kísérom van, elhagyott, elment haza rokonaihoz akunni?« Ezek pedig nevettek az Elisettára vonatkozó szavakra. Kevés vártatra jött a császár s az ágyba feküdt. Elisetta hirtelen kiugrott onnan, a császár pedig megragadta, azt akarván, hogy a házasság beteljék. Elisetta erre azt kívánta, hogy előbb jegyezze el mint császárnét, Pipin mosolygott és eljegyzé őt, kezét fogván vele és megcsókolván. Ezzel az ágyba feküdtek és Elisetta teljesíté Pipin akaratát oly sikerrel, hogy az első éj után egy fiú gyermekkel lett terhes. A császár azt hitte, hogy Bertával aludt, s nagy gyönyörrel együtt maradának világos nappalig.

Éjfélén túl levén az idő, az említett szolgák Bertát megragadták, halállal fenyegetvén. Ez a félelem és halálos ijedelemtől nem tudta mihez fogjon. Betömték száját, kivitték a kertből s a városon kívül hurczolták, mert Páris kapui éjjel-nappal nyitva voltanak, a Magno erdőbe vitték, mely Páristól két frank mértföldre esett. Már világos nappal vala, mire az erdő mély sűrűjébe hatoltak, itt kivették szájából a tömést s így szóltak egymáshoz: »Hitünkre ez nagy bűn lesz!« Berta megértvén beszédükből, hogy meg akarják ölni, félelemtől remegve, keserves zokogás közt így szólott: »Oh atyám Fülöp király, mily országba küldtél engem?! Oh legnemesebb királyi anyám, így kell elvérzeni leányodnak?« Azok pedig kik ide hurczolták, hallván, hogy Berta a magyar király leányának vallja magát, egymásra néztek, s egyikök így szólítá meg Bertát: »Mi közöd van neked a magyar királyhoz?« Ő pedig viszonzá: »Ő az atyám«. Amaz pedig folytatá: »Nem mondasz igazat, a te atyád Maganzai Vilmos vala«. Berta felelt: »Maganzai Vilmos Elisettának az én udvarhölgyemnek atyja«. A szolgák most úgy vélekedtek, hogy rosszul cselekvének, kérdezték tehát: »Mit kerestél hát a kertben?« Berta akkor sorra elbeszélte az egészet a mi történt, azok pedig megijedtek, mondván: »Meg vagyunk halva, mert ha Fülöp magyar király és Pipin frank király ezt megtudják, felakasztatnak«. Végre is elhatározták, hogy megölik: senki sem fogja tudni, Elisetta pedig császárné marad. Most belátta Berta, hogy Elisetta rokonainak tanácsára elárulta, térdre borult tehát a gyilkosok előtt, s könyörületet kérve mondá: »Legalább némi tisztelettel viseltessetek atyám és Pipin király iránt, és esküszöm, ha kedveztek életemnek, azért mit eddig elkövettek,

nem fogtok halállal bűnhődni, s ha valaha fogságba kerülnétek, királynő és császárnő hitemre ígérem, megszabadítlak. Ezek pedig hivén, hogy rosszúl végeznek, ha megölik, kisebb veszélynek tartották ha megmentik. Berta pedig imígy folytatta: »CselekedjeteK úgy, ne ontsátok véremet, inkább kössetek egy fához s hagyjatok martalékul a fenevadaknak«. Ezek erre sirva fakadtak, s egyik is másik biztatta egymást: Öld meg. A másik: jól van, tehát haljon meg, de általad, általam soha. Végre is egyikök levetközteté Bertát, egy fához kötözte, ruháit pedig magukkal vivén, hátra-kötött kezekkel így hagyták őt a Magno erdő legsűrűbb vadon-jában. A város közelében Berta ruháit késeikkel átszurkálták, egy kutyának vérével befestették és átadván Maganzai Grifonnak, mondák: hogy Bertát megölték. Ez megölette őket, kérdezőn, mit beszélt Berta. Semmit, viszonzák ők, mert száját betömték. Grifon erre mondá: »most hát nem fog többé szégyenünkre válni«, ezek pedig tetették magukat, mintha Bertát fel nem ismerték volna. Grifon kincset ígért nekik, mondá tehát: jertek velem, beváltom ígérete-met, s nagy szeretetet mutatván irántuk, a jutalmat is nagyobb-nak ígérte. Midő-n aztán palotájába lépett velők, azzal ajándékozta meg őket, a mit megérdemeltek, egyenként mind a négyet megölette, hogy soha se árulhassák el titkát. Ez volt a kincs, melyet megkaptak.

A négy szolga halála után Grifon és testvérei a királyi palotába mentek, és meggyőződtek, hogy Elisetta királyné gyanánt viseli a koronát, s fel nem ismertetett. Ennek oka pedig az vala, mert mind ama hölgyeket, kik Bertával jöttek Magyarországból, eltávolítá magától és frankokkal helyettesíté. Nehány nap múlva egy komornoknő, kiről meggyőződött, hogy felismerte, megöletett, és így senki sem tudhatott a dolog felől, mert annyira hasonlított Bertához, hogy azzal azonosnak tartathatott. Maganzai rokonai értesítették őt, hogy Berta királynét megölették. Elisetta ekép tovább kormányozván, kilencz hónap múlva egy fiú gyermeket szült, kinek Pipin király Lanfroi nevet adott; egy év múlva ismét másik fiút nemzett, kit Olderigi néven neveztek. Elisetta több éven át élt Pipin királylyal, Fülöp király pedig azt hitte, hogy leánya királyné. Elisetta Berta királyné nevét is felvette s mint ilyen írt és íratott atyjának Fülöp királynak és anyjának a királynénak.

A bájos Berta királyné estig volt kikötve a fához, a sírástól kimerülve, félelmében sem kiáltozott többé, mert nem tudott, a mennyek asszonyának ajánlá tehát fel magát. Azon helytől, hol kikötve volt, három mértföldre az erdőt egy folyó hasította, mely-nek neve Magno volt. E folyó partján lakott egy vadász, ki Pipin király zsoldjában állott. Vala ennek négy leánya és neje. Midő-n az erdőben fegyveresen cserkészett volna, kutyája Bertára bukkan-ván ugatni kezdett. Lamberto — ez volt a vadász neve — azon hitben, hogy vadra akadt, a kutya ugatása után indult, midő-n pedig Berta királynét megpillantá, elcsodálkozván kérdező: vajjon

ki lenne? Ez alig bírt már válaszolni, s csak arra kérte, oldja el a fától. Az pedig úgy cselekedett. Berta a földre rogyott, szólni sem bírván, végre mondá: hogy egy kereskedő leánya, és így folytatta: »négy rabló kertemből hurczolt e helyre, meg akartak gyalázni és én halálokat kértem tőlök, ők pedig mondták, mi nem akarunk téged megölni, mert sajátságos véget szántunk neked, és levetköztetvén, mint látod, e fához kötözték, ruháimat mind magukkal vitték. Az isten szerelmére kérlek, tehát végy oltalmadba«. Lamberttel frank nyelven beszélt, ez nagyon megsajnálta s a hogy tőle tellett segített neki a helyről távozni, lakására vezetvén őt, mely a Magno partján állott, és elbeszélé nevének, mint talált Bertára az erdőben. Az asszony szíve megesett rajta, durva vászon ruhát adott reá s egyik leányára bízta mondván: nálunk fogsz maradni, a mink van megosztjuk veled. Ő pedig áldva Istent és isteni anyját, térdre borulva köszönte meg és velök maradt egy hónapig. Egy napon így szólt Lamberthez: »Atyám, kérlek szerezz nekem papirost és tentát, hogy néha leírhasam azt a mit akarok, és én megteszem, hogy leányaid hozományhoz jutnak«. Lamberto úgy cselekvék, ő pedig leírta a mi a himzéshez és zacskókészítéshez szükséges, és elkészítvén a munkát, Lambert Párisban eladta kétszeres árért mint a mennyibe került. Berta megtanította e munkára Lamberto leányait is, és alig öt év alatt Lamberto gazdag lett s felhagyott a vadászattal. Berta Lamberto leányait tisztességre és modorra is oktatta, miből kitűnt, hogy ő igen nemes vérből származott. Mindannyian nagyon tisztelték őt és engedelmeskedtek neki, Lamberto pedig gyakran elmesélte, mi történik Párisban, így azt is, hogy Pipin királynak két gyermeke született Berta királynétól. Ebből Berta megértette, hogy Elisetta rokonainak segélyével őt elárúlta, azon törte fejét éjjel-nappal, mint boszulhatná meg magát, és mint juthatna ismét férje kegyeibe vissza, de féltette életét.

Már öt éve múlt, hogy Berta Lamberto házában tartózkodott és több ízben küldé őt a városba, 300 aranypénzen fölül vásároltatván általa arany és ezüst fonalat s más egyéb szükségletet; ezekből aztán egy művésziessen himzett sátort készített, melyre kisded és szép képekben saját történetét himezte, mint jegyezték el Magyarországon, mint jöttek érte a bárók, és mint érkezett Párisba, szóval mindent mi vele történt, megmagyarázván mindazt, mit mondani akart. Midőn a sátor elkészült, oda hívta Lamberto-t mondván: »El fogsz menni sz. Dénes ünnepén ennek egyházába, és felállítod e sátort oly helyen, hol a királynak és báróinak, ha arrafelé mennek, szemökbe ötlük, eladod pedig két font ezüstért, s ha valaki kérdezné, honnan szerezted, mondjad: »Aquamortara-ba mentemben egy kereskedésbe tértem be, ott egy Alexandriából jött ember kínált meg velem, megvettem, hogy ide hozzam és eladjam kétszer annyi ezüstért mint a súlya. De az árát a piacon fizettesd magadnak, ne is lépj érte, hogy azt felvegyed egy házba

sem, mert ott halálotat lelheted, aztán értesíts, ki vette meg». Lamberto vállára vette a sátort és sz. Dénes vigiliáján Dénes egyházához vitte, ott a Páris felől elterülő oldalon, jól közel a Párisba vivő út mellett felállította. Nemsokára erre jött Maganzai Grifon sz. Dénes egyházába igyekezvén, megpillantá a sátort, oda lépett s az arra himzett rövid mondásokat olvasgatta, nehánynak elolvasása után megkérdezé Lamberto-t, honnan szerezte e sátort. Ez aként válaszolt a mint őt Berta betanította. Grifon összehajtá a sátort mondván: »jer velem, hogy pénzed átadjam«. Lamberto pedig viszonzá: »bocsánat uram, a frank király ha meglátja, kétszer annyi ezüstöt fog érte adni mint a mennyi az egésznek súlya«. Grifon attól tartván, hogy a sátor kisiklik kezei közül és más veszi meg, megmértette súlyát és elhozatván az ezüstöt, árát kifizette, az összegöngyölt sátort pedig palotájába vitetvén, egybegyűjté rokonait, kik az elkövetett merény felől tudomással bírtak, bemutatta nekik mondván: »Ő él«. Erre aztán számos kémet küldöttek Alexandriába, sőt máshová is, hogy kutatnák fel Bertát, a sátort pedig elégették. Lamberto visszatérvén Bertához elmondá mint adta el a sátort pontieri-i Maganzai Grifonnak. Berta pedig elszomorodott, mert tudta ő, miért vette Grifon a sátort és mondá, »Még nem vagyok bűneimtől megtisztúlva. Hálát adok Istennek és alázattal ajánlom magam kegyeibe«.

Ki e történetet megírta, mondja: hogy Magyarország királya és királynéja több levelet írtak leányuknak Bertának, sőt titkos követeket küldtek, hogy beszélhének vele, de egy sem jutott hozzá. Kémeiket is megbíztak, végre egy meghitt szolga a császár termébe látta belépni, de meghallván szavát, ezután nyomban felismerte Elisettát és búsulva távozott vissza Magyarországba, mondván a királynak: »Uram én láttam Elisettát, fején a koronával s Pipin királytól származott két fiával, egyiknek Lanfroi, másiknak Olderigi a neve, és te azon hitben élsz, hogy ezek leányod gyermekei«. Fülöp erre viszonzá: »Kedves szolgám, tévedned kellett«. Mind a mellett elszomorodván, közölte a hírt királyi nejevel. Következő éjjel mindkettejüknek rossz álomlátásuk volt, mire a király így szólt: »Álmomban leányunkat Bertát egy medve üldözte az erdőben és négy farkas keze és szája közé került, ő erre egy folyóba ugrott, honnan egy halász kifogta«. A királyné ezt hallván viszonzá: »Uram, nekem is ugyanezen álomlátásom volt«. Erre mindketten vezekleni kezdenek, s a királyné mondá: »Nincs több gyermekünk, sem leány sem fiú, ennél fogva kérlek, uram, induljunk oda, hogy lássuk őt«. Erre a király kiadta kíséretének a parancsot, hogy mától egy hétre készen legyen minden, és senki sem tudta hová lesznek menendők. Elindulván Csehországon és Konstanzon keresztül haladtak a birodalmon át, úgy értek Frankhonba. Midőn Páristól három mérföldre voltak, Fülöp király értesíteni rendelte megérkezése felől Pipin királyt, ez pedig megparancsolá báróinak, hogy lóra ülven induljanak ipja, a magyar

király elé, ő maga Elisetta szobájába ment mondván: »Asszonyom jó hírt hozok, atyád és anyád estére itt lesznek nálunk vacsorára«. Elisetta színlelte az örömet, valójában pedig elbúsult és rettegett. Pipin király csodálta, hogy a hírré elájult. Ő pedig így szólt: gyorsabban lehet meghalni az örömtől mint a fájdalomtól. Pipin király pedig válaszolt: készülj, hogy atyád és anyád elé mehesünk. Ő pedig mondá: »Nem tudom mehetek-e«. A király távozott s lóra ülve így szólt Grifonhoz: »Menj azonnal a királynéhoz, monddad, üljön lóra«. Grifon felkeresvén Elisettát, ez sírt és félelemtől reszketett, s e szavakkal fogadta Grifont: »Ezt neked köszönhetem«! Grifon biztatta, hogy ne féljen, mire Elisetta mondá: »Hasztalan a biztatás!« Grifon pedig tanácslá: »Színlelj betegséget, mi azt fogjuk mondani, hogy az orvosok állítása szerint bajod nem engedi a veled való beszédet, mert az öröm halálot okozná, és intézkedni fogunk, hogy sötét legyen nálad, ha pedig a királyné megszólítana, amennyire csak kitellik, rekedt hangon válaszolj, és mi nyomban közbelépve majd találunk valami kibúvót«. Erre lóra veté magát, ő pedig betegséget színelve ágyba fekvék. Midőn Grifon Pipin királyhoz érkezett, ez kérdezé: mit mível a királyné? Grifon pedig viszonzá: »Hitemre félek, hogy hirtelen rosszullete még halálos lehet«. Pipin erre így szólt: »Én is tapasztaltam ezt, midőn arról értesítém, hogy atyja és anyja megérkeznek«. Ekép tovább lovagolva társalogtak. Fülöppel a magyar királylyal és királyi nejével találkozván, nagy ünnepséggel indultak vissza Párisba. Fülöp király kérdezé Pipint: »Miért nem jött leányom Berta anyja fogadására?« Pipin pedig válaszolá: »Az öröm, meghallván érkezéseteket, beteggé tette«. Párisba érvén Fülöp király Pipin oldalán vonúlt be a királyi palotába, ott azután bejárták a termeket és az egész kíséretet beszállásolták.

Magyarország királynéja kipihenvén magát, így szólott Fülöp királyhoz: »Leányomat akarom látni«, s a kíséretében levő hölgyekkel, nemesekkel, szolgálóival Elisetta szobájába indúlt, ez azonban félelmében kiüzente neki, hogy elszunnyadott a gyengeségtől. A királyné mind a mellett be akart lépni, de a maganzai rokonok gátolták mondván: nem lehet bemenned, mert alszik, s az orvosok eltöltötták a beszédétől, távozzál és várj kissé míg felébred. A királyné boszankodva veté kezét a kilincsre s megnyitá az ajtót mondván: »Mit akartok? Hogy távozzam? Hát nem az én leányom ő?« Belépett és látta, hogy alszik. Ekkor megtapintá lábait, s nyomban észrevette, hogy ez nem az ő leánya. Haragra gyúlva szemügyre vette arczát és felismeré Elisettát. Tette, mintha rendben talált volna mindent, s Elisetta az ő leánya lenne, mondván: »Oly édesen alszik, nem akarom álmát zavarni, majd ha felébred, visszajövök«. Ezzel Fülöp királyhoz ment, és csendesán sirva így szólt: »Oh jaj! Uram! Leányunk Berta bizonynyal meghalt, mert az ki magát Bertának nevezi, nem Berta, hanem Elisetta, kit felismerem, és ez az oka, hogy nem jött elénk. Most azt óhajtom, közöl-

jük ezt Pipin királylyal». Fülöp király pedig válaszolá: »Asszonyom, ezt ne tegyed, mert ha ennek Pipin király lenne okozója, s mi szolanánk e felől, megöletne bennünket; ha visszatérünk Magyarországba, majd oly intézkedéseket teszek, hogy kiűzessék Párisból, sőt birodalmából is, és oly iszonyú boszút állok, hogy örökre emlékezetes marad, elébb azonban látni akarom a leányt«. Erre átmentek Pipin királyhoz látogatást tenni, színlelvén az örömet és szeretetet, kevés vártatra azonban így szóla Fülöp király Pipinhez: »Menjünk, nézzük meg a császárnét«. Pipin készségesen kézen fogta. A magyar királyné mindent tudva erőt vett magán, hogy lélekjelenlétét megtartsa, a maganzaiak pedig híveikkel együtt mindnyájan titkon felfegyverkezve valának. A szobába lépve Pipin király számos világot gyújtatott, Fülöp király pedig Elisetta kezét fogván beszélt vele, és rögtön felismerte őt, de el nem árulta magát, sőt inkább úgy bánt vele, mintha leánya volna. Grifon erre így szólt: »Uram, jobb lenne őt békén s nyugodni engedni«. Magyarország királynéja jelen levén, most inkább felismerte Elisettát. Ezután visszatértek szállásukra, Grifon pedig így szólt Elisettához: »Megszabadultál, mert nem ismertek fel«. Elisetta erre viszonzá: »Adja Isten, de én tartok tőle«. Fülöp király visszatérvén szobáiba királyi nejével, nagyon elbúsulának, és e napon egyéb nem történt.

Harmadnapra Fülöp király engedelmet kért Pipintől, hogy Magyarországba visszautazhassék és ajánlá neki Bertát. Pipin király pedig így szólt: »Mit mondasz uram? Távozni akarsz, alig levén nálam két napnál tovább? Szerettem volna, ha a Magno-ban tartandó vadászatot, melyet kedvedért rendeztem, legalább láttad volna. Fülöp király, hogy Pipint el ne kedvetlenítse, azt válaszolá: hogy nagyon kedves dolog lesz neki azt látni. Ennek folytán másnap reggelre kitűzetett a vadászat, s Fülöp király meghagyta Magyarország királynéjának, látogassa meg Elisettát, de ne árulja el, hogy felismerte őt. A királyné viszonzá: »Oh Uram! te Elisettának nevezed őt, én azonban mindig Falsettának fogom hívni, mert ravasz és gonosz ő előttem«, és ezentúl mindig Falsetta volt a neve. Pipin és Fülöp királyok pedig lóra ültek, velök mentek Chiaramonte Bernát, Párisi Rajmund és Riviera Morand, meg sok mások. Párisból az erdőbe érkezvén, megkezdődött a vadászat, a falka szétbocsátatván, a vadászok nagy kedvteléssel egész nap követték azt. Este felé Pipin király egy szarvast nyílával megsebesítvén, kutyát uszított nyomába, s folyton üldözte, míg elejté és lovára felkötötte. Most társaihoz akart visszatérni, ezek azonban oly mélyen hatoltak az erdőbe, hogy nem talált reájok, végre a Magno folyóra bukkant, melynek partján haladva Lamberto házához érkezett, hol Berta rejtőzött. Itt leszállott lováról s valakit magához szólított. Lamberto megjelent a szólításra s megpillantván őt, nyomban felismerte mondván: Uram Frankok királya, mit mivelsz ily késő éjjel e vidéken? Pipin király válaszolt: Hitemre

az utat eltévesztém, s tudakozódott ha nem érkezett-e oda valaki. Lamberto azt felelte hogy nem. Ekkor tudakolta, mennyire van onnan Páris. Lamberto felelé: öt mérföld és folytatá: »Uram, ha kedves előttem nálam maradni, van friss sült kenyérem, ezenfölül különféle vad sülttem salátával«. A császár mosolygott mondván: »Úgy cselekszem« és leült egy nagy köteg tüzelő fára. Lamberto leányait szolgálatára előszólítá s a kemenczéből éppen előkerült kenyeret megszégvén, megbízta Bertát, vinné azt fehér abroszszal Pipin királynak.

Berta Pipin király elé jutván, oly nemes mozdulattal hajta meg előtte térdeit, hogy a király e szavakra fakadt: Ez nem parasztnő modora, és szemlélvén Bertát gondolá: ha a királyné velem volna, hitemre mondom, azt hinném ő ez, s hogy megtréfálni akar, annyira hasonlít ez hozzá. Mielőtt Lamberto a bort előhozta, megszólítá Bertát: »Lamberto leánya vagy te?« Berta viszonzá: »Nagyon is annak leánya vagyok«. Pipin király pedig mondá: »Nem csókolnál meg? Én nőül veszek«. Berta egész valójában remegve válaszolá: »Azt cselekszem a mit kívánsz«. Pipin pedig folytatá: Ha Lamberto megengedné, fogsz-e velem hálni az éjjel? Berta így felelt: Uram akaratod szerint cselekszem. Midőn Lamberto italt nyújtana a királynak, ez így szólt hozzá: Mondsza Lamberto, ez a te leányod? Lamberto válaszolta: Ő az én leányom, s több mint leány. Pipin király folytatá: Akarod-e hogy velem háljon ez éjjel? Lamberto viszonzá: Istenemre uram ez szerencse! de ha ő nem akarná, ne tégy rajta és rajtam erőszakot. A király mondá: ha ő nem akarja, sem rajta sem rajtad erőszakoskodni nem fogok. Lamberto most Bertához fordult kérdezvén őt: akarsz-e az éjjel Pipin királylyal hálni? Berta pedig mondá: Igen. Ezt hallván Lamberto nagyon elcsodálkozott és sietve távozott, hogy nejével közölje. Ez pedig így szóla: e nő többé nem lép házamba, mert gonosznak, s jól mondám szajhának kell lennie. Miközben a király eként társalgott, Chiaramonte Bernát és Riviera Morando is megérkeztek, s leszállván lovaikról így szóltanak a királyhoz: Uram, búskomoly vagy. Pipin király pedig ráparancsolt Lambertora, hogy a leányt rejtse el nehogy meglásák és ez úgy cselekedett. Ezalatt Fülöp Magyarország királya is megérkezett többedmagával, s a harsonák hangjára az egész vadásznépség egybegyűlvén, itt vacsoráltak nagy vígasságban a fölött, hogy meglelték Pipin császárt. Vége szakadván a vacsorának, Pipin király így szólt Bernáthoz: ,van e házban egy szép leány, ki megígérte nekem, hogy ez éjjel velem fog hálni, készíttess számomra belátásod szerint egy helyet, hol megvonulhassak vele, azonban őrizkedjél Fülöp királytól, nehogy a királyné megtudja, ki az ő leánya. Bernát azt akarta, hogy Pipin király a házban aludjék, de Lamberto ellenezte, amaz pedig nem kívánta a dolgot erőszakolni, hanem egy szekeret [Carro] keresett elő, s a folyó [Magno] partjára tolatta, jól betetőzte, ágyat vettetett bele két személyre,

és ágakkal befedvén az egészet, mindenki alunni ment, ki ide ki oda. Fülöp király Lamberto házában aludt, s leánya sorsán búsult, Lamberto pedig Berta fölött, ki Elisettának nevezette magát, nehogy felismerjék. Lamberto neje is nagyon neki szomorodott.

Mindenki lenyugodván, Pipin király és Bernát a szekérhez vezették Bertát, Bernát pedig eltávozott. Midőn pedig Pipin király Bertához közeledett volna, ez így szóla hozzá: Uram menjünk az ágyba! és tulajdon kezeivel húzta le a király csizmáit. Pipin erre az ágyba lépett, Berta pedig sírni kezdett mondván: legyen áldva az igaz Isten és szűz anyja Mária, mert oly helyzetbe juttattak, hogy jogomat érvényesíthessem. Pipin király rá nézett s mondá: miféle jogodat? Van-e más atyád vagy anyád Lambertón kívül? Vagy volt már férjed? Ő pedig megölelé, kérvén hallgatná meg: Van nekem atyám, anyám és férjem is. Pipin viszonzá: Ki az atyád? Berta pedig válaszolta: Fülöp Magyarország királya az atyám, Pipin római császár és frankok királya a férjem, én pedig a nagylábú Berta vagyok. Mire Pipin király szóla: Hogyan lehetnél te Berta, hiszen azt betegem hagytam Párisban. Berta erre válaszolt: Az Elisetta; kérlek Uram, hallgasd meg, hogy áll a dolog. Erre Berta elmondta Pipinnek mint nevelkedett fel Elisetta Magyarországban, mint hozta magával Párisba, s mi történt idáig vele, míg e szekérbe jutott, és irgalmat, kegyelmet kért magának. Pipin király átgondolván a dolgot, úgy látta: hogy az egésznek oka Berta gyermekessége és Elisetta gonoszsága, s megesküvők, hogy példás boszút fog állani, s ez éjjel házasságát foganatosítá, Berta pedig egy figyermekkel lett terhes. Reggel aztán így szólott a király: »Berta, atyád Fülöp király itt van, ez mind az Isten műve, hogy engem ezen vidékre vezetett, egy szarvas segélyével hozzád juttatván«. Berta atyjának nagyon megörült. Korán reggel Chiaramonte Bernát a szekérhez közeledett, mire Pipin király közlé vele a dolgok állását, ez pedig igen elcsodálkozván oly soká tanácskozik a királylyal, hogy világos nappal lőn, s elhagyván a szekeret Bertát előre küldték, ez pedig Lamberto házába indult. Fülöp király már ébren volt s midőn Berta a házba lépett összetalálkozásnak. Fülöp király megdöbbenve szemlélte őt, Berta viszont, és szemeik találkozáskor felismerték egymást. Az atya megtekinté Berta lábait s felkiálta: Ah leányom! Berta is majd nem egyszerre így szólott vele: Oh atyám Uram! és térdre borulván átkulcsolta lábait. Pipin király ekkor bezáratta az ajtókat, előhívatta Riviera Morandot és Trieva Rajmundot, felszólítá Bertát, hogy beszélné el történetét az egybegyűlteket előtt, és titokban megesküvének, hogy ezért nyomban boszút állanak. Lamberto Pipin király és Berta előtt térdre borult, bocsánatot kért, mivel nagyon megszólta azért, hogy Pipin királylyal hált. Berta pedig atyjától és Pipin királytól kegyelmet kért számára, hogy házasanak ki Lamberto leányait, és Pipin király elmondatá Lambertoval, mint találta meg Bertát, mindkettejök elbeszélése pedig mindenben megegyezett. Most titok-

ban, nehogy a maganzaiak megtudják, Elisettáért küldtek, mindnyájan visszatértek Párisba, Berta pedig Lamberto házában maradt.

Párisba érkezve, Fülöp király mindent közölt Magyarországnak királynéjával, nejével, Berta anyjával, ez pedig nagyon örvendezett. Pipin király pedig titokban felfegyverzé népét, a város különböző részein elhelyezte, parancsot adván: amint meghallják a harcz zaját, öljék meg a Maganzaiakat. Elisetta szobájában Bernardo állott számos fegyveressel, Morando di Riviera elfogta Lanfroi-t és Olderigi-t, s Bernardo parancsára Magyarország királynéjának szobájába vezette őket, ez pedig őrizte nehogy elszökjenek. Ezalatt Pipin király és Bernát Elisetta szobájába léptek, Pipin király az ágyhoz rohant s hajánál fogva ragadta meg, és kirántá a gyilkot, hogy megölje, de Chiaramonte Bernát ebben megakadályozta. Ekkor Pipin király Elisettát egy főtszét őrizetére bízta, s Bernáttal együtt kezökber, karddal átfutván a királyi palota termein kiáltották: halál az áruló Maganzaiakra! s megadván a jelt, a harcz zaj a városban felhangzott. Ezt hallván a Maganzaiak, azt hitték, hogy Fülöp magyar király szándékozik elutazni, s a nép erre tódul; de a királyi palotából érkező hírből megértették, hogy ott azt kiáltják: halál a maganzai árulókra! Grifon erre kéznél levő csapatjával felfegyverkezett mondván testvérének: Magyarország királya bizonynyal felismerte Elisettát, menjünk Pipin királyhoz s védekezzünk. Épen indulóban voltak, midőn egy szolgájuk érkezve kiáltá: »Urak, igyekezzetek menekülni, mert Pipin király s az egész város kiáltja: halál a maganzai árulókra, szolgálóik közül pedig már hetvennél több elhullott, magam is, mint látjátok, sebesült vagyok«. Pipin király, Chiaramonte Bernát, Fülöp Magyarország királya és Riviera Rajmund talpra keltették az egész várost, Grifon, Ginamo, Tolomeo és Spinardo pedig számos zsoldosaikkal megfutottak Párisból, Pipin csapatai a magyar király népével is erősödve. Most Pipin király Elisettát két fiával, kiket házasságtörésből nemzett, a piacra vezettette. Fülöp király azonban, valamint Bernát, Morando és a magyar királyné a gyermekek számára kegyelmet kértek, ő pedig kérelhetlen volt, megégetetni akarván azokat is, midőn Páris népe kiáltá: Kegyelem, szent korona, az ártatlanoknak! Fülöp király ekkor így szóla Pipinhez: Szent korona, részesítsd néped a kért kegyelemben! Pipin király erre megkegyelmezett mondván: Adja Isten ne forduljon e kegyelem ellened, ellenem és Frankhon ellen! Így szabadult meg Lanfroi és Olderigi, Elisettát pedig máglyán égették meg. Mindenki örök időkre Falsetta-nak nevezte, mert csalt.

Pipin király Falsetta fölött törvényt látván elrendelte, hogy bárói készüljenek fel s menjenek Bertáért a Magno folyóhoz; és elindulának Bernát, Morando, a spanyol Rajmund, Trieve Rajmund és sok más urak, négy ezer lovagot vivén magukkal. Míg e csapat útban volt, azalatt a maganzaiak nehánya Grifonnal és testvéreivel a síkon cserkészett, kitudandók, mi újság? Hallották, hogy

Falsettát maglyán égették meg, s hogy Pipin király négy ezer lovaggal lóra ültette Chiaramonte Rajmundot Bertáért küldvén őket, és hogy Berta a Magno folyónál van. Grifon visszaemlékezett, hogy Lamberto vadásztól vásárolta a sátort és így szólt testvéreihez: »hitemre mondom, hogy Berta Lamberto házában tartózkodik« s megszámlálván velök levő zsoldosaikat úgy találták, hogy öt ezerrel rendelkeznek. Két részre osztották őket. Kétezer-ötszázat Grifon és Ginamo, másik felét pedig Spinardo és Tolomeo vezették. A Magno folyóhoz indulván, hogy oda jussanak, egy nagy síkon kellett áthaladniok, a csapat pedig mely Bertáért indult, ez alatt Lamberto házához érkezett, hol Berta császári fényben várta. Felfegyverkezett, s midőn Lamberto házát elhagyták, két csapatot választott maga mellé, Chiaramonte Bernát pedig kétezer emberrel előre indult, Rajmund és Morando pedig Bertával maradt. Így haladva, Bernát Tolomeo és Spinardo csapatjával találkozott, megütköztek s lándzsáikkal egymásra támadtak. Bernát Spinardo-t átszúrta és Spinardo halva bukott a földre. Bernát most kardot rántva bátorítá embereit és nagy csatához fogtak. Grifon kissé messzebb távozott volt e csapattól, de hallván a csata zaját, arrafelé vágatott, azonban Morando és Rajmund csapatjával találkozott, és nagy csata kezdődött. Rövid idő alatt a kétfelé küzdők egy tömeggé váltak, minthogy mindkét fél jól összetartá embereit, és lőn igen nagy ütközet. Chiaramonte Bernát és Tolomeo egymással küzdöttek. A császárné néhány derék és vitéz lovaggal hozzájuk érkezvén, a lovagok kijelenték, hogy a császárné velök van, s minden fegyverrel erősen el van látva. A császárné Tolomeot midőn ez Bernáttal vívott, lándzsájával átüté, megölte-e? azt nem tudom, mert ez Chiaramonte ellen erősen forgatta lándzsáját. A maganzaiak így két testvért vesztek, de sok utód maradt tőlök. Végre legyőzetvén megfutamodtak. Mindazonáltal Grifon megsebezte navarrai Rajmundot, kit félholtan viték Párisba, Grifon pedig nyomban elhagyta a csatátért bajonai Ginamoval és hazájokba tértek, holtan hagyván hátra Spinardo-t és Tolomeo-t. Bernát most egybeszedvén csapatait a császárnéval egyesült, ezer lovagot vesztek a csatában, sokan pedig megsebesültek. A maganzaiak közül kétezer lovag esett el. Pipin és Fülöp királyok kétségbe voltak esve, nem tudván, hogy Grifon emberei közül senki sem menekült, s mert a hír úgy szólt: hogy a királyné Tolomeo lándzsájától elesett. Berta megérkezével nagy örömnünetet ülték, kivált a királyné anyja. Fülöp király most elbucszútt Pipin királytól és visszatért Magyarországba, hol őt nagy ünneppéssel fogadták. Pipin király pedig és Berta nagy meglepődésre uralkodtak, ez utóbbi teherben volt, és Pipin király iránt való szeretetből, két törvénytelen fiát Lanfroi-t és Olderigi-t mint saját gyermekeit nevelte s nemes gondozójuk volt.

Kilencz hava múlt már, hogy Berta Pipin királylyal halt a szekéren és egy fiúgyermeket szült jegygyel a jobb vállán, mely

a Frank királyi család jegye szokott lenni. Pipin király pedig meggyőződve levén, hogy e fiút ő nemzette a szekéren, a Magno folyó partján, midőn Berta Lamberto házában tartózkodott volna — kinek leányait Berta férjhez adta, Lambertot pedig nagyon megjutalmazva gazdaggá tette — Pipin király tehát azt kívánta, hogy a történetek emlékére fia a Magno nevet viselje. A szekértől (Carro) az újszülött neve Carro vala, s mellékeve a folyó neve Magno volt. (Carro Magno; Innen: Carlo Magno, és Charles Magne) Nem is vált szégyenére nevének, mert valóban nagy (Magno, Magnus.) volt; és Carro Magno fölött nagy volt az öröm és ünnepség az egész országban. Mondják, hogy a magyar király nagyobb ünnepélyeket rendezett ez okból mint bárki más az urak közül, s ámbár Carro Magno volt a fiú neve, még is becézve Carlotto-nak nevezték, ebből aztán később Carlo Magno lett és nem többé Carro. Ennek arca és szemei oly szigorúak voltak, hogy senki sem tekinthetett reá a nélkül, hogy kénytelen ne lett volna szemeit lesütni. Nevelése Riviera Morando-ra volt bízva, ez gondozta, vezérelte, jobban szeretvén őt saját gyermekénél. Midőn Carlotto tizenkettedik évét betöltötte, anyja Berta egy leánygyermeket szült, Lanfroi pedig már tizenhat, Olderigi tizenöt éves volt. A maganzaiak ezeknek naponta írtak, emlékeztetvén őket anyjuk máglyahalálára, s hogy Pipin király őket is tűzre akarta vettetni, mind ezen rossznak kútfeje pedig Berta vala, továbbá hogy ha Carlo tizenötödik évét eléri, elvesztik uralkodásukat és alattvalóivá válnak egy szajha és egy franczia udvari vadász fiának. E gyakori levelek folytán Lanfroi és Olderigi Berta és Carlotto életére törtek. Egy napon Berta egy leánygyermekkel vajudván, — e két fiú előtt nem volt ajtaja zárva, mert Berta, midőn Pipin királyhoz visszajött úgy nevelte őket, mintha saját gyermekei lettek volna — Lanfroi a királyné eledelét megmérgezte, s ez harmadnapra meghalt. Az orvosok felismerték a mérgezést. Pipin király három gyanúba vett szolgát máglyára vettetett. Berta halála nagy gyászba borítá Frank- és Magyarországot. Pipin király az újszülött leányt megkereszteltette és elhunyt anyja iránt való szerelmének emlékére, második Berta nevet adta neki, ez lőn később anyja Orlando-nak.

Eddig a királyleány regéje. Rolandra nézve az idézett Reali [ugyanazon k. 52. 53. fej.] a következő mesét közli:

Volt a császárnak — t. i. Nagy Károlynak — egy nővére, Berta, kit Milone d'Anglante, Buovo d'Antona — Margit magyar királyleány férjének [lásd itt a 3-ik lapon] — unokája hevesen megszeretett. Berta e szenvedélyt hasonló hévvel viszonzotta. A lovag azonban szegény vala, ennél fogva szerelmöket a császár bátyja ellenezte. Történt, hogy Berta szíve hajlamának gyümölcsét nem titkolhatá. Ez a császár felbőszítette s Milone lovagot börtönbe vettette, Bertát pedig egy torony fenekére záratta, hol mindkettejük számára lassú halál volt kimérve. Hasztalan veté magát közbe

Namo herczeg, ki, midőn meggyőződött volna közbenjárása sikertelen volta felől, egy éjjel a szerelmeseket kiszabadítá, saját várába vezeté, és ott tanúk, jegyzők, bírák jelenlétében a törvény rendje szerint a házasságot egyházilag fogatosította. Ez a császár tudomására esvén, a lovagot száműzte, az új házásokat pedig a pápa által kiközösíttette. Ezek aztán sok viszontagság után Rómába menekültek, hol mindenökből kifogyva, rongyos koldusokként Sutriba vonultak. Itt egy barlangban ütötték fel szegényes tanyájukat, hol Berta nem sokára egy fiúgyermeket szült, ki születése órájában már oly erős vala, hogy épen haza érkező atyja elé saját erejéből hengeredett. Ez felemelte a fiút, visszavitte anyjához, és ez esemény emlékére, mert hengeredni = *rotolare*, rövidítve pedig *rolare*, Rolandnak nevezte. [Li Reali, m. f. i. 460. lap.] Öt évig tartózkodott a család Sutri-ban, midőn Milone megunta az alamizsna sanyarú kenyerét s fiát anyja szeretetébe ajánlva, szerencsét próbálni eltávozott, Calabrián keresztül Afrikába. Itt Agolante király szolgálatába állott, végzett sok hősiecs dolgot, végre Perzsiába vetődött és Indiában a történet színpadjáról eltűnt.

Ezalatt Roland anyja gondozása alatt erőben, bátorságban és lélekben növekedett; játszótársainak, a sutri-i gyermekeknek ő volt hőse és vezére, s ezek annyira megszerették, hogy megtakarított filléreikből, rongyokkal fedett gyermek-vezéröknek vörös és fehér posztóból készült ruhát vásároltak. Roland ezt később jelvényképen czimerébe fel is vette, sőt büszke volt reá.

Nagy Károly császár Rómában történt megkoronáztatása után, néhány napot Sutriban töltvén, ősi szokás szerént fejedelmi asztaláról minden maradék húst a szegények közt osztatott szét. Roland is megjelent a lakomára, de nem elégedett meg, hogy neki oształékot adjanak, hanem merészen lép az étterembe, elemel egy tálat az asztalról és anyjának viszi. Ezt másnap is ismétli, mire a császár, ki a fiút szemügyre vette, hogy megriaszsza a gyereket, erősen köszörülte torkát. A kis Roland azonban nem ijed meg, bátran szemébe néz, meghuzza szakállát kérdezvén: »mi bajod?« A császárnak megtetszett a fiú, hagyta menni, és eszébe jutott egy előző éj álomlátása, mit intelemnek is tartott, a fiúra nézve sejtelmekkel tölt el, megbízta tehát Namó herceget, hogy a távozó fiút titkon nyomon kövesse, kutassa ki tartózkodását és kilétét. Itt azután naiv egyszerűségével szívreható tragikai anagnorizis következik, mely a mese szerzőjének bizonyynyal becsületére válik. Namó és társai felfedezik Berta rejtekét s fiával a császár elé vezetik, ez könyezve borul huga nyakába, megbocsát neki, Anglante törvényes nejének elismeri, Rolandot fiának fogadja, Anglante grófjává nevezi, birtokokkal megajándékozza. Ez időtől Roland lőn a császár trónjának legerősebb oszlopa, s a keresztyén hadak legvitézebb lovagja. [Reali, m. f. i. 474. lap.]

Azt véljük, elég ennyi, hogy lássuk mi befolyással bírt eleink állami és nemzeti élete a déli és nyugoti népek akkori költészetére, és most célunkhoz képest tapogatózzunk, mi révén jutott a magyarság ide, aztán következtessünk.

III.

Történelmi és mondai összefüggés.

Mielőtt feladatunk megoldását kísérletbe vennők, egy irodalom-történeti tünetre térünk, hogy azt habár érintőleg, az előttünk fekvő anyaggal való tárgyi szoros összefüggésénél fogva szóvá tegyük.

Már korábban sejtettük, hogy a karolingi mondakör hőskölteménye a »Chanson de Roland« az olasz »Reali di Francia« regéivel sokban azonos, s hogy ez kétségtelenül tárgyi közös forrásra utal.

Reánk nézve kiválóan érdekes, hogy mindkét költemény a magyarokkal is foglalkozik mint a szaraczenok szövetségeivel és nagy Károly ellenségeivel, eltér azonban a »Reali« abban, hogy benne a magyarok Károly hűbéresei, barátai, sőt királyuk a frankok királyának ipa. A franczia Chanson továbbá, éppen úgy mint a Reali, pogány szaraczenoknak tartja őket, de eltérnek egymástól, hogy a frank rege a magyarokat Spanyolországban is szerepelteti mint Marsile és Baligan segélyhadait, míg erről az olasz Reali mit sem tud. Végre eltérnek abban is, hogy a Reali szélesebb történelmi alapon állva a római császárságnak azon időszakából indul ki, midőn a keresztyénség győzelmét ünnepli, míg a Chanson a karolingi mondák egy hősének, Rolandnak episodszerű történetét énekli meg, és így inkább hősköltemény, a Reali ellenben regegyűjtemény. Mindazonáltal bármint nivelláljuk a két könyv tartalmát, forrásuk közössége a Turpinus krónika, melynek keletkezési ideje nem határozható ugyan meg, de az, hogy Turpinus írta volna, felette kétes. [Sismondi, De la littérature du Midi de L'Europe. Paris. 1819. I. 291.]

De lássuk hát a Roland-éneknek a magyarokra vonatkozó részleteit. A IV-ik ének 63-dik versszakában, midőn Nagy Károly Rolandnak Roncisvalle-i halálát megboszulandó a szaraczen Marsile király ellen Spanyolországban csatarendjét felállítja, a pogány sem késik, s a költő imígy írja le hadsoraikat:

»On établit ensuite dix Légions: la première est de Caréliens, race ignorante [ils sont venus en traversant Val-Fleuri]; l'autre est

de Turcs, la troisième de Perses, la quatrième de Perses et de Pinceneis, la cinquième de Solteras *et d'Avares*». Tehát itt vannak már az avarok, kikről a történelem azt jegyzi fel, hogy 560. évben jelentek meg a világ színpadján.

A következő 64-ik versszakban pedig a hunnok a magyarokkal együttesen jelennek meg mint a szaraczénok segélyhadai:

»L'Emir forme dix légions: la première est de Géants de Maupréis, l'autre *est de Huns, la troisième de Hongrois*» [Chanson de Roland. Edit. Auteurs célèbres, Paris. Emile Colin. Imprimerie de Lagny. Évszám nélkül.] Holott a hunnok 375. évben, mi magyarok ellenben Kr. u. 889. évben jelentünk meg a mai hazában. [Katona, Hist. Prag. Hung. Budae. 1872. p. I. 25.]

Az anachronismus félreismerhetlen itt úgy mint a Reali regéiben, s ez arra vall: hogy a regeköltők a történelmi események előadásában vegyítették a múltat a jelenrel, az igazat a valóttal, a rég történeteket átvitték, átruházták más személyekre, mint az minden mondakörben és népköltészetben maig megesik.

Ez előzményekből következik, hogy a Chanson a Reali regéit jóval megelőzi. Nézzük e kérdést közelebbről.

A Chanson legrégibb kézírata, melyet az oxfordi Bodlein-féle könyvtár őriz, állítólag a hastingsi csata [1066.] előtt készült, ez világos azon körülménynél fogva, hogy e csatában Hódító Vilmos harcosait a Rolandékkal lelkesítette egy jongleur. [Willer I., a Rolandénekről. 1887. 3. 4. l.] Ámde az ének, mint láttuk, ismeri a magyarokat, ezek pedig, habár a különböző számításokat is figyelembe vennők, 896—97. évek közt a mai magyar földön telepedve voltak. [Katona, m. f. i. 59. 65. 66. lpk.]

Fogadjuk el Katona időszámítását, s ha ez után indulunk, kitűnik, hogy a hastingsi csata éve 1066., és a magyaroknak Európában való megjelenése közt 177 év időköz fekszik, miből folyik: hogy a Chanson már megírása előtt e százhetvenhét évvel korábban élt a dalnokok ajkain, vagy legalább is azon időben keletkezett, midőn a magyarok államukat elfoglalták és Európában olasz, bajor, német- és franciaországi betöréseik révén ismertekké váltak. Erősségül szolgál erre ama körülmény, hogy a Chanson mindenütt pogányoknak ismeri.

Innen indulva a Reali regekönyv keletkezési ideje is megszabható. E regekönyv a magyarokat szinte szaraczén pogányoknak mutatja be, később azonban megtérésök történetét elmesélve már

keresztyénekül állítja elő egy általok elfoglalt, hűbérben bírt s világosan »Ungaria«-nak nevezett országban. Ez arra mutat, hogy a regekönyv, mely csak a XII-ik században foglaltatott írásba, Géjza fejedelem, legfőlebb Sz. István király idejében keletkezett.

Tekintve tehát, hogy a magyarok fellépése mindkét költői munkára határozottan befolyt, mely befolyást eleinknek külföldi kalandozásaik szereztek meg, ha ezek lefolyását átvizsgáljuk, sok minden a regékben előforduló megfeythető, sőt történelmi megvilágítást nyer.

Kiséreljük meg röviden, tárgyunkhoz nézve átforgatni történelmünk lapjait s a külföldi kútfőkkel egybevetni.

Eleink a mai hazában való letelepedésük közben legelőbb a szomszéd nyugatot látogatták meg. A bajorok ez időben a Marahán szlávokkal állottak szemközt, kik részint Arnulf császár hadaitól, részint a magyaroktól szorongatva cselhez fogtak s a magyarokkal egyesülvén, Arnulf tartományait Pannóniában felprédálták, s hogy szabaduljanak szövetségeseiktől, ezek figyelmét Itáliára irányozták, sőt nekik az utat oda megnyitni segítettek. A magyarok, vágytól égve a magasztalt Itáliába jutni, oda első ízben 899-ben törtek be. [Katona, m. f. i. 55. 1.]

Második betörésük 900-ik évre esik, midőn felső Olaszország I. Berengárt uralta. E betörés arról nevezetes, hogy a hadjárat elején kedvezőtlen sorsuk a Brenta folyóig visszavonulni kényszerítette, hol megszorulva békét kértek Berengártól. Ezt azonban előnye elvakították s a magyarok szorultságát hasznára akarta fordítani. »Rossz politikusnak és vezérnek bizonyult Berengár — írja az olasz krónikás — mert a helyett, hogy nyert előnyeit és hírnevét megőrizendő a szorult ellenséges hadak kérését teljesitené, mindent megtagadott tőlük, azok pedig helyzetük tartóhatlanságát felismerve, szorultságukban nagy elkeseredettséggel fogadták el a csatát, Berengár hadait szétverték, őt magát futásra kényszerítették, Lombardiát pedig akadály nélkül rabolva mindenütt előzőnlötték.« [C. Denina, delle Rivoluzioni d'Italia. Firenze. 1858. II, 228.] Az olasz hadak és nép annyira megrémültek, hogy be sem várták a magyarokat (s'enza ch'Italiani osassero da quell'ora innanzi mostrar loro faccia; tanto erano sbigottiti ed avviliti da successo di quella prima giornata.) Eléggé mély benyomást hagytak tehát eleink hátra az olaszok kedélyében. Fessler szerint

húszezer olasz maradt a csatatéren. Ez alkalommal fosztották ki a gazdag nonantolai kolostort s elfogták Luitprandot vercelli-püspököt kincseivel együtt. [Fessler. J. A., die Geschichten der Ungern. Leipzig. 1815. I, 269.]

Harmadízben 903-ik évben Durzsak és Bugát vezetése alatt látogattak Itáliába, Berengárt egyetlen csatában tönkre verték, Velenczét pedig állatbőrből készült csolnakokon támadták meg, mely kíséretük azonban kudarcot vallott, ekkor ismét a szárazföld ellen fordultak, Berengárt erősen megsarcolták és zsákmánnyal jól megrakodva hazájokba tértek. [Fessler, m. f. i. I, 270. 271.]

Negyedízben már Berengár király hívta be őket Itáliába, kit alattvalói gyűlöltek, s ellene összeesküdtek, a trónra pedig Rudolfot, Burgundia fejedelmét hívták meg. Berengár a magyarokat fegyvertársakul hívta meg [Katona, m. f. i. 75. l.] s ezek Durzsak és Tosu vezérsege alatt bevonulván [Fessler, m. f. i. 278.] az összeesküvők hadait hirtelen megtámadva szétverték. A [vert had alig tudott menekülni. Albert őrgróf is csak úgy szabadult meg, hogy szolgaruhába öltözve megszökött, harcosait pedig részint levágták, részint fogságba hurczolták. Így került kezükre Gilbert gróf, kit félmeztelen vasba verve adtak át Berengárnak, ezt pedig megszállta a kegyelem és szabadon bocsátotta. Gilbert ezt azzal hálálta meg, hogy a burgundi király seregének élére állott s később Berengárt Veronába szorította s az összeesküvők által meggyilkoltatta.

Katona ezen hadjáratot Luitprand után 914-re teszi Pavia feldúlásával együtt. Azonban Denina és Fessler összevetéséből kiderül, hogy Páviát 924-ben támadták meg. [Denina, m. f. i. 237. 239, Fessler, m. f. i. 278, 279.] Berengár meggyilkolása is ez évre esik.

Ötödízben Fessler szerint is [m. f. i. 279.] 924-ben törték Itáliára, hogy Berengár halálát megboszulják. Zoltán fejedelem alatt előzőnlék felső Olaszországot és fővárosát, Páviát ostrom alá fogták. Pavia lakosai gögjükben nem akarták magukat feladni, de rosszul védekeztek s így rohammal esett el. A várost felégették, kirabolták, lakóit kard élére hányták, csak kétszázan szabadultak meg, hét véka ezüst árán. [Katona, m. f. i. 76. l.] Muratori is ez idő táján említi Pavia ostromát. »Sul principio del Secolo medesimo, e ne' susseguenti anni, provò la misera Italia infiniti guai per le incursioni di un' altra Nazione... de gli Ungri, o Unni,

gente Tartarica, che avendo colla forza sottomessa la Pannonia, e dictole il nome di Ungheria, sul principio del Secolo X. quasi ogni anno calavano in Italia. . . Grande e lunga calamità che fù quella . . . in cui fino la *Regal Città di Pavia* restò de que' terribili masnadieri cangiata col fuveo in un mucchio di pietre.« [Dissertazioni sopra le Antichità Italiane. Milano 1715. I, 7.] Mély benyomást tett az olasz népre bizonynyal Pávia eleste s ez egy modenai harczi dalból is kiviláglik, melyet a város falain őrt állók énekeltek és melynek szövegét Sismondi, de la Littérature du Midi de L'Europe. Paris. 1819. I, 29. közli. Végső versszakát idézzük:

»Fortis juvenus, virtus audax bellica,
Vestra per muros audiantur carmina:
Et sit in armis alterna vigilia,
Ne fraus hostilis haec invadat moenia;
Resultet echo comes: eja vigila.
Per muros eja! dicat echo vigila!«

Ha ezen dal, mint minden sora mutatja, lelkesíteni szándékozik, úgy egy más, melyet Muratori közöl, magán viseli az ijedelem okozta szorongásból keletkező imádság ismervét:

»Confessor Christi, pie Dei famule,
O Geminiane, exorando supplica,
Ut hoc flagellum, quod meremur miseri,
Coelorum Regis evadamus gratia.
Nam doctus eras Attilae temporibus
Portas pandendo liberare subditos.
Nunc te rogamus, licet servi pessimi,
Ab *Ungerorum* nos defendas jaculis.
Patroni summi exorate jugiter
Servis puris implorantes Dominum.«

[Muratori, Dissertazioni m. f. i. 27. lap.]

Ha e verselmények magokon viselik a mély megrémülés szí-
nét, úgy egy más esemény, mely az iméntivel áll szoros össze-
függésben, megérteti azt mint hatottak a magyarok más, az olasz
földdel szomszédos népekre.

Szétszórván ugyanis az olasz hadakat és feldulván Páviát az olaszokkal küzdő burgundi király után nyomultak, az Alpesekbe üldözvén őt tartományában, azonban a szűk völgyek torkolatai közt ki nem ismervén magukat, viennei gróf Hugó által körülkerítették, de vitézül ki is vágta magukat s visszavonultak Itáliába, hol a pestis pusztított, ez elől aztán kénytelenek valának haza térni.

Hatodízben 934-ik évben törtek Itáliára. A magyar hadak ez időben három részre oszoltak, az első Bizancz ellen indult, a második német Henriktől követelte a hátralékos adót, a harmadik végre Itáliába látogatott. Itt I. Berengárnak meggyilkolása után felső Olaszország királyi trónját burgundi Rudolf foglalta el, azonban Ermengarda, II. Adalbert toscanai herczegnek szép és eszes leánya, ivreai örgrófné, számítván nagy népszerűségére, sógornőjével III-ik Adalbert toscanai herczeg nejével szövetekezett avégből, hogy ennek a provence-i gróffal való első házasságából származott fiát Hugót juttassa uralomra. Evégből a magyarok által feldúlt Páviába vonult, a várost és falait gyorsan felépítteté romjaiból, megerősítteté. Eközben Rudolf seregei Páviát elfoglalandók, a várostól mintegy öt mértföldre táborba szállottak. Ermengarda asszonyi csellel élt s a könnyen hívó Rudolfot hatalmába ejté, vezérei és a megszálló sereg előtt, a magát nem igazolható s letartott Rudolfot állhírekkel kompromittálta, mire azok felboszankodva Rudolf ellen, azt cserben hagyták. Az eként kijátszott burgundi fejedelem szégyenszemre az Alpeseken túlra, tartományaiba menekült. Ermengarda most a milanói érseket Lambertet is megnyervén, Lombardia koronáját Hugónak megszerezte. [Denina, m. f. i. 239—241.] Ebből végtelen zavarok keletkeztek, Hugónak most már nemcsak Rudolfal, hanem más trónkövetelőkkel is meg kellett küzdeni, ezen közben érkeztek a magyarok Itáliába s a különben is szorongatott Hugót nagy veszélylyel fenyegették. Ez aztán, hogy legalább a betörők részéről biztosítva legyen, nagy pénz árán vásárolta meg tőlök a békét, sőt hogy őket az olasz földről eltávolítsa, egy spanyolországi hadjáratra is, az arabok ellen felbérelte. A magyarok meg is indultak a kirándulásra, azonban újtokban homok sivatagokra bukkanván, az egészben cselt vélték felismerni, visszafordultak és hazájokba tértek. [Fessler, m. f. i. 282. 283. l.] Katona ezen betörést 937-ik év utánra teszi. [m. f. i. 85. l.]

Különös figyelmet érdemel a magyarok ezen kalandja, mint

nyoma azon összefüggésnek, mely a történelem és a monda közt fennáll, nemcsak a *Realis*-ra, hanem a *Chanson de Roland*-ra nézve is. A történelmi adat tény, a monda azonban tévesen zavarta és kúsztálta össze az igazat a valótlanl, a multat az aligmulttal, a képzelet pedig költészet játékává tette. Így csúsztatott mindkét regébe a magyaroknak mint szaraczenoknak az arabok és Nagy Károly császár között folyt harcokban való szereplése, annyi-val inkább, mert, mint később látni fogjuk, ennek történelmi alapja is van.

Ha az araboknak Itáliába és Spanyolországba történt betöréseit vizsgáljuk, eredményül mutatkozik, hogy Itáliát a IX-dik század elején 825. vagy 827-ik évben látogatták meg, míg Spanyolországot a trónkövetelők zavargásai már 711-ik évben nyitották meg számukra. Innen kezdve gyors egymásutánban elfoglalták Cordovát, Carmonat, Sevillát, Toledót. 713-ban Murciát, 714-ben ben Elvira, Granada és Murcia jutott kezeikre, 715-ben már egész Lusitania az oczeánig uralmuk alá került. Ekkor kezdték meg betöréseiket 718-ban Narbonne-ba s Toulouse-ig hatoltak. 728-ban már Franciaország meghódításához fogtak, azonban 732-ben Martell Károly által a poitiers-i csatában nagy veszteséggel viszsza-verték. E csatában Abd-el-Raman elesett, az arabok pedig sátraikat hátrahagyva, az éj sötétének fedezete alatt megszöktek.

A képzelődés nagyítva fogta fel e csatát, az elesett arabok számát 375,000-re tévén, Martell Károlyt pedig és vitézeinek véghez vitt dolgait csodákká minősíté a nép hiedelme, mindezt azután a későbbi kor hagyományai, mondái Nagy Károlyra és hős lovagjaira vitte át. A hagyományokból kiinduló népregéknek elég volt a két király nevének azonossága, hogy Nagy Károly viselt dolgainak benyomása alatt a chronologia elmosódjék, s a népköltők a korábbi idők hős tetteit a császáráival azonosítsák. Ha Nagy Károly vívta volna a 732-ik évi csatákat, úgy a Roncisvalle-i csata idején 90 év körül valónak kellett volna lennie, s 814-ben történt halálával 100 éven fölül kellett volna számítania. Ezt a nagy időközt erősen érezték is a mondagyártók, hisz úgy írják le, mintha 200 éves lett volna. A *Chanson III.* énekében XL. v. példa:

»Marsile lui dit: Ganelon, tenez pour vrai que je suis disposé à vous aimer beaucoup. Je veux vous entendre parler de Charlemagne: il est si vieux!... Si je ne me trompe, il a deux cents ans passé.«

Ismét alább a XLI. versszakban: Le païen dit: Je ne peux assez admirer ce Charlemagne qui est vieux et chenu. Si je ne me trompe, il a deux cents ans et davantage [l. m. f. i.].

A mondák így nyújtották meg Nagy Károly élete éveit, hogy mind az, mit személyére ráruháztak, ez évek időközébe férjen, de az is bizonyos, hogy a merovingi ház királyainak történetét összekuszálták Nagy Károlyéval, nyilván azon okból, hogy a merovingek hősei tettei átvitetvén a császárra, ennek nagysága annál jobban kitűnjék, és ebben a krónikások sem engednek sokat a költőknek, p. o. Turpinus krónikájában Nagy Károly erkölcsi és fizikai nagysága csodás és valószínűtlenül ríktóan festetik, sőt kimondhatjuk, hogy N. Károly az arabokkal uralkodása kezdetéig nem is találkozott, mert ezek 737-ben Lyonnál, majd 740-ben Provence-ban Martell Károly által visszaveretvén, békén hagyták Franciaországot Pipinnek uralkodásáig, 759-ik évig, midőn Narbonne-t újra megtámadván, Pipin által az országból végkép kiűzetek.

769-től 813-ig 12 hábotja volt Károlynak az arabokkal, melyek közül hetet spanyol földön, ötöt pedig Olaszországban vívott ellenük. A Roland-énekek egybefüggő harczok és Saragossa ostroma 809-ik év utánra esik, midőn az arabok, t. i. már 799-ben, a baleari szigeteket is megtámadván, 809-ben Corsikát és Sardiniaát elfoglalták, sőt a liguriai partokon is megjelentek.

A saragossai emir Nagy Károlytól segítséget kért Abd-el Raman ellen, ki magát a bagdadi kalifától függetleníttette. A császár kapott az alkalmon az arabok ügyébe avatkozhatni, hogy e révén őket Európából kiűzhesse. Két sereggel kelt át a pyrenei havasokon és Pampelonát bevette, Saragossát pedig, melyet Abd-el Malek Omár védett, megszállotta. Eközben háta megett a szászok fellázadtak, mi őt a győzelemben meggátolta, sőt seregét a visszavonulás alkalmával Lupus-nak Vaifro fiának közbejött árulása majd tönkretette. E Lupus volt az, ki, hogy a frankoknak visszavonulását elzárja, baskokat, asturokat és szaracénokat a navarrai szorosok fölé lesbe állított. A természet ezen erődítményei pedig oly veszélyesek, hogy támadás esetén a védelem lehetetlenné válik s a szorosok mélyében emberre és lóra egyaránt biztos halál vár. Nagy Károly hátvéde ezt itt az árulók támadása folytán meg is találta. Ez a költői tragikumnak történelmi háttere, midőn t. i. a monda szerint Károly serege »iszonyú rézkigyóként« fel-

vonult volna a szorosokban, a lesben álló pogányok rárohannak hátvédjére, podgyászeit elrabolják s Károly legvitézebb daliáit, köztük Rolandot, Bretagne grófját leöldösik. A történelem Rolandot egyedül e helyen említi, míg Turpinus krónikájának regéje e küzdelmet égis magasztalja. Nagy Károly a történelem és a rege szerént is visszafordul, a lesből támadó baskokat és arabokat szétveri, Lupus herceget elfogja és felakasztatja. Nagy Károly életének ez epizódjából került ki a Roland-ének, megtartva a történelmet háttérül, de az eseményeket rendetlenül felhalmozva, a korábbi időkől átszármaztatva, költőileg diszítve, festve. Csak a neveket kell a történelemben megváltoztatnunk s előttünk fog feküdni az ének váza. Omár helyett például Marsile, Lupus helyett pedig Ganelon értendő s így tovább.

A magyaroknak az arabokkal való érintkezései világosabbá lesznek, ha 937-ben megújított itáliai betörésüket itt számba vesszük. Az ez évi betörés, történetírók tanúsága szerént is [Katona m. f. i. 83. l.] hihetetlen kalandokkal teljes időszakot képez, s alig birna hitelességgel, ha azt a Katona által idézett hazai és külföldi írók is nem bizonyítanak. Bekalandozták ugyanis Bajor- és Németországot, Frankhont, Burgundiát, tűzzel-vassal pusztítva mindenütt, végre Itáliába vonultak [l. Béla kir. névtelen jegyz. 56. fej.]. Ezen hadjáratból két sereg vezérével együtt szerencsésen érkezett vissza hazájába, a harmadik Szabolch vezérlete alatt — mint Katona ostiai Leo után írja — Olaszországot legdélibb vidékeig beszáguldotta, miközben Capua, Benevent, Sarno és Nola városokat felprédálták, majd Liburniába ütvé visszatértek Capuába, itt 12 napig pihentek. Ez idő alatt számos olaszt ejtettek fogságba, különösen Monte Casino területéről. Eként zsákmánynyal megrakodva a Marsok földjét kezdték prédálni, ezek azonban a peligni-ekkel egyesülten törbe csalták őket, irgalom nélkül lemészárolták nagy részüket, a zsákmányt elragadták tőlök, s a megmaradtakat szétosztották. [Katona m. f. i. 84. 85. l.] Fessler e szomorú kimenetel felől nem emlékezik meg [m. f. i. 286. 287. l.]. Anonymusunk pedig mint jól végzett dologról szól, azon hozzáadással, hogy ezen délre elcsavargóktól elvált magyar sereg Lombardiából hazatértében Ottó császár által megtámadtatván, ennek egy híres emberét [virum nominatissimum] megölte, s hadait futásba verve hazájába visszatért. [Anonym. B. R. Not. LVI. c. Script. Rer. Hung. Joan. Georg. Schwandtner. Budae. 1765. I, 58. 59.]

Ezen magyar kaland összefügg az araboknak Konrád provence-i herceg alatti 937-ben történt betörésével, midőn a magyarok Konrád és Berengár küzdelmeiben szerepeltek, sőt az arabokkal összetűztek. [Cantù C. VIII. köt. 36. l.]

Már Nagy Károly idejében belátogattak olasz földre az arabok, ez idő szerént azonban nem egyedül a spanyolországiak, hanem az afrikaiak is maguk kezére, amazoktól függetlenül intézték rabló kalandjaikat, s az így általok sanyargatott Itália téerein, az ezt átnyargaló magyarokkal 934. és 937. években találkoztak.

Erre vall az olasz történetíró amaz állítása, hogy az arabok a kalandorokat magukhoz csalogatták s velük egyesülten prédáltak, sőt Cantù nem is képzei másként az arabok oly messzeható betöréseit, mint hogy a »kaland és zsákmánysovár szlávok — nyilván a magyarokat érti ez alatt — hozzájuk csatlakoztak, mert Afrika népe egyedül alig szolgáltatott volna annyi emberanyagot, mennyit e rabló hadjáratok felmutattak«.

Minden valószínűség szerint így történhetett, sőt már Pávia ostroma és feldúlása után látjuk, hogy az arabok ellen indulnak, igen valószínű tehát, hogy még Genua kirablásában is résztvettek közösen az arabokkal.

A 937-iki arab betörés is Itáliában találja a magyarokat, s mint Cantù [VIII. k. 36. l.] írja egymást kölcsönösen rongálták.

A költeményekben előforduló arab, magyar solidaritás tehát e történelmi eseményekre vezethető vissza.

Nyolczad ízben 947-ik évben Taksony uralkodásának első évében, midőn Lombardiában Hugónak fia Lothár II-ik Berengárral versengett a trónért, mint a magyarok által alkalmasnak vélt időben, törtek Olaszországra. [Katona, m. f. i. 93. l.] Berengárt e közbejött véletlen feszélyezte a Lothár elleni hadműveletekben, ahelyett tehát hogy a magyarok ellen fordulna, a templomok, zárdák és különféle nyilvános alapokból kizsarolt ezüstön megvásárolta tőlök a békét. Ezek megalégelvén a sarczot, az Alpeseken keresztül Aquitániába látogattak, itt töltötték az egész nyarat, és ősszel Itáliában, tehát kilenczed ízben, jelentek meg ismét, honnan nyugodtan tértek vissza hazájokba. [Katona, m. f. i. 94. l.] Az elébbi, tehát nyolczadik betörést Fessler [m. f. i. 239. l.] csak rövidesen, az olasz írók ellenben nem is említik.

A tizedik és utolsó betörésük 954-ik évre esik, midőn Karintián keresztül Németországba, innen Frankhonba, Belgiumba látogattak,

és sok viszontagságok után, az ellenséges tartományok hadaitól tartva, jobbnak vélték nem azon uton, melyen jöttek, hanem az általok jól ismert, biztosabb Itálián keresztül hazájokba térni. [Katona, m. f. i. 97. l. Fessler, m. f. i. 290. l.] Eleink tehát ez idő szerént már annyira otthonosak voltak Itáliában, hogy minden körülmény közt biztos országuának tekintették.

Az ezt követő idő már a keresztyénség terjedéseé és rendezett államviszonyok megteremtéseé.

Ha már most a 899-től 954-ig tartó kalandos időkre, tehát 65 évre tekintünk vissza, nemcsak azt kell tapasztalnunk, hogy eleink Itáliában majdnem otthon érezték magukat, hanem hogy itt majd mint ellenség, majd meg jó barát és szövetségesekként szerepeltek, és így igen természetes, hogy Itália népeinek életére befolyván, annak emlékében mélyen benyomott nyomokat hagytak hátra, melyek révén a népmondák, mesék világába jutottak, és e behatás fentartatott még a későbbi időkben is, jelesen az Árpádház királyain keresztül az Anjouk koráig, sőt ezentúl.

A mi már most az arabokkal, szaraczenokkal való közösségüket s mondaszerű szerepléseiket, azokkal való felcserélésüket illeti, annyi bizonyos, hogy a 934. és 937-ik évi betöréseik érintkezésbe hozták őket az arabokkal, de semmi esetre sem korábban, legkevesebb pedig Nagy Károly korában, valamint tény az is, hogy Itáliának parti részeit az arabokkal együttesen pusztították.

Innen kerültek ők elő a mondákban mint szaraczenok és az arabok szövetségesei. A nép és regeírói nem történetírók, hanem a hagyományok átvevői, fentartói, mely hagyományok ivadékokon át homályosakká válnak, sőt eredetiségökből ki is forgattatnak, de ezekből tákolják aztán össze a mondákat, regéket, hősköltevényeket, románczokat; hogy itt a kronologia nem bír becszel, s a történelmi igazság csak háttér marad, de hogy a poetai szabadoság és képzelő erő mégis bír történelmi alappal, az egy tekintetre világos.

Így származtak a Chanson és Reali anakronismusai, regéi, de mindenesetre mint kétségtelen jelei a mai benyomásoknak, melyeket nemcsak Nagy Károly vitézsége, s az idejebeli hunnok, avarok, hanem később az ezektől lakott tartományból felvonuló magyarok is hátrahagytak. Ez úton kerültek Nagy Károly és az őt előző és követő idők zavaros hagyományokként, a folytonos olaszországi

érintkezés, hadjáratok következtében az olasz mondákba, regékbe, jelesül a Reali meséibe.

Hogy ezen regékönyvben a magyar befolyás határozottabban lép elő, annak oka a két népnek egymással való közvetlenebb szomszédsága, mi a hunnok felől is áll, kiket az idegenek a magyarokkal azonosítottak. Ez magyarázata, hogy a regékönyv I, 10. feje. Lombardiában látja Artila királyt, mint ladrone tiranno-t, ki Milanóban székel, Constantin császár hűbérese, s egész felső Olaszországot pusztítva lakatlanná teszi, ki pogány volt, s kit Fiovo az oriflamm segítségével győz le s a keresztyénségre kényszeríti. A Reali 12. feje. már ismeri Magyarországot, mint pogányok lakta földet, sőt szaraczenoknak nézi lakóit »In tutte le altre provincie erano Saraceni: Spagna, Francia, Borgogna, Germania, Lamagna, Boemia, *Ungaria*.« A IV-ik könyv 15. feje. pedig Lengyelországot akarja ismerni, holott Constantin idejében még mint földirási fogalom se létezett.

Való ugyan, hogy a magyarok az olasz és német krónikások által, jelesül a vezérek korából, a hunnokkal identifikáltatnak. Hazai íróink közül például Thuróczy is mythosszerű mesékkel duggatott krónikájában. [Cronica Hungarorum. Script. Rer. Hung. Ed. I. G. Schwandtneri. Tirnaviae. 1765. I. 65. s köv. 1.] Hunnoknak vallja és vérszerinti rokonsággal azoktól származtatja a magyarokat. E felfogás késő korig tartotta fenn magát nemcsak a népeknél, hanem tudományos irodalmukban is. Macchiavelli a tiszta fejű s nagyon is józan író sincs különben velök. »Questi accidenti dettero animo agli *Unni*, che si trovavano in Pannonia, di assaltare l'Italia, e venuti alle mani con Berengario, furono forzati, tornarsi in Pannonia ovvero *Ungheria*.« [Storie Fiorentine. Tutte le Opere. Firenze. 1833. 6. 1.] Ha még a nagytudományú florenczi államférfiú is ennyire tud földiratilag, etnografailag és történelmileg tévedni, mi csoda ha kora idők krónikásai is botlottak, s az ezek nyomán induló nép és költői a mintegy 400 év előtt őseiktől öröklött hunn mesék élénk benyomása alatt, az egykori hunnok földéről benyomuló magyarokban is azokat látták, mivel pedig Attila népének csakugyan találkozott dolga Galliában, a magyarokat könnyen azonosították velök és a később keletkező karolingi mondákban, sőt a Roland énekben is a magyarokkal játszották le a hunnok szerepét, mert hogy a Chanson harmadik énekének 44-ik versszakában a hun tradíció érvényesül az világos.

Van tehát a román népek mondáinak a magyarokra való vonatkozásaiban történeti alapja, mit azonban a kora századokból származott népmesék, hagyományok eltorzítottak, s a történelmi összefüggést bennök annyira megzavarták, hogy csak végtelen fáradsággal lehet az igazságot, kísérletképen is, a sok meseszerű limlom közül kiválogatni. Meglehet eltaláltam az oda vezető utat, ha igen, a további kutatásokat megkönnyítém.

Rényi Rezső.

JUHÁSZ MÁTÉ.

Az irodalomtörténetnek lelke a szellemi művek beható ismerete; de ahoz a szerzők életrajzának ismerete is éppen annyira szükséges, mint a világtörténelemhez a földrajz vagy a térképek. Ez oly általánosan ismert talpigazság, hogy annak bővebb megokolása fölösleges. És mi mégis az irodalomtörténet e kiegészítő szaktársának, t. i. a szerzők életrajzi adatainak alapos ismeretében — minden eddigi e tárgybeli munkálatok daczára — sajnálatos hátrányban vagyunk. Nem ismerjük számot tevő több írónak életét, vagy csak hézagosan és hiányosan; annál kevésbbé a másod-harmad-rangúakét, a kik mégis kisebb-nagyobb mérvben és több vagy kevesebb becsű munkával szintén járultak a nemzeti szellem maradandó emléképületének megalkotásához.

Ez utóbbiak sorába számíthatjuk e czikk homlokán megnevezett *Juhász Mátét* is.

Irodalmárkodó kényelgéseim között esett meg velem, hogy éppen e multszázadi minorita íróba botlottam, a kit még a saját szerzete sem birt szerző (Auctor) gyanánt felismerni.

A magyarországi Minorita-rend 1882/3. évi névtárát vettem kezembe, a mely hazafiui hévvel és szorgalommal terjeszti elé a szerzetnek történetét, és oly gonddal, hogy a Minorita-rendből támadt írónak külön fejezetet szentelve, azok életrajzi adatait és munkáiknak jegyzékét is elősorolja; és mégis, daczára annak, hogy *Juhász Mátéről*, mint rendtásról a megholtak névjegyzékében megemlékezik;¹ a Névtár 143. lapján »A magyarországi Minorita-rendi írók« czimű fejezetben elősorolt 47 író között mélyen hallgat róla. Igaz, hogy utójegyzetében teljességet nem igényel sorozatának, sőt »a rend kimerítő irodalmi munkásságát — úgymond — majd akkoron fogják adni, ha provinciájok összes

¹ A magyarországi Minorita-rend Névtára 1882/3. évre. Arad, 1883. a 180. lapon.

könyvtáraiban a kutatást elvégezhetik.« És végül azt is megjegyzi a Névtár érdemes írója, hogy a három következő ferenczi szerzetest u. m. *Laser Osvaldot, Nikolai Andrást és Temesvári Pelbártot* a tekintélyes Szent-Iványi Márton (*»Curiosiora et Selectiora* című műve III. kötet X. catalogus 15. lapján) Minorita írókúl szerepelteti, holott mind a három szerzetes a bosznia-argentini provinciának (és így a Kapisztránusoknak) tagja volt, a mit mellékesen jó lesz tudomásul feljegyeznünk.

Tehát — mint mondtam — maga a szerzet Névtára sem ismerte egyik kitünőbb rendtársának írói voltát. De ezen nincs mit csodálkoznunk, ha megvizsgáljuk irodalmunknak eddigelé megjelent írói életrajzgyűjteményeit. A régiebbeket, Czwingingert, Bod Péter M. Athénását ez esetben nem okolhatjuk, mert munkáik az érdeklött időkoron túl esnek. De ott van Horányi, ki írói életrajzi Lexiconának I. kötetét 1775-ben, tehát Juhász Máténak még életében adta ki, és még is csak annyit ír róla,¹ hogy *»Juhász Máté sz. ferenczrendi szerzetes, ki üres idejében az ájtatos érzelmek ápolására hazai nyelven írt Ódáit Jász-Apáti város költségén Kolozsvárt kiadta 1761. 4-r.«*

Danielik Józsefnek »Magyar Írók Életrajzgyűjteményében² csupán Horányinak fennebb közlött sorait magyarra fordítva találjuk, egy adattal sem többet, csakhogy itt keresztnéve Máté helyett Mátyásra fordítva és a munka nyomtatásának éve is (toll- vagy nyomdai hibából) tévesen 1751-re van téve. Tehát sem a munka címe, sem a szerzőnek melyik Ferenczes szerzet provinciájába tartozása nincs kitéve, az az, hogy hát annyi, a mennyi a kinyomott munka címlapjáról, vagy ennek kézbe nem vehetése esetében legalább *Sándor István* könyvesháza 120. és 263. lapjáról megtudható lett volna. De nem találjuk Katona István »Scriptores«-ei között;³ nem találjuk megemlítve Vutkovich két rendbeli munkájában⁴ sem. Nem található róla adat Szinnyi Repertoriuma I. és

¹ Horányi A. Memoria Hungarorum etc. P. II. 265.

² Danielik József, Magyar Írók Pest, 1858. II. 127. Hol a Mathaeus nevet is hibásan *Mátyásnak* fordítva találjuk.

³ Katona Hist. Critic. XXXVI—XL. kötetig.

⁴ a) Magyar Írók Albuma. Élet s Jellemrajzok. Irta Vutkovich Sándor. Pozsony, 1873. — b) Magyar Írók Névtára. Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye. Különféle kútfőkből szerkesztették Moenich Károly és dr. Vutkovich Sándor, Pozsony, 1876.

II. kötetében. — Szinnyei most folyamatban lévő »*Magyar Írók Élete és Munkái*« című vállalatában még csak az E vagy F betűig jutván, ebben okszerűen még nem is kereshetjük.

Ezek szerint tehát irodalomtörténeti munkáinkból *Juhász Máté* irodalmi munkásságának legcsekélyebb mérvű ismeretét sem meríthetjük, jeléül annak, hogy eféle életrajzgyűjteményeink nem eredeti, újabb, önálló nyomozások útján, nem a szerzők munkáinak átnézése alapján, hanem csak is az eddigiek egy kettejének összefűzéséből (compilatiójából) keletkeznek, hátrányára a haladásnak és olykor megtévesztésére a legdicséretesebb igyekezeteknek is, a minek példáját ezen czikk végén fogjuk láthatni.

Az eddig eléadottakból az is kitűnik, hogy *Juhász Máté* Minorita fennebb jelzett művét kevesen ismerik. Talán ritka is, mert saját szerzetének monographusa (Névtár-szerkesztője) sem ismerte. A Nemzeti Múzeum könyvtárában is aligha van, mert a gr. Széchenyi-féle nyomtatott Catalogus négy első kötetében nem található; és Petrik Géza is legutóbb kiadott Bibliographiájában¹ csupán a budapesti *Egyetem* könyvtára példányára hivatkozik, melyet fiatal koromban magam is forgattam, és melyet onnan több mint harminczhat év előtt t. barátom Szilágyi István, a m.-szigeti főiskola igazgatója is közvetítéssel tanulmányozott, jeléül annak, hogy az a marm.-szigeti főiskola könyvtárában sem létezett.²

Mindezek oda mutatnak, hogy irodalomtörténeti segédforrásaink, a mi életrajz-gyűjteményeink, a lehetőség határai közt elérhető mérték színvonalán sem állanak. Mert lássuk: mit tudhatunk csak egy kissé körültekintő fáradsággal járó nyomozás után is Juhász Mátéről.

Juhász Máté, mint munkája ajánló verseiben maga is vallja, Jász-Apáti városában született és pedig 1696-ban.³ A Minorita-rendbe állván, valószínűleg Egerben, iskoláinak bevégeztével a hit-tudományok baccalaureusa lett, azután hittanár, házfőnök és rendi tanácsos volt. Midőn munkáit sajtó alá rendezte, a nagybányai minorita kolostor lakosa volt, mert ajánló versei alatt ez áll: »Irtam Nagy-Bányán sz. Iván havának 15. napján 1760-dik esztendőben.«

¹ Magyarország Bibliographiája 1712—1860. II. kötet 301. lap.

² Mintegy 5—6 év óta már Révai Leó könyvtárustól vétel útján saját könyvtárában is megvan.

³ Miután a Minorita-rend Névtár 180. lapja szerint 1776-ban kora 80, évében halt meg, 1696-ban kellett születnie.

— Végre Nagy-Peleskén, mint udvari káplán¹ meghalt 1776. évi február 28-án kora 80. évében.²

És most nézzük át munkáját, melynek teljes czime ez:

»Szép-díttatos külömb-külömbféle Magyar Versek. Mellyeket más több szerzetes foglalatossági között, egykor s máskor irogattott, most pedig némely közönséges Házi-Orvosságokkal együtt Nemes és Privilegiumos Jász-Apáti Várossának Istenes költségével kinyomtatott Fr. Juhász Máté, Serafikus Szent Ferencz Minorita Conventualis szerzetéből való Áldozó Pap..... Nyomt. Kolosvárat Az Jézus Társasága Akad. betűivel 1761.«

Elöl czimlappal együtt 8 számozatlan levél, azután 200 lap + az Ötödik Rész Az házi-orvosságokról 73 lap és Mutató tábla 1 lev.

A czimlap után következnek a J.-Apáti városához intézett ajánlóversek, négy soros alexandrinusokban (ilyenekben van általában a többi vers is). Az ötödik, hatodik és hetedik versszak így szól:

»Jász-Apáti pedig szült s nevelt engemet,
S kormányozta mindenként kisedségemet,
S Isten félelmével töltötte mellyemet,
S a tanulásra is eő fogta elmémet.

Hogy hát e jó voltát neki meg szolgállyam,
Dajkálkodását míg élek meghálállyam,
Gondolkodtam sokat, hogy azt feltalállyam,
Miben lehet? hogy szép hírét magasztalljam.

Nem is lévén kedvem száz színre változni,
Egymástól munkámat részekre vagdalni,
S kinyomtatását, árával szaggatni,
S különös személlyek Erszényéből várni.

Jobbnak véltem sokkal adni Hellységemnek,
Majd tsak mind egy házból való Nemzetemnek stb.«

Jellemző és tanulmányos mozzanat nyilatkozik e sorokban. Az a »nem lévén kedvem száz színre változni«, csak úgy értel-

¹ Szirmay A. Szatmár várm. Esmérete II. 201. I. szerint Nagy-Peleskének földes ura akkor a tasnádszántói *Becsky* nemzetség volt, és az uraság curiáján kőből épült kath. templomot és alatta családi sírboltot az azon időben élt *Becsky György* építtetett. Tehat Juhász Máté életének végén ezen urnál lehetett házi pap.

² Idézett Minorita-névtár 180. lap.

mezhető, hogy *bókolgatásra, szineskedő* hizelgésre, nem volt hajlandó. Nem akarta egyszer-másszor összeírt verseit darabonként világ elé bocsátani; nem kereste a kiadó Maecenasokat, a nagy urakat,¹ hanem legszűkebb hazájának, szülőföldjének ajánlotta azt. Nem mindennapi büszkeség, kivált egy múlt századi jámbor szerzetesben.

Munkája négy részre oszlik. Az ötödik rész a »Házi különös orvosságokról« külön munka és bár a könyv címén is jeleztetik, elől kezdve, külön számozással van ellátva is. Ez az ötödik rész, mely betűrendben a kuruzslással rokon orvosi tanácsokat tartalmaz, nem is tartoznék a verses gyűjteményhez, ha csak a könyvet mint a szerző összes műveinek kiadását nem akarjuk tekinteni. És röviden csak annyit jegyzünk meg róla, hogy a verses négy résznél ez volt a kaposabb, mert még a szerző halála után is ez 1773. és 1785-ben kolozsvári külön utánnnyomatokban részesült.²

A munka első részében vannak újesztendőre, húsvétre, pünkösdre, karácsonyra és némely szentek napjára való köszöntő versek. A második rész tartalma: »Az oltári szentségben a Krisztus Jézusnak testestől s lelkestől Istensége és embersége szerént való jelenlétéről üdvözlő versek.«

A harmadik a »Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről és némelly példáiról, melyek előre árnyékozták és jelentették jövődöbeli kinszenvedését és ártatlan halálra menését és megölettetését.« — E rész a legérdekesebb annyiban, hogy abban mintegy passiójáték gyanánt Ádám és Éva eleste, valamint Krisztus elítéltetésének és szenvedéseinek története verses párbeszédekben van feldolgozva.

Következik a negyedik, vagy is a verses munka negyedik része, mely azért nevezetes, mert ennek megismertetése egy irodalomtörténeti fejtörést van hivatva megszüntetni. Ezen résznek, mely a 165 lapon kezdve a 200. lapon végződik, címe következő:

Az Halálról, s Világtól való Búcsuzásról Néhai, nagy és boldog emlékezetű M. Gróff és Generalis Nagy-Károlyi *Károlyi Sándor* Úr, eo Excellentiája pompás el-temettetése alkalmatosságára (abban az időben lévő s folyó állapotokhoz alkalmaztatott) az elől meg-írt szerzetes személy által öszveszedettetett; s ugyan más szerzetbeli szerzetes Pap által rész szerént el is énekeltetett, s Nagy-Károlyban

¹ Ebből okolható meg az, hogy a munka negyedik részét tevő »búcsúztató versek« az érdeklött család költségén annak idején sem jelentek meg nyomtatásban.

² Petrik Géza M. Bibliographia II. 301.

elmondott búcsúztató versek. 1744-dik esztendőben, szent-Iván havának 22-dik napján, melyek tsak nem minden rendbeliekre alkalmaztatva találtnak.«

Áll ezen búcsúztató 236 négysoros versszakból és eképen kezdődik:

Édes Jézus tartsd fen még nyelvem szóllását stb.

Ime, mindezekből az derül ki, hogy a híres gróf Károlyi Sándor 1744. évi temetésére készített és elénekelt és 1888-ban Budapesten *Éble* Gábor úr által levéltári kéziratból kiváló gonddal és nemes igyekvéssel díszesen kiadott Verses búcsúztatónak szerzője *Juhász Máté minorita* volt, és így a most nevezett tudós kiadó úrnak műve előszavában (13. lap) szakszerűen fejtegetett nyomozásai után azon feltett kérdésére: »*Ki volt tehát mégis ez érdekes munka szerzője? Ezt kideríteni a jövő feladata lesz.*« — Ezennel meg van adva a kétségtelen válasz.

De meg van fejtve azon körülmény is, miért nem jelent meg e búcsúztató annak idejében, t. i. mindjárt azon alkalommal, midőn a (Tapolcsányi) P. Gergely által mondott halotti beszéd kinyomattott? — Azért, mert Juhász Máté — mint fennebb a J. Apátihoz intézett ajánló verseiben olvashatjuk, — nem akarta dolgozatait szórványosan kiadni. (Ha csak egyéb elhallgatott okai is nem voltak? mint a kinek nem velt kedve »*száz színre változni*« !)

A mi végre *Juhász Máté* szerzeményeinek irodalmi értékét illeti, mind az, a mit Dr. Váczy János az általa névről nem ismert búcsúztató szerzőjéről¹ elmond, nem mást, mint *Juhász Mátét* dicsőíti. Magyarsága kétségbe vonhatatlan, hisz Jász-Apáti szülöttje, tősgyökeres magyar volt. Mint minorita éveken át lakott Nagy-Bányán szerzete kolostorában, lakott Nagy-Peleskén, sőt ott halt is meg, tehát Szatmár vármegyében, a Károlyiak hazájában; és így jól ismerhette (és ismerte is) e főúri családot. De továbbá, ismerte ő nem csak Gyöngyösi István verseit, hanem ismerte a görög és római classicusokat is, a mint ezt Előbeszédéből és munkáiból is láthatni. Ismerte bizonyára a kort is, melyben élt és írt, és irodalomtörténeti szempontból tekintve, minden esetre érdemes arra, hogy mint az egyetemes magyar szellem termő talajának egy csillámparánya méltatva legyen.

¹ Éble Gábor kiadványában: Gróf Károlyi Sándor temetése alkalmával . . . . elmondott Búcsúztató Versek. Budapest, 1888. 21–24. lap.

Nagy Iván.

ORCZY ÉS BOETHIUS.¹

Adalékok *br. Orczy Lőrincz* fordító munkásságához.

Vannak alakjai irodalmunknak, a kikhez vissza-visszatérni nem épen kárba vesztett munka, a különféle gondolkör miatt, melyben mozogtak; a viszony miatt, melynek sokszerű szálai korukhoz fűzték; az ingadozó felfogás miatt, melyben jellemök egészben határozódik.

Bármily jelesek, elismerés- és tudománybecsre méltón forgolódtak is körülöttük, mégis mindig marad valami, a mire a rámutatás új vonásokkat adogathat a már felkutatott tulajdonságokhoz.

Imezen soraimban csak Orczynál időzöm s reá vonatkoztatom általánosságban mondott állításomat.

Azt tartják általán, hogy Orczy, költészetének alapjelmére nézve, a Horatius-féle közepszerűség hirdetője: holott, alapjában, korviszonyaink s az ő álláspontja miatt ellenmondás azon eszmekör hordozójául tekinteni. *Nem a zsiros kásáig* terjed az ő költészete: mélyen járó *ethikai* természetű az. Nincs egészen karakterizálva írói jelleme: nem látom nyomosítva a *generalis* költőben a szellemnek azt a bátorságát, mely írásaiból kitetszik.

Arany, Orczyról szólva (*Koszorú, 1863. II. 313. l.*) Boethiusból való s egyéb fordításait egyszerűen csak felemlíti s nem nagy súlyt látszik rájuk helyezni: pedig igen jellemzők reá a költői lelkület megnyilatkozásában, eredetijével szemben; jelentősek eredeti és francziából fordított *ethikai* tartalmú verseihez való viszonyukban.

A keret, melyben soraimmal mozogni szándékom, tilt attól, hogy egész terjedelmökben bizonyítsam meg mindez állításomat.

¹ Anicius Severinus Boëthius Rómában született, a híres Manlius Torquatus nemzetségből. Kiváló jelességei a város konzuli méltóságára emelték. Mikor Theodorik megalapította uralmát Itáliában, mellette a böles tanács-adó tisztét vitte. Triguilla, Conigastus, Cyprianus, az udvar előkelő emberei, irigységökben, lázító és áruló iratokat költvén a nevére, Theodorikot ellene izgatták. Elfogatta; ipával, Symmachusszal, börtönbe vettette és kivégeztette. Fogsága alatt írta »De consolatione Philosophiae« művét. A többiekre I. Anicii Manlii Torquati Severini stb. cz. művének bevezető részeit. A. M. DC. C. XL. Viennae Austriae, Typ. Leop. Joannis Kaliwoda.

Ennélfogva, az utolsó kivételével, valamennyit csak rövidre vonva okolom meg.

Orczy költeményei összehatásukban nem tudnak meggyőzni engem arról, hogy ő a Horatius-féle középszer költője.

Horatius, a megrendült *res publica* haldokló napjaiban, mikor veszett fejszének nyele sem volt már, hódolt az általánossal szemben e felfogásnak: a középszer jó, az a középszer, mely szelídebb élvezeteivel jótékonyan enyhíti napjaidat zaklatott időid veszteségei között. Mert nyilván való, hogy annyiak elveszte a szabadság megmentése végett, a látszat a valóság helyett Augusztus alatt, a lázas élni-vágyás a mindent vesztes miatt az új kormányformában: nem lehettek másra termettek, minthogy lemondásszerűen tolmácsoltassák a költő ajkain a mértékletesebb élet boldogságát. A római, mindent veszítve, miért kímélte volna az élvezéért az életet?

A római igába hajtotta nyakát, érezvén, hogy végzetén többé segíteni nem lehet: de az önkény terhe könnyebbnek látszék, csapongó élvezetek között, örömetst hódolva meg előtte: mert tudta, hogy a »carnifex« újra hozzá tud látni munkájához. Ám, a költő bölcs tekintete még a veszteségek között is drágának, kímélendőnek látja az életet, mely csak magára maradott még meg legfőbb földi jó gyanánt.

Minálunk a nemesi nemtörődömség másféle elvekben gyökerézék. A lojalitás érzete vitte ugyanis az embereket a hatalom nyugalmas árnyékába. A római szívében fel-felvert a vér a veszített szabadságon: nálunk minden derűs világúnak látszék; bizalom hajtja az embereket a trón felé, hogy vele karöltve állandósítsák az oly soká nélkülözött békét.

Nálunk a szathmári béke nem a nemzeti alkotmánynak, hanem a hosszas, immár céltalan küzdelmeknek vetett véget: de egyszersmind megteremtette a romboló idegen szokások majmolását. Az újfajta életbe mélyen merültek belé a kedélyek: hasztalan az ilyennek az oly tiltó szó, mely *valamivel szűkebb körű élvezetet* javall: nem tudna lemondani a tágas mezőről. Annak feltétlen ostromozása lehet csak a mentőszó a bíró szemében. Pedig Orczy kora mértékletlen élvezet-szokásának a keserű bírása.

Társadalmi életünk is más feltételeken nyugodott, semhogy belé illett volna a horatiusi élvezettan. Zárkozott volt az és szűkkörű és sokféle szellemtől áthatott. A nehézkes, puritán erkölcs egyik részen határul, és a dobzódás a másikon: ez elemek amint egymást kizárják, éppen azon mód válnak ketté Orczy bölcselő világnézetében is, midőn gúnyolja, ostromozza a nagy-úri szertelen élvezést, oda állítja ellenképül az egyszerű élet boldogító erejét.

Költészetének *középszerűség-jellege* a természetes egyszerűségre vonatkozik, *ethikai* jellemmel: az »egy tálkása« boldogító mivolta az egyszerű, tisztasága miatt boldogító népi embernek erkölcsvilágához utal, az erkölcs- s nemzetiség romlasztó idegen,

fattyú-élvekkel szemben. Úgy, hogy Orczy ezen közepszerűsége ethikai oldala mellett *nemzeti sajátágú is*.

S így, minden kedvtelése mellett is Orczynak, az ő költészete karakterizáló: mert az egyszerű erkölcsi élet boldogító mivoltának mutogatásával az egyszerű népnek az életében, Orczyt a nép s nemzetiség védőjeül kell tekinteni. A mi idegen szellemhatás mutatkozik költészetében: nemzeti vonatkozásban, nemzeti célra használja fel, a maga felfogásához módosítva. Nyomósítja a nemzeti jelleg fenntartását sajátos alkotású irataiban, érezteti a nagy királynő, Katalin, törvényeinek fordításában az örök embernek tiszteletreméltó szükséges voltát; de jellemzőn utal ingatlan monarchikus érzelmeire, midőn Agathónból való fordításában elhagyja, a mi az ő ragaszkodását M. Terézia kormányformájához gyönghethetné.

Mint egyéb, fordított műveiben — látni fogjuk — úgy jár el Wielandnak »Agathon« című művéből való fordításában is. Nálam az 1797-iki, bécsi kiadás van. VI. B. 16. B. IV. Kap. »Beschluss der Geschichte Agathons«. Ezen 4-ik fejezetből fordított Orczy egy keveset s meg is jelent a Magyar Múzeum 1789-ik évi harmadik negyedében.

Az eredeti összegezi az eseményeket; jelzi azt a küzdelmet, melyen Agathonnak át kell vala esnie, míg végre is, kötelessége szerint, el bírt válni Pszychétől és Charikleától. Ezekről Orczy nem beszél; hanem, átugorva 3 lapját az eredetinek, csak a végeredményről ad számot: »Elvált tehát Agathon,«.... s elég híven fordítja az eredetit mindazon helyen, hol Agathon utazásának hasznáról s tapasztalatairól van szó.

Az embert erényeivel, bűneivel akarta megismerni Agathon. Arra a tapasztalatra jutott, hogy bűnei nem olyanok, melyek eltörülnék emberi méltóságát; erényei nem oly tökéletesek még, hogy bennök többre már nem mehetne stb. Az emberi lélek, megfejtethetlen rejtély, itt is megtántorítja Orczyt fordító tisztében. Bölcselkedik felette, a mire nem akadunk az eredetiben. De hűséggel fordít ott, a hol az eredeti is a luxusnak erkölcs- és országrontó természetére figyelmeztet; mintha mondani akarná: a múltat sajnálatosan igazolja a jelen; íme, nézzétek, ide visz a módítok.

De már nem vallja, hogy: »Wahre Aufklärung zu menschlicher Besserung das Einzige ist.... Nem is fordítja; ő csak az erkölcsi derékségben látja a népek boldogulását; előtte, mint költeményei is mutatják, a tudomány erre a célra kétélű fegyver.

Elhagyja annak a másik tapasztalatnak az említését, hogy: »Er sah, die Menschen überall durch zwei einander entgegengesetzte beherrscht, den Trieb zur Gleichheit, und den Trieb willkürlich über andere den Meister zu spielen; und diess überzeugte ihn, dass es..... durch keine Veränderung der Regierungsform besser... werden kann, sondern dass sie, in einem ewigen Zirkel von königlichen Despotismus und aristokratischen Über-

muth... so lange herum gewälzt werden müssen«..... Orczy testtel-lélekkel monarchikus érzelmű, híve M. T. kormányformájának.

De pótolja, a mit itt elmulasztott, a »Felséges Katharina Orosz Császárné Törvény-Könyvéből«.... való fordításában. »Te.... még eddig soha nem látott lobogó zászlót emeltél, és a Te.... lelked Népednek belső boldogságáról gondolkozott.... A csudás épületekre a szegény parasztságnak verítéke vagyon tapasztva..... Sok... királyoknak emelt oszlopok,... és a győzedelem.... átok a nép előtt! A levert, a letapodott emberi nem felemeli lecsüsgesztett fejét; megtörli könyben úszó szemeit....« M. Múz.

A mi már Boethiusból való fordításait illeti, jelentőseknek tartom őket a viszony miatt, melyben egyéb, etikai tartalmú írásaival vannak; az alapvető elemet találom bennök, mely áthatja feddőző költeményeit: csendes elvonultságban, lelked nyugasztaló szavában keresd a vigasztalást. Nem fölösleges ezt jelezni legalább, mert korviszony-természetű is: feleletül szolgál ugyanis e kérdésre: az a kétszínű, áldatlan vallásosság vagyon-e Orczy lelkében is, mely korát jellemzi? vagy belső szükségyszerűség-e vallásos irányú meggyőződése? Egyszersmind a háttért nyújtják Boethiusból való fordításai arra, hogy sem erkölcsi, sem vallási felfogás tekintetében nem hatottak reá a francia filozofia szabados eszméi. Orczynak nem a *tudós bölcsesség*, a bölcsen élni tudás a szükséges: azokat fordítja Boethiusból, mik tisztán etikai tartalmúak, a filozofiaiakat nem bántja, nehéz őket érteni!

Azokat pedig a »De consolatione Philosophiae« című műnek három első könyvében találta.

»A magyar műfordítás történetében« megemlékezik Radó Orczyról is: a francziás iskola »kiválóbb műfordító tagjai közé« sorozza őt. A hűség tekintetében egykorúival közös vonást mutatnak fordított művei: sokszor csak az alapszellemet tartják meg, minden egyéb a fordító sajátja. Orczy fordításai között a fordítás névre a Boethiusból valók még a legmértőbbak, ha leszámítjuk azt, hogy egyes helyeket teljesen mellőz; egészben pedig azt mutatják, mikép tudta a száraz tudósságot itt-ott költői hévvel, lélekkel megékesítve átültetni. Ama tekintetben maga is mondja: »Nem ditsekedem, hogy a' fordításom szóról szóra egyez, sőt akartva a fabulás históriákhoz tartozó hasonlatosságokat kihagytam. (Költ. H. 19. l.)

A szellem pedig, mely e fordításait átlengi, a béke után való vágyódásnak levén kifejezése, híven simúl a költő lelke világához; a ki ugyanis beleélődvén a világi nagyság, kitüntetés mulandóságába, megérlelődik lelkében a bölcsen való és alapvető princípiuma: minél kevesebbre vágysz, annál boldogabb vagy. Látják szemei a dolgok valódi becsét s önkéntelenül fordulnak azok egy szebb világ felé, mely túl e földön vagyon....

A fordított versek száma: 23. Az első és második könyv

valamennyi »metrumát« (7—8.) lefordította; a harmadikból az 1., 2., 3., 5., 6., 8., 9. és 10-ik metrumot.¹

Az első, 11 distychonú metrum Orczynál 7, 4 sorú szakra verődik szét. A forgandó szerencséről bennök a panaszzkodás; az eredeti tömöttebb, de Orczynál közvetlenebb, költőibb. Az eredetiben:

Ecce, mihi lacerae dictant scribenda Camenae
Et veris elegi fletibus ora rigant. . . .

Orczynál:

Rongyos az én Musám, rongyosak a Versek,
Nints kedv az énekhez, szemeim könyvesek. . .

Vagy:

Venit enim properata malis inopina senectus
Et dolor aetatem iussit inesse suam. . .

Orczy:

Im' eljött öregség váratlan sok roszzsal,
Megtölté testemet gyakor nyavalyával. . .

Maga a fordítás bár nem szóról-szóra egyező az eredetivel, de az eredeti jelzők és a gondolatbeli hűség mellett magyar szellemhez simul. S míg az eredeti tovább panaszkodik az öregség bajairól, minden vonatkozás nélkül a személyre, tehát az érző, a gondolatnak lelket adó *énre*, addig a fordító az egész költeményben magát teszi középpontnak: lelkünkhöz szól, nekünk is beszél, vele érezünk, magunkba mélyeszt. S az élet az ő terheivel sokkal élénkebb benyomást tesz reánk, mikor ezt mondja Orczy: Mikor a szerencse javakkal kedvezett, *Akkor sok veszélyben életem evezett*“..... mert a kép drámaiás, küzdéssel teljes — mintsem az eredeti után elgondolhatnók:

Dum *levibus* malefida *bonis* fortuna faveret
Pene caput tristis merserat hora meum,

határozatlan valami van a gondolatban, hiányzik benne az erő. Orczy mintha megfeledkezne róla, hogy fordít, nem a fiatal kor hírénevéen mereng el képzeletével, mint az eredeti: — Gloria

¹ Boethiusnál metrum néven neveződnek az egyes versek, melyek majd megelőzik (az első), majd követik (a második és harmadik könyvben) a prózai bölcselő fejtegetéseket, erős akkordban ütven meg sokszor a szív húrjait. A metrumok vagy foglalatja vagy legalább jelzői a prózai fejtegetésben levő eszméknek; versmértékekre nézve különböző természetűek, Orczy őket mind Sándor-versben fordítja.

felicitas quondam solatur maesti nunc mea fata senis — az ő lelkének ifjú kedvteléseinek szelíd emléke, »az írásra való kedv«, a nyugasztaló:

Noha személyemre gyakori bú áradt,
Az írásra való kedv mégis megmaradt,
Ifjú koromban miben elmém fáradt,
Vénségben is kedvem arra meg nem száradt.

A II. metrum fordításában elegikus hang kapja meg lelkünket. Az eszmekör az előbbié, de a gondolatok mélyebbek, képei élénkebbek, szemléletesebbek. Az eredetiben itt-ott több tűz vagyon. Heu! quam praecipiti mersa profundo | Mens hebet.... Orczynál: »Mikor az ép elmét ártalmas gond tartja«.... Csakhogy amaz a szinte ódai hangból egyszerre leesik; szinte elbeszélő elem lesz az uralkodó; csak az utolsó sor kitörése: — Cogitur, heu? stolidam cernere terram — mutatja, hogy az érzelmeknek is részök vagyon a gondolatokban. Orczynk a szemlélődő hangján szólal meg: felidézvén emlékezetébe képzeletének könnyebb szárnyalású idejét, a mikor a »nap, hold tsillagoknak után tévelyedni« madár könnyűséggel tudott: most a bú meglánczolta őt, nincs elméje arra, hogy repüljön az egek felé. Utolsó szaka a fordításnak kelleténél erőtlenebb, míg az eredeti visszakap a kezdő hangra.

A harmadik metrum az előbbieken foglalt gondolatoknak befejezése: mindkettő betetőzése is; a fordításban a kép egyszerűbb, természetesebb, kedvesebb; hatásosabb is, mert elménk a kép miségét hamarabb látja részeiben is, egészében is: az eredetit a mythol. reminiscenzencia nem segíti meg. Orczy még kerekedséget is adott e metrumnak az által, hogy az eredeti »Tunc«.... szavát, mint egyáltalán költőietlent, egész gondolattal adja vissza; s átértéketi velünk is: mit okozott az, hogy.... me discussa liquerunt nocte Tenebrae, Luminibusque prior rediit vigor: »Megjött — úgy mond rá — vidulása érkezett testemnek, újulását érzem szomorú lelkemnek«. Im a filozofus és költői lélek! Amaz, Boethius, megelégszik, ha lelke szemeit a gond nem akadályozza, hogy elmerüljön a mindenség vizsgálásába; Orczy annak örül, hogy lelke visszanyerte frissességét, elevenségét. Az első három metrum összefüggő egészlet alkot.

A negyedik már más gondolatkörben mozog; az ember függetlenségének javával foglalkozik: boldog az olyan, neveti a szerencse játékát, megveti a hatalmasok haragját. Az eredeti 18 sorát Orczy öt szakban fordítja. A két első szak emelkedik gondolataiban s az érzelmekben mozgékonyabb az eredetinel. Quisquis composito serenius aevo | Fatum sub pedibus dedit superbum Fortunam tuens utramque rectus, | Invictum potuit tenere vultum — Non illum rabies, minaeque Ponti versum | Funditus excitantis aestum.... Orczynál így olvassuk: A' ki magát egyszer olly karban tehette, Hogy a' történetet láb alá vetette, Egy módon

mind jó 's bal szerentsét nézhette, Mindannak ugy ennek játékát nevette. Aztat nem tengernek zavarodott habja... stb. A miből látható is, hogyan adja vissza, sokszor más alkalomkor is, az eredetinek több szavú gondolatát: összevonja ugyanis, mint az iménti esetben, a jelző részeket; majd meg a következőkben:

Quid tantum miseri feros tyrannos
Mirantur sine viribus furentes?
Nec speres aliquid, nec extimescas
Exarmaveris impotentis iram,

az egységes fogalmat: furentes tyrannos sine viribus — egész gondolattal írja körül:

„De nem is vadászsa iramló malasztját,
Másoknak kárával préselt ajándékát...”

Így bővíti a gondolatot a következőkben is; szerencsével, mert a fordítás ez által kerek egész lesz s az eredetinek gondolatköre teljesen áll előttünk. Az eredeti az imént idézett helyen: »Quid tantum....« neki lendül, de a végén szinte lapidaris lesz a nyelv, holott a fordítás a költőiség zománczával vonja be. A fordító költői természete nyilatkozik abban, hogy jellemző epithetonokat jó szerencsével visz be gondolataiba: »iramló malaszt, arany szabadság, üres, hívságos szél, zavarodott hab, a tűz gőzölődő lángja stb.

Mentől magasabb gondolat körben mozog az eredeti, annál jobban ki-kitör a fordítóból a költői erő.

Az ötödik metrumban Boethius az istenséghez fohászkodik: Tekintsen a nyomorúttakra is. Nem lehet tagadni, az eredetiben is van hév, erő, méltóság. Ám látszik, hogy a költője bölcselő észszel s nem egyszersmind költői lélekkel szemléli az Alkotót az ő műveiben. Nyelve pompázó mythologiai képekben, de ép itt hideg prózai is. Orczy ép e helyet elhagyta, hanem helyette jobban az ember sorsával foglalkozik: a szegény, az elnyomott emberével. Erre tér vissza a befejező részben is, holott az eredeti csak az élettelen föld megrendezésének gondolatával végződik:

Et, quo coelum regis immensum
Firma *stabiles* foedere *terras*....

Orczynál:

Hozzad jobb formára földi nemzeteket,
Vegy ki e' szélvészéből a' romlott népeket....

Orczy mindig az embernek az emberről beszél; ezért mintegy bele éli magát abba a gondolatba, hogy vele vagy, veled közli a felfordult világ sorsán ébredező gondolatait, fájó érzelmeit. A fenség

magaslatára szökik mindjárt az első sorokban s meg is marad rajta. Erőteljesebben fejezi ezt ki mint az eredeti.

O stelliferi conditor orbis!
 Qui perpetuo nixus solio
 Rapido coelum turbine versas
 Legemque pati sidera cogis. . . .

Orczynál:

Ó végetlen Felség! ki örök székedben
 Ülvén, e' világot alkottad mértékben,
 Kinek a' szavára tsillag, nap, hold égben
 Mozdúl és mutatod hatalmad mindenben. . .

Orczynk a Fenségest hatalma egész teljességében festi: egy szava elég, hogy megmozdúljon a mindenség; az eredeti gondolata — »Cogis« — gyengébb, a tárgyhoz kevésbé illő. S a következő gondolatok gyengítik a fenséges tárgyhoz illő, ódai kezdő hangot: mintha természettörvény levezetéséről lenne szó; ellenben, Orczy szemeit a Felségesre függeszti, Hozzá beszélve mutogatja hatalmának a mindenség vezetésében nyilvánuló egyetlen, magára álló erejét. Megfelelkezik az eredeti Hesperus, Phoebus stb mythologiai akjairól; az Isten művét látja a nagy mindenség törvényeiben, melyek várnak parancsszavára, hogy álljanak, vagy múljanak. És egyszerre, az elhagyott emberre függeszti szemeit:

»Van-e oly kis gondod egyedül emberre?
 Vagy nézni nem akarsz tselekedetére?
 Így hagyol-e minket tündér szerentsére?
 És kiteszel sokszor ezernyi veszélyre?...«

E hév, e tűz, e fájó lelkesedés hiányzik az eredetiben, hiányzik ezért az igazi költőiség is.

A közvetlenség, melyben panaszkodik Istennek az érdemesek nyomorgásain, a gonoszok boldogulásán, szinte önkéntelenül felkiáltat: Mennyei székedből te ki az egeket | Fundáltad, ereszszed elődbe ezeket«..... Mily színtelen az eredeti a fordítás mellett?! Itt élet, tűz; amott a higgadtan gondolkozó nyilatkozik. Az eredeti mély gondolkodásról, a fordítás, ezen felül, mély, igazi bensőségről is tanúskodik; az eredetiben itt-ott kivillan egy-egy érzett költői gondolat, a fordítás az óda felé emelkedik.

A hatodik és hetedik metrum csak szövedéke annak a gondolatnak, hogy a világrendben törvényszerűség határozza meg az ember életét is, annak áthágása szerencsétlenséggel jár s hogy csak a zavartalan lélek látja tisztán az igazságot. Nem értékes sem az eredeti, sem a fordítás; mégis, ha már keresünk bennök valami jót, a fordításé az, mivelhogy — rövidebb.

A második könyv első metruma a szerencse változandóságáról szól; az eredeti a megelőző, ugyane szellemű bölcséleti fejtegetéseknek utána vetve; ezért már a »Haec cum superbā verterit vices dextrā« kezdet prózai jelleműnek mutatja a művet, még akkor is, ha különben költői gondolatokkal van elárasztva; annál jobban, ha tisztára bölcséleti eszmék alkotják, a nélkül, hogy a fantázia a költészet zománczával vonná be s a lélek kohójában az érzés melege őket áthatotta volna. Pedig így vagyunk az eredetivel is, a fordítással is. Mindössze a fordítás néhány példát visz belé: »Régen felállított országot elvenni, Annak birtokából királyát kivetni«.... Ám, a tisztán példa nem költészet. Nem mondhatok dícséretesebbet sem a második metrumról, melyben telhetetlen kívánságaink az alapeszme, sem a harmadikról, mely ismét a változó szerencséről szól. Orczynak jó érzékéről tanúskodik mégis, hogy az eredeti körmondat-alakot legalább élvezhetőbb, folyamatos nyelvben adja vissza. Míg ugyanis az eredeti (II. met.) a főgondolatot csak a 4-ik párversben mondja ki: »Humanum miseris haud Ideo genus Cesset flere querelas« — addig a fordításban mindjárt az első szakban ott találjuk a három szakban ismételt alapgondolatot: — »Mégis nálad marad kívánság bilintse.« A fordítás érdeme, hogy a gondolatot hozzánk közelébb hozza; de hangulatot se egyik, se másik nem bír kelteni. Szabadság tekintetében pedig mindkét metrum fordítása annyira elüt az eredetitől, hogy csak az alapgondolat azonsága tart közöttük valamelyes rokonságot. A X. 1 és a L. II. 3. metruma mennyire különböznek egymástól, abból is kitetszik, hogy az eredetinek myth. vonású 18 sorát a fordításban 4 sorba találjuk összevonva. Orczy az eredetinek utolsó öt sorából alkotta meg a maga maximáját: Si tantas variat vices, Crede fortunis hominum caducis, Bonis crede fugacibus, Constat, aeterna positumque lege est, Ut constet genitum nihil.... Orczynál: »Ne higyen az ember tündér szerentsének, Mert adott javai ennek könnyen vesznek, Kikhez tegnap bíztál, ma azok enyésznek, Siralomvölgyére örömdöböl visznek«.... Itt is azt látjuk, a mit Orczynál lépten-nyomon tapasztalunk, hogy a nyelvnek feltétlen ura gondolatai kifejezésében.

Nem jól ítélnök meg Orczyt, ha eleve azt mondanók, hogy nem tudja kifejezni a bölcsészeti gondolatokat a költészet világában. Mihelyt ugyanis oly elemekre és gondolatokra akad az eredetiben, melyek jobban simulnak lelkéhez, Orczynk, szinte érezzük, mint melegül neki. Örömmel olvassuk Orczynak XII. sz. költeményét. (L. II. metr. V.)

Tudjuk, hogy Orczy azon a rég' letűnt, becsületes világon jártatta szelíd borongással révedező szemeit. Az elmúlt idők tisztas erkölcsait emlegeti Boethius is; s im', Orczynk, az eredetinek e bekezdése helyett: »Felix namque prior aetas, Contenta fidelibus arvis« — búslakodó kétkedéssel kiált fel: »Hol vagy boldogsága jámbor eleinknek, Kik föld' gyümölcseivel megelégedtenek?«....

Amaz az értekező hangja, emez a lelkesült költőé. Kifejezései költőiebbek, mert szemléletesek, jelzői élénkek, életet lehelők. Nem tudtak ők *kevélységet szülő* bogarat nevelni; »A hol vastag tölgyfa *terjesztett ágakat*, A puha fűves *gyep nyújtotta* álmokat, *Csergő* víz patakja oltott szomjúságot« .... Az eredetiben: Somnos dabat herba salubres: potum quoque lubricus amnis« .... Az eredetiben: Umbras altissima pinus (dabat)« ... Orczynál a gondolat és tárgy összhangzóbbak: *jótekony* álom *magas* fenyő alatt kevésbé lehetséges, mint vastag tölgy alatt, mely messze szét nyújtja lombos ágait. Orczy közvetlenebb. Ugyanis, mikor az eredeti az »arany időkben« ismeretlen hadakozásról emlékezik, csak annyit mond, hogy mi ok lett volna a harczra, hisz' a kifolyt vérnek nem volt ára, mindenki elégedett volt a magáéval: Orczy *egy vérből* valókat emleget, így a hadakozás fájó érzetét jobban felkölti Orczy egész költeményén elegikus hang vonul át, hangja melegebb az eredeténél.

»A gonosz királyról« (XIII.) (L. II. VI.) a zsarnok telhetetlenségét példázza, történeti tények elsorolásával. Néróra példáz különösen. »Novimus, quantas dederit ruinas | Urbe flammata, patribusque caesis | Fratres qui quondam ferus interempto« ... stb. Orczynk az eredetinek bánatos, befejező felkiáltásával kezdi költeményét:

»Boldogtalan idő, nehéz sors hazának,
Hol hatalma vagyon vérszopó királynak...«

Az eredetiben:

Heu gravem sortem, quoties iniquus
Additur saevo gladius veneno!«

S csak a zsarnokot jellemző eseményre utal: Nero barbarizmusára, hogy nevet Róma lángjain, mosolyogva öli meg testvérbátyját, anyja vére fecskendezte ruhájában gyönyörködik. A zsarnok képe Orczynknál plasztikusabb, a vonások zavartalanok. S Orczynak odavetett jelzői: a »*nevetve nézi*« Róma lángját, s a »*mosolygó gyilkoláskedv*« inkább alkalmasak érzelmekeltésre, mint az eredetinek egyetlen, ily természetű kifejezése: »ora non tinxit lachrymis« ....

Szó sincs róla, mintha azt akarnám ezekkel mondani, hogy olyan költemény akár egyik, akár másik, milyent a tárgynak alapgondolata igaz erű költőben teremthetett volna; csak hogy Orczynk érti, hol s miben lappang a költői titok? *szívhez szól, képzelmet foglalkoztat*.

Abban a költeményében is (XIII. XIV. helyett) találunk költői gondolatokat, mely a kitűnni vágyás czéltalanságát, a hír, dicsőség semmiségét példázza: a halál mindennek végére jár, messék bár belé »híred emléké a kőbe«, te arról többé semmit se tudsz. Tanító jellemű a költemény, ezért — az okoskodó eredetitől

eltekintve is — már inkább magyarázó: de a megsemmisítő halál gondolata megkapja Orczynk lelkét és felkiált:

»Mondd meg ó balgatag, nyomorúlt halandó,
Mért emeled fejed', kevély, rothadandó!....«

Az eredetinek csak eszméje tükröződik e sorokban. Még ott is, hol szemmel láthatólag követi az eredetit, beszűr valamit, korának hajlongó jellemű embereire czélozva.

Az eredetiben:

»Licet remotos fama per populos means
Diffusa, linguas eplicet,
Et magna titulis fulgeat claris domus
Mors spernit altam gloriam...«

Orczynál:

Ámbár nemes neved idegen országon
Hirdessék, sok czímer függjön tornácodon,
Köszöntők serege várjon palotádon,
A halál nem kedvez, eljön, hogy megrázzon...«

A fordítás mozgalmasabb, szemléletesebb módon fejezi ki a kényszerű, mindnyájunkra nézve egyenlő elmúlás fogalmát.

S tovább az eredetiben: Ubi nunc fidelis ossa Fabricii jacent? A mienkben: Hol találod csontját hiv Fabriciusnak?.... »Quid Brutus aut rigidus Cato?... Temető helyét hol leled fel Cátónak?«.... Boethius szónokol, Orczynk parallelizmusokat használ, nem határozatlanságban beszél, hanem hozzánk fordulva kérdezi: mondd csak, hol vannak azok a híres férfiak? A halál elemésztette őket!

Orczy mindig érezi, hogy másban is érzelmet kell kelteni; Boethius nem tud, vagy nagy ritkán csak a szívhez is szólni. Igaz, e szóban forgó költeményben, valamint a következőkben is túlnyomó a reflexio-elem Orczynál is, s nem is bír úgy neki melegedni nyomásuk alatt, mint egy ízben már tapasztaltuk; de mégis tud valamelyes hangulatot kelteni, részint tagozódottabb nyelvével, melynél fogva, nem mint az eredeti, szinte szillogizmusokba szorítva közli a gondolatokat, hanem egymás mellé rakva; részint tropusaival, egy-egy érzelmes képletével.

Igy, az eredetinek (L. II.) 8-ik metruma a szeretetnek mindent átható, átölelő hatalmáról szól. Tizennégy sor után tudjuk meg a versből, hogy a szeretet hatalmáról van szó; — a fordítás másképp jár el. Az elvont, költőietlen fogalmat konkrét alakban fejezi ki; a mindenség Alkotójába helyezi ama szeretetet, melylyel a világot igazgatja s romba dőlne, ha megvonná tőle szeretetét. Immár,

tevékeny alakban szemléljük a szeretetet, s így mozgalmasság, elevenesség fűződik hozzá. Könnyebb így a módja a fordítónak, hogy az ember szívét felrázza a szeretet iránt való fogékonytalanságból; mert a szeretet elvesztése megsemmisülése is egyszersmind. Holott nem tudja azt eszközölni az eredeti, felszámálván a szeretet egyesítő hatalmát a világrendben, e felkiáltásával:

O felix hominum genus,
Si vestros animos amor,
Quo coelum regitur, regat!«

Más lelki állapotot kelt bennünk Orczy:

»Ki (a Teremtő) ha szeretetét megvonja világtól,
Elsüllyed nap, ég, föld, higgyed, haragjától,
Rettegj azért, ember, igaz bosszujától,
Jó Atyád s egyszersmind Uradnak karjától...«

Mi több, ez utolsó sorokban a nagy gondolat mellett a nagy erőt is lehet érezni.

A XVI—XIX. versek Orczynál (az eredetiben: L. III. I—V.) még kevesebb költőiséggel dicsekedhetnek; de ezek is világot vetnek Orczy eljárás módjára; arra a hajlamára, hogyan szereti a jellemző kifejezéseket alkalmazni. S neki ez szerencséje; önkéntelen, minden erőtetés nélkül simúlnak egymás mellé jelző és jelzett, vagy a kép teremt elébe új képet.

Így, a 17. (eredeti: L. III. 2.)-ikben: *Quamvis Poeni pulchra leones | vincula gestant* — »Köss az oroszlánnyra bátor aranylánczot«... adódik vissza. De az eredeti már nem tud semmit ezekről:

»Medve eledeléért járja meg a tántzot.
Mestere szavára hányja a bakfintzot.«

Vagy a 18-ikban (er. L. III., III.), mely a kincsnek vágyódásaink kielégítésére alkalmatlan voltát példázza — az eredetinek ezt a gondolatát:

Defunctumque leves non comitantur opes — így fordítja Orczynk: Ha meghal, —

»Nem áll a boldogság aranypercekből
Sem láda fenekén penészlett kincsekből.«

Vagy a XIX-ben (er. L. III., V.) az eredetinek ezen kitétele helyett: »*Qui se volet esse potentem*« —, ezt olvassuk: »Hogy ha akarsz élni *arany szabadságban*...«

Kevés költőiség nyilatkozik bennök, de a mi van bennök, Orczynak az érdeme. A tisztán bölcséleti eszméket az érzelem

hímével vonja be, az érző lélek világába vetvén azokat. Boethius kevésbé ügyel a szív jogaira; megelégszik, ha a tudós nyelvén, rythmikus alakban közölheti bölcselmi, mély gondolatait. Boethius inkább ügyes technikus, a mi által elvont fogalmait tetszős formában tudja tolmácsolni. Orczyink fordításában jobbára olyan alapot keres, a mely érzelmes is. Ezt tapasztaljuk a 20-ik versében is (er. L. III., VI.). Alapeszméje mindkettőnek a valódi erkölcsön alapuló lélek-nemesség, melynek alapja az Istenség által belénk öntött lélek. Ám, Boethius az embervilágot, okoskodásának támasztékaül mintegy, szembe állítja a természetvilágban szemlélhető, feltétlenül törvényszerű renddel. Ebben is isteni gondolat nyilatkozik, de mennyivel fölötte áll az embervilág!.... Csak elfajúlt szégheti meg az erkölcsiség törvényeit....

Orczyink közelebb hozza szívünkhöz az erkölcsi törvényeket, melyeket Isten iránt való hálából megtartanunk feltétlen szükségeség. Az atya és fiu között levő viszonyban tünteti ugyanis fel az embert az istenséghez való vonatkozásában.

Boethius:

»Hic — Deus — clausit membris animos
Celsa sede petitos....
Si primordia vestra
Auctoremque Deum spectes,
Nullus degener exstat...»

(qui....) Proprium deserat ortum.« —

Orczynál:

»Isten a mi Atyánk, mi ettől származunk,
Nemesek, ha nemes törvényein járunk,
Alávalók, s akkor nemtelen mi sorsunk,
Ha mi Vezérünkől messzebb eltávozzunk.«

Orczy a hála, a kegyelet érzelméhez szól, hogy hasson lelkünkre; míg elménket lelkünk eredete magasztos gondolatával, — mint ezt az eredeti is teszi —, tölti be. Boethiusnak minden versén meg lehet mutatni, hogy ő jobbára csak időtöltésből csinálta verseit; de legvilágosabban, — szembetűnőbben mutatkozik ez a L. III., VII metrumában. Rövid, ide írom az egészet.

»Habet omnis hoc voluptas,
Stimulis agit furentes;
Apiumque par volantum,
Ubi grata mella fudit,
Fugit, et nimis tenaci
Ferit icta corda morsu.«

[A gyönyörélvezet természete hasonló az idestova szállongó méhekhez: mihelyt kiöntötte mámorát, elfut nagy-hirtelen és szakadatlan mardosással gyötri a belé ízlelt kebelt.] — Ime, az örömek után vágyódó szív paraphrasisa! Valóban, belőle költeményt fordítani, lehetetlen. Orczy nem is fordította.

Gondosan vizsgálva Orczy fordító eljárását, azt tapasztaljuk, hogy legtöbb helyütt az eredeti mellett a fordítás olyan, mintha amaz csak épen alkalom volna neki, hogy, azon gondolatkörben mozogván, ő is megnyilatkozhassék költői formában. Egész más nála a gondolat-elrendezés. Céljához képest, az eredetinek majd utolsó gondolatát kapja előre, majd meg a nyomatéktalanul kimondott ítéletnek erőt ad az alakzatokban, vagy kiindulónak az alapeszmét veszi fel. Teszem, a 21-nek (er. L III., VIII) az a gondolata, hogy boldogtalanságunk onnét van, mert nem ott keressük azt, a hol valóban honol: a legfőbb jóban. Orczynk nekünk támad:

»Tudod-e, balgatag! mért vagy boldogtalan,
Mert miben kellene, vagy igen tudatlan....«

Boethiusnál:

»Eheu, quam miseros tramite devio
Abducit ignorantia....«

S azután mindkettő elszámolja az anyagi dolgokat, melyekben a boldogságot keressük. Orczy figyelemkeltőbb, mert közvetlen.

Azt tapasztaljuk Orczynál, hogy a nemes gondolatnak közön-séges értelemben vett szereteténél többet táplál lelkében: melegedni is tud irántok; s míg az eredetiben e melegséget csak ritkán érezzük, ő mindig érezteti velünk. A 22. verse (er. L III., IX.) erre nézve igen tanulságos.

Nem lehet tagadni, hogy az eredetiben is van melegség, hev, tűz; maga a forma is olyan rohamosan méltóságos: hexameter végig. Lehetetlen nem dicsérni.

Igazán, az egész a költői mű benyomását gyakorolja: megszabadul a vége felé lelkünk a nehézkes, versben bölcsekedő ész bilincseitől; a nagy gondolatoktól meghatott lélek jogára kap: az Istenség végtelen jósága imádatra ragadja Boethiusnak is a lelkét; oda borul lélekben a Fenséges lábaihoz és boldogító örömben mondja:

». . . . te cernere finis
Principium, vector, dux, semita, terminus idem.«

A nagy sivatagban egy kicsike élet-adó oáz, egy pár csepp nagy szomjúság oltására — jól esik.

Ám mégis, mily különbség Boethius és a fordító verse között! Ha Orczynak egyik fordításában sem találnánk semmi költőiséget,

úgy tetszik nekem, ez egy verse költői lelkének nyilván való bizonyossága maradna. Másrészt pedig, épen ez a, szóban forgó verse az eredetinek bizonyítja legkivált, hogy Boethius költő-féle bölcs: melegen vonzódik az elévülhetetlen igaz, szép és jó forrásához; értelme benne találja az egyedül biztos alapot, azonban még lelkesültségében is ott van mellette a bölcselő józanság.

Érezzük, hogy azon bölcsészeti gondolat-körnek, a »De consolatione Philosophiae« művében, végső princípiuma az Istenség akarata előtt való önkéntes meghajlás, s ez a princípium az ő lelkében kiirthatatlanul meggyökerezett. A mit gondol, érzi is; érző lelke, meggyőződésének csillogatlan tudatában, e metrumában egész erejével nyilatkozik: lendülete ódai mintegy; de nem ment a disharmóniától, mely a szív önkéntelen felfohászkodásában az Istenséghez és a gondolatok oly elrakásának kiszámítottságában nyilatkozik, mely mintha ezt akarná kifejezni: ez a lelkesültség méltán van én bennem, mert átkutattam a mindenséget és sehol sem találtam méltóbb tárgyat az emberi szív szerelmére az Istenség kivül.

Ima-szerű e költemény: az ima bensősége a lélek meghatottságában nyilatkozik; egy hosszú fohász az, azután elmélyed a lélek imádatának legfenségesebb tárgyába; s itt kezdődik legfenségesebb birodalma a költészetnek, az ima világában: a szótalán léleknek egy szebb világba való átélése, gyönyörködő átringatózása.

Ennek a titka a költői léleké: itt a próbakő: elmélkedés lesz-e az ima, vagy megmarad annak, a mi? Az elmélkedésben inkább a reflektálva okoskodó lélek nyilatkozik; lehet érzelmes, bensőséges is; mi több, ez a bensőség alkotó elemként vonúlhat át rajta: de már nem marad meg többé a költészet határain belül, még ha vers-alakú is.

Hogy látszassék igazságom, ime az eredeti! Metrum IX. (L. III.)

Bonorum omnium authorem invocat; ut oculos mentis aperiat,
et ad verae felicitatis cognitionem disponat.

O qui perpetua mundum ratione gubernas,
Terrarum coelique sator, qui tempus ab aevo
Ire jubes, stabilisque; manens das cuncta moveri,
Quem non externae pepulerunt fingere causae
Materiae fluitantis opus; verum insita summi
Forma boni, livore carens, tu cuncta superno
Ducis ab exemplo: pulchrum pulcherrimus ipse
Mundum mente gerehs, similique in imagine formans,
Perfectasque jubens perfectum absolvere partes.
Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis,
Arida conveniant liquidis: ne purior ignis
Evolet, aut mersas deducant pondera terras.

Tu triplicis mediam naturae cunctae moventem
 Connectens animam per consona membra resolvis.
 Quae cum secta duos motum glomeravit in orbes
 In semet reditura meat, mentemque profundam
 Circuit, et simili convertit imagine coelum.
 Tu causis animas paribus, vitasque minores
 Provehis, et levibus sublimes curribus aptans
 In coelum, terramque seris; quas lege benigna
 Ad te conversas reduci facis igne reverti.
 Da pater augustam menti conscendere sedem,
 Da fontem lustrare boni, da luce reperta
 In te conspicuos animi defigere visus.
 Disjice terrenae nebulas et pondera molis,
 Atque tuo splendore mica: tu namque serenum,
 Tu requies tranquilla piis: te cernere finis,
 Principium, vector, dux, semita, terminus idem...«

Ha az eredetivel összevetjük a fordítást, mindjárt látjuk a hasonlóságot is, meg a különbséget is.

Ó örökös felség! világ alkotója,
 Földnek s az egeknek bölcs igazgatója,
 Tűz, víz, föld, levegő-égnek mozdítója
 Minden alkotmányoknak főkörmányozója!

Ember szemeinek vond le a hályogát,
 Üzd szíveinknek el setétes homályát,
 Hagyd esmérhesse meg valóságos czélját,
 Elejét, utólját, útját, nyugodalmát!.....

A szívnek hosszú dobbanása e költemény, a léleknek mély-séges hódolatában a Legfőbb iránt. Egyszerű, mint az imádkozó lélek, de meghatottsága való, hangja bensőséges, igazi hangja a könyörgő léleknek, mely a való Igazságban találja »elejét, végét, nyugodalmát«. A legtisztább, meleg hangú ima. Gondolata fenséges: a léleknek visszatérő vágyakodása a hamisítatlan igazsághoz, hangja ódai emelkedésű, rohamos. Az elemek Urának képe egész fenségében áll előttünk; önként borúlunk le előtte áldón, magasztalón. Orczyt ez egy költeménye után bátran merném költői léleknek tartani. Eleven átérzése az eredetinek, tudatos felfogása a költeménybe nem illő részeknek, minden hasonlóság mellett is bizonyos újság, mindvégig egyöntetűség a hangban, kerek egység, az isteni hatalomnak hozzá méltó tárgyakon s méltó módon is bemutatása, életre valló mozgalmassága arról tanúskodnak, hogy Orczyban helyes költői érzék van a nagyság iránt, ismeri az emberi léleknek viszonyát ama nagysághoz s tudja is őket költőileg helyesen kifejezni.

A 23-ik vers Orczynál (er. L. III., X.) az igazi boldogságot mutatja meg: az égben van az. Kevés benne a költőiség; Orczy ezen versében leghűbb az eredetijéhez.

Többet nem fordított Boethiusból. S ezekkel be is fejezhetném, czélomhoz képest, rövid összehasonlításomat Orczy és Boethius között, mert francziából való fordításairól a Phil. Közl. adott bő tanulmányt.

De nem mulaszthatom el, hogy le ne vonjam az eddig mondottakból s egész fordítói munkásságáról való felfogásomból a következtetést, két szempontból.

Egyik szempont az, hogy Orczynk ethikai jellemű költészetében az irányadó sem Horatius, a ki után két költeményt fordított: Hor. X. é. a »Rectius vives, Licine«, és a XVIII. Carment, a »Non ebur, neque aureum« kezdetűt, sem a francia írók: Voltaire, Rousseau, Boileau.

Nem Horatius; mert ő nem azt veti háttérül alapgondolatának, a mi Orczyban ezzé válik. Horatius a jövődő élettel nem törődik (Carm. XVIII.), Orczy erre hívja fel figyelmünket:

»Hogy más helyre kell költőznünk,
Más kincs az kit kell keresnünk,
Itt minden csak hiúság.
Más vezére nincs lelkünknek,
Isten célja az embernek,
Ő az igaz boldogság....«

Nem Voltaire, Rousseau; mert ezek a *természetes* után vágyódásukban a *meztelen természethez* utalnak; Orczynk pedig az *egyszerű életmódhoz* akar bennünket visszatéríteni. A mit Boileauból fordított, csak azon felfogásában erősítette meg, melyhez alapvető princípiumát Boethiusból merítette. Csak annyi igaz, hogy a természet iránt való szeretet főképp a francia írók hatása alatt támadt lelkében.

Hasztalan keressük ugyanis Orczynál azt a beteges, tétlen sóhajtozást a társadalom s becsület-tartó törvényei ellen, milyen a német irodalom ez idei termékeiben van. »Bugaczi csárdájának« is az alapeszméje a boldogító egyszerűség dicserete.

Összevetve mindent, ki kell mondanom, hogy Orczy szeme előtt, fordító munkásságában, mindig ethikai szempontok lebegtek, korabeli nemzetének társadalmi viszonyaira való tekintettel; s ha semmi költőiség se volna fordított verses műveiben, — holott van —, a fordító Orczy még akkor is figyelemre méltó.

Török Konstantin.

KISFALUDY KÁROLY MŰVEINEK ÚJ KIADÁSA.

I.

Nemcsak valamely egyes kiadásnak, hanem a kiadásnak általában is megvan a maga története, a mely ép úgy tükrözi a kor felfogását és ízlését, mint maga a munka, mely a kiadásnak tárgya. Hogy a legszembeötlőbb példát idézzük: egészen más a kiadás eljárása, módszere, technikája a humanismus, más a felvilágosodás s ismét más a természettudományi kutatás idejében. A magyar kiadásoknak is megvan a maguk története s ennek megírója bizonyára érdekes fejezettel gyarapítaná a magyar műveltség és tudományosság történetét.

Nálunk az újabb irodalmi kiadások történetében két időszakot lehetne megkülönböztetni, a melyek közt az első Helmeczy és Toldy nevével van összekötve. Helmeczy nemcsak a költő művét, hanem vele együtt a saját nézeteit akarja terjesztetni; neki a költő írása szöveg, melyet nagyobb baj nélkül módosíthat, sőt ez egyenes haszonnal jár, ha általa a szöveg gyarlóságai elsimulnak. Toldy nem ily energikus, de komoly meggyőződése, hogy az írónak érdekében cselekszik, ha előnyeit nagyobb fényben ragyogtatja, de meg az irodalomnak érdekében is, ha a híres íróban nagyobb klasszikust mutat be — s nem lelkiismereti kötelessége-e szolgálatot tennie az írónak? nem hazafias kötelessége-e szolgálatot tennie az irodalomnak?

A második időszak Gyulai és Szilády nevéhez fűződik. Gyulai első mutatott irodalmunkban példát, mint kell a kiadónak a szöveg konstatacióját a ténybeli megállapítás, nem pedig aesthetikai vagy másféle méltatás föladatának tekintenie. Vörösmartyi kiadásából azt a benyomást nyerjük, hogy pontosan számba veszi a szöveget és változatait. A szöveghez csatolt jegyzetekben fölvilágosít a közlés első helyéről, írása körülményeiről, a költő vagy a kor viszonyaival való összefüggéséről stb. Miután láttuk, hogyan magyarázza műveit a költő élete, most megolvashatjuk, mint magyarázzák a költő életét művei. En Gyulai Vörösmartyját Goedeke kiadásával vetném össze: lelkiismeretes és fáradságos munkálatok irodalomtörténeti és biographiai czélzattal.

Sziládnál a kiadás, hogy úgy mondjam, mint önczélú, tudományos munkálkodás lép föl. Vele jelenik meg először irodalmi kiadásaink történetében a philologiai pontosság és akribia. Kéziratok becseinek megállapítása, szövegek helyreállítása, minden rendbeli adatok felkutatása, egész alakok és szellemi körök reconstitúciója ritkán történt több tudással, szívósabb kitartással és nagyobb eredményekkel, mint nála.

Úgy vagyok meggyőződve, becsületbeli kötelességünk irodalmi kiadásainkat a Gyulai és Szilády színvonalára emelnünk. Nem kell annyi tehetségünknek lenni, mint nekik: ezt könnyen, sőt örömet fogják megbocsátani; de legyen annyi türelmünk és lelkiismeretünk. Meg kell barátkoznunk a gondolattal: hogy egész régibb irodalmunk szövege revisiora szorúl s hogy e revisio nem egy ismertebb írónkat is egyben-másban változott vagy módosított alakban fogja feltűntetni.

Mi bír ez állításra?

Az a tapasztalatom, melyet Kisfaludy Károly munkáinak általam szerkesztett új kiadásával tettem.

Hogy a Toldy kiadása a nyelvújításnak is akart támaszul és apologiátul szolgálni, tudtam; de hogy még az újítót sem juttatja Kisfaludyban mindenkor szóhoz, hogy tehát kiadása ép oly kevéssé hagyja érintetlenül az orthologust, a mint mérsékli a neologust, azt csak most tudtam meg. S megtudtam azt is, hogy Toldy a Kisfaludy szövegét általában nem mutatja be mindenütt azzal a megközelítő pontossággal sem, melyet pedig hajlandók volnánk mindenestül megkivánni. És elgondolom, ha ilyen a Kisfaludy Károly, más-e a Csokonai, a Kisfaludy Sándor, a Berzsenyi? Én például ez utóbbinak kézíratait nem hasonlíthattam össze Helmecky vagy Toldy kiadásával, de mindenki emlékszik a szenvedélyes költő szavaira: »Helmecky ismét elrontotta azon kis örömetem, melyet Verseim kiadásából reméltem. Valóban, Bohógyi balgatagsága engem korántsem sért annyira, mint Helmeckynek viszketeges dühe, mely szerint az ő nevetséges szavaival verseimet ismét bepiszkolta«. Vajjon mit szólha Csokonai, mit Kisfaludy Sándor a művei kiadásaihoz? Kisfaludy Károly, azt tudom, fejét csóválná. Nézzék át olvasóim csak futólag is adataimat s a ki köztük író, gondoljon a saját műveinek hasonló sorsára s a ki köztük közönség, gondolja meg, hogy még valamely kedves olvasmánya sincs folt és hiba nélkül — s akkor tessék megmondani, nem sürgős feladat-e, nem a nemzeti becsület kérdése-e, kiadásainkban a Gyulai és Szilády példáját követni?

II.

Mielőtt adataimra rátérnék, hadd állítsam könyvészetileg össze, a mit Kisfaludy műveinek eddigi kiadásairól tudunk. Érdekesen mutatják, hogy irodalmunknak Petőfi után nincs kedveltebb, nincs népszerűbb költője, mint Kisfaludy Károly.

Ime az adatok első sorban egyes műveiről, műfajok szerint:
 Kisfaludy Károly versei. Ötödik kiadás Toldy Ferencz által.
 Pest. 1858. A magyar remekírók ú. n. gyémánt kiadásának
 III. kötete. Felosztás: Első könyv (lyrai költemények). Második k.
 Népdalok. Harmadik k. Vegyes költemények. Negyedik k. Balladák,
 költői beszélek. A versek e kiadása annyiban az ötödik, a mennyi-
 ben a korábbi megjelent négy összes kiadás után következett. —
 K. K. versei Toldy F. által. Hatodik kiadás. 1863. — K. K. versei.
 Hetedik kiad. Budapest, 1880. Az Olcsó könyvtár 103. sz.

Kisfaludy Károly jelesebb vigjátékai. Pest. 1843. A címlapon
 a K. Társaság címere. Tartalma: A leányörző, Hűség próbája,
 Csalódások, A fősvény. — Irene. Szomorújáték 5 felv. Irta K. K.
 Budapest, 1878. Olcsó könyvt. 62. sz. — Csalódások. 1879 Olcsó
 könyvt. 82. — A kérők. 1881. Olcsó könyvt. 125. — A pártütők. 1883.
 Olcsó könyvt. 156. — Iskolai használatra készült kiadások: Szeget
 szeggel. Vigj. 1 felvonásban. Irta K. K. A költő életrajzi vázlatával,
 nyelvtani jegyzetekkel, toldalékkal és kis szótárral ellátva, közép-
 tanodák használatára kiadja *Glatz Gyula*, a helyb. ág. hitv. közép-
 tanodában m. ny. tanára. Nagy-Szeben, 1852. — Csalódások. Vigjáték
 4 felv. Magyarázta dr. *Szigetvári Iván*. 1886. Jeles írók iskolai
 tára XXVI.

Tihamér. Regény. Irta Kisfaludy Károly. Kiadta a Kisf. Társ.
 Pest. 1854. »Kisfaludy Károly Halála 23. évnapján, midőn több
 buzgó hazafi a korán elhalt költő nyughelyét új és szebb sír-
 emlékkel díszesíté. Nov. XXI. MDCCC. L. III.« — Tihamér, Beszély
 Irta K. K. 1878. Olcsó könyvt. 55. — Vig Elbeszélések. Irta K. K.
 1856. 2. kiad. 1864. 3. kiad. 1882. (Tart.: Tollagi, Sulyosdi, Mit
 csinál a gólya, Fejér köpönyeg) (Vasárnapi könyvtár 8. sz.). —
 K. K. vig beszélei. 1879. Olcsó k. 67. (Tart.: Barátság és sze-
 relem, Tollagi 1822—26, Sulyosdi, Mit csinál a gólya, Sok baj
 semmiért, A fejér köpönyeg, Bajjal ment vígan jött.)

Kisfaludy Károly *Válogatott munkái*. Két kötetben. *I. k.*
Versek és elbeszélések. Pest, 1866. 2. kiadás. 1883. Van benn
 23 lyrai költ., a népdalok mind, aztán 5 ballada, továbbá 8 elbeszé-
 les. Ugyanazok, mint az Olcsó k. 67. sz. és még: A vérpohár. —
II. k. Színművek. Zách, Kérők, Pártütők, Mátyás deák, Hűség
 próbája, Szeget szeggel, Csalódások. — A kiadás a Kis Nemzeti
 Múzeum 2. és 3. száma.

Összes kiadás eddig hat jelent meg, és pedig:

1. *Kisfaludy Károly minden munkái*. Összeszedte Toldy
Ferencz. Budán, 1831. Tíz kötet ily felosztással és megfelelő külön
 címlapokkal: I. *Versei* »nemek szerint sorozva« mint Toldy később
 maga mondá. A »nemek« a következő tagolást eredményezték:
 I. Dalok. Első könyv. II. Dalok. Második könyv. (1820. 1829, 1830.)
 III. Elegiák. IV. Balladák. Románczok. V. Elte. VI. A két hajós.
 VII. Vegyes költemények (ide kerültek p. o. Az élet korai, s

A bánkódó férj, a Lantos szerelme és a Pontyi szerelme). VIII. Epigrammák. Gnómák. Jegyzések (csak 3 vershez). Az 1. és 2. címlap között a költő aczélba metszett képe, mely a többi kiadásokétól eltér s már azért is érdekes, mert kevéssel halála után készült s erről mondja Toldy Kisfaludynak ugyane kiadás X. kötetében közzétett életrajzában: »A festő, ki őt épsége korában jól ösmerte, visszaállítá az elváltozott, eltűnt vonásokat oly szerencsével, hogy a mely kép munkái kiadását ékesíti, hozzá jól hasonlít... Az Kisfaludyt mutatja 1829 végén«. — II—VI. k. *Drámai*, szintén nemek szerint. — VII—VIII. k. *Elbeszélései és Vegyes kötetlen iratai*; ez utóbbiak ily összefoglalással: »Allegoriák« cz. a. van közölve: Élet és halál, Pálma és cyprus; »Paródiák«: Andor és Juczi, Hős Fercsi, Keleti közmondások; »Különféle«: Levél, Hasonlat, A könyv és szerzője, Mese, Gnómák. — IX.—X. k. *Pótolékok*, és pedig: IX. k.: A tatárok (szomorújáték-nak mondva), Ilka; e kettőről és a X. kötetben közzétett Szécsi Máriáról azt mondja Toldy: »miket a szerző fel nem kívánt munkáiba vétetni« (M. költők élete II. 157. a jegyzetben). A X. k.-ben van még: *Drámai töredékek*: Első Ulászló, Csák Máté, Záh nemzetség; *Versek a költő ifjabb korából*; végül *K. K. élete. Irta Toldy Ferencz.* 237—291. l., mely a költőnek első magyar nyelvű életrajza. — A kötet függeléke: »K. K. életében kijött munkái időrend szerint e kiadásra való utasítással« — nem teljes s idézeteiben sem elég pontos.

2. *Nemzeti könyvtár.* — *Kisfaludy Károly Minden Munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté s kiadta D. Schedel Ferencz. Második teljesebb kiadás. Pest. MDCCCXLIII.* — Egy kötet. — Czimképe: K. K. aczélba metszett képe Barabástól; a címlapon fametszet: K. K. szülőháza Téten (a kép nem ezt mutatja, mert K. K. szülőháza ekkor már nem állott fenn, hanem — s ezt sem híven — a mely 1833-ban helyébe épült). A kötetet Toldy életrajza nyitja meg, mely az 1. kiadásbelinek itt-ott rövidített s csekély részben javított új kiadása; ez után fametszet: K. K. halottas ágyán, nov. 22. 1830. — A kiadás időrendi: *Versek.* Első időszak: 1805—1820. Második időszak: 1811—1830.) *Szín-művek.* Első id.: 1811—1820. Másod. id.: 1821—1830. (Az 1. kiadás töredékei is a magok helyén beosztva közöltetnek.) *Elbeszélések.* 1822—1826. (Tollagi II. a Tollagi I. után van közölve, de T. III. külön a »kiadatlanok« utolsóelőtti rovatában.) *Vegyes iratok.* 1821—1828. *Kiadatlan zsongók és töredékek.* 1808—1827. *Pótlék a versekhez.* (Látni való, a két utolsó csoport közleményei nincsenek a maguk helyén beosztva.) *Jegyzések.* — A kötet végén fametszet: K. K. tervezett emlékszobra Ferenczytól, az, mely a teljes alapzat híján most a N. Múzeum kertjében áll.

3. *Nemzeti könyvtár.* — *Kisfaludy Károly Minden Munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté s kiadta D.*

Schedel Ferencz. Harmadik kiadás. Pest. 1843. — Egy kötet. — Mindenestül azonos a 2-ikkal, csak a címlapon van különbség a kiadás jelzésében, az évszám-írásban s abban, hogy a Kisfaludy állítólagos szülőházának képe alatt Garay verse e házról is olvasható. Érdekes, a mit Toldy a 2. és 3. kiadásról mond: »Ugyanennek — a Kisfaludy-Társaságnak — megbízásából következett 1842-ben Kisfaludy Minden Munkái második és 1843-ban harmadik bővített kiadása. Pest, egy 4-rét köt.« (M. költők élete, II. 175.) Toldy tévedése nyilvánvaló: a 2. kiad. is 1843-ban jelent meg. Így tudja a Toldy Ferencz félszázados Irodalmi munkássága cz. füzet is, hol 1842-re nincs kiadás említve, ellenben 1843-ban kettő (34. l.), de már a 105. l. u. o. benn van az idéztük tévedés. Minthogy azonban nem valószínű, hogy azon egy évben két kiadás kellett volna, közel fekszik a föltevés, hogy e harmadik nem külön-, hanem csak címlap-kiadás.

4. *Kisfaludi Kisfaludy Károly Minden Munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté Schedel Ferencz. Negyedik kiadás. Pesten. 1843.* Az utolsó kötet 1844. — Hat kötet időrendi felosztással. I. k.: Versek és A tatárok, Zách Klára; II—IV. a többi drámák, de csak a teljes művek; V. Elbeszélések, VI. Vegyes iratok. Kiadatlan zsengek és töredékek. K. K. életének vázlata. Pótlék a versekhez. Jegyzések. — A VI. kötet szerkezete mögötte marad a többiének. A kiadatlan Zs. és tör. címe nem igazolt, mert a közlemények mind megjelentek már az eddigi kiadásokban. Aztán van e rovatban olyan is, a mi se nem zsenge, se nem töredék (Keleti közm., Vándor és sphinx, Szarka és f., Prolog); a Dobozi, noha vers, a prózák közé van beosztva. — Mindenik kötet címlapja mellé kép van adva: I. a 2. kiadás kisebbített aczélmetszete; II., III. és IV. aczélmetszetek Csák M.-hoz: Országgyűlés, Omode és Hedvig, Csák és barátai; V. a 2. kiad. fametszete: K. K. szülőháza, hozzá a kötet végén Garay verse: A költő szülőháza Téten; VI. K. K. halálos ágyán, Barabás rajza. — Toldy azt említi e kiadásról (M. költők élete II. 176.), hogy Bécsben nyomtatott. Általában K. K. munkáinak legdíszesebb kiadása.

5. *Kisfaludi Kisfaludy Károly Minden Munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté Toldy Ferencz. Ötödik összes kiadás. Pesten 1859—60.* — Nyolcz kötet, melyből 4 esik 1859-re és 4 k. 1860-ra. — I. Versek, négy könyvben: lyrai költemények; népdalok; tan és guyor; balladák, költői beszédek. Töredékek. Jegyzések. II—VI. Drámák. (A Stibort kivéve, időrendben közölve. A drámai töredékek mind egymás után a VI-ban.) VII. Elbeszélések. (A három Tollagi együtt.) VIII. Elbeszélések (befejezésül: Vallomások, Ordai ház), Allegoriák, Paródiák, Különféle (e cz. alá minden egyéb van foglalva, időrend nélkül; Brutus fejezi be a kötetet).

6. *Kisfaludi Kisfaludy Károly Minden Munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté Toldy Ferencz. Hatodik összes*

kiadás. Pesten. 1872. — Négy kötet, mely majd mindenben híven követi az 5. kiadás rendszerét, miszerint a versek és vegyesek nemek szerint vannak közölve, a többi pedig — egyébként nem mindig pontos — időrendben.

III.

Midőn az utolsó, a hatodik kiadás elfogyott, a Franklin-Társulat engem bizott meg az új kiadás rendezésével. Kisfaludy kéziratait ismertem s így azt gondoltam, nem lesz egyéb dolgom, mint a népszerű írónak hatvan év óta heverő munkálataival toldani meg az utolsó kiadást. Azonban az egyes dolgozatoknak a költő által rendezett kiadásokkal való összehasonlítása csakhamar arról győzött meg, hogy a hatodik kiadásnak változatlan lenyomatásáról le kell mondanom. Összeírtam az eltéréseket s midőn azokat itt közlöm, megjegyzem, hogy az új kiadás kötet- és lapszáma szerint idézek, továbbá hogy számtalan apró eltérést mellőzök — térkimélés okáért.

Két csoportba osztom anyagomat: az elsőbe a régiebb kiadásokból kihagyott szöveget sorolom, itt dűlten vannak szedve; a másodikba a fontosabb eltéréseket vettem be. Az utolsó — hatodik — kiadásra azért figyelmeztetek többször külön, mert ez tartalmazza azt a szöveget, mely húsz év óta közkézen forog.

A) KIHAGYOTT SZÖVEGEK.

ELSŐ KÖTET.

Tatárok. 251. l. *mert* a szép és szelid — 261. láttalak *már* megvenni — 281. és rablani *nékie* segíték — 294. esküdjék kiki *nékem* hűséget — 296. *el* nem hihetem — 301. *egy* bátor szívnek — 302. igazán mondád, *hogy* ez léssen — 304. nézek életem útjára és téged — 312. a tatar *is* tudja.

Zách Klára. 322. l. egy nagynak *az* erkölce — 325. Nápoly szült *ugyan* — 325. *egynéhányat* közületek — 329. most is vagyok *néked* — 339. ékes teste, *bájos tekintete*, egy szóval — 348. *egy* idétlen elme — 350. A férfiak *serege* — 350. A szűzek *serege* — 368. hol *hóhér által* elvesztek — 368. *vak* eszköze valál — 371. (levágatik általa. *Haldokolva*) — 375. a te *jó* szívedből — 378. (Két *paraszt* férfi) — 378. *ő* neki köszönöm.

MÁSODIK KÖTET.

Ilka. 7. l. (6. kiad.) *Mely részt veszzen méltatlan sorsomban* — 17. küldött Alexis! *már* — 58. Szolj! *szólj* kérlek — 60. ily szívet *mely* ritkán találni — 62. (6. kiad.) *Harczolni. Ilka!* *Ilka! légy hát* — 63. Jutalmazol, nem, *nem* — 64. Ilka (*kesergő* fájdalommal) — 67. csak *egyedül* kímélj meg — 70. (6. kiad.)

Győzz! győzz! és Ilka szabad lesz — 76. *Az előlálló házakat meggyújtja azután feltartott fáklyával* — 85. *szép friss virágot* — 85. *Gyula (nagy érzeménnyre fakad.)*

Stibor. 90. *l. arany sárkány* — 101. *A szív, a természet és* — 110. *Máté (társaihoz)* — 120. *alkotmányára, hogy* — 152. *Nem titkolom tovább kedves barátom* — 156. *s első szerelme* — 164. *csak egy szegény paraszt* — 171. *jutalmat vártam én* — 186. *nem lát itt senki meg* — 189. (6. kiad.) *Fiam! Fiam!* *Mit szólasz!* — 201. *Oh Gunda! Gunda!* — 230. *Mint rettegek!* (*Elragadtatva.*)

A kérők. 240. *l. öreg káplár* — 245. *még majd engem is* — 254. *Szélházyt magát* — 257. *csak azt mondja kend hogy* — 271. (6. kiad.) *tetszik, felette tetszik* — 285. *szívem már azt mélyen érzi* — 287. *én már (akadoz) én szeretek.*

A pártütők. 298. *l. a kiből ez a szent érzés még ki nem halt* — 299. *úgy álltallatni (sohajtozva)* — 307. *az úrnak abban a nagy kórházban a leányába* — 308. *Aztán az a tiszt a ki* — 317. *mentse meg kedves hazáját* — 317. *addig mellettem* *paradérozhat* — 321. *Levél által: itt* — 326. *ki vagy? hah!* — 349. *itt marsall Kalb (második vendégre) itt a muzsikusz.*

Szécsi Mária. 356. *l. Szécsi Mária biztosa* — 356. *Sándor nemes ifju* — 361. *gyenge szorúl csak szavakra* — 401. *Wesselényi (Az ég felé.)* — 403. *egy szép reményem* — 405. *útról soká el nem marad* — 408. *melyet szívünk kötött.*

A gyilkos. 417. *l. legfrisebb, legtakarékosabb az egész udvarban.*

HARMADIK KÖTET.

Kemény Simon. 10. *l. feltétel hevít újra téged?* — 12. *csak egy közkatona* — 19. *török már lándzsáját* — 33. *mint egy hívség csillaga.*

Barátság és nagylelkűség. 44. *l. A hárfát kezébe veszi.*

Irene. 72. *l. talállok én Egy sírra* — 106. *Áldást tenyészni elnyert országuinkra* — 124. *nyilván mutatta azt.*

Nelzor és Amida. 207. *l. egy idegen jövevény van nála* — 214. *hogy nyugodt, hogy szerencsés lehess.*

Szilágyi M. szabadulása. 228. *l. távol kiáltás hallik* — 230. *közkatonai álköntösben* — 230. (6. kiad.) *az alattomos incselkedőt* — 231. *Mátyás király levette köntösét, előlép.*

Mátyás deák. 238. *l. E füleimmel hallám a minap.*

A vígjáték. 279. *l. (6. kiad.) a szerelemvalláson becsületesen általestem.* *A szerelem* — 282. *tudod, mikor, azért* — 282. *itthon volt, hogy épen* — 290. *Elek (örömmel)* — 292. *a naprózsa napfény után* — 303. *nyitál meg előtte.*

A leányörzö. 329. *l. ezt csak érzeni kell* — 357. *Az úr ma már.*

Kénytelen jószívűség. 390. *l. Nincs itthon? nincs!*

Hűség próbája. 432. *l. Minő zsibongás!* — 433. (6. kiad.) *kiszúrhatod szememet? ha hazudtál.*

NEGYEDIK KÖTET.

Szeget szeggel. 12. l. Vezesd le őket.

Csalódások. 44. l. nyílik előttem, új élet — 46. lepkeszárnyú, elég szomorú — 47. hálából is segíti majd — 47. bácsi minden jószág külfeje, minden öröm forrása (csak az 1. összes kiad.-ban van meg) — 63. melyet előbb említett — 66. igen, olykor, engedelmet — 67. S én ezen kezét — 86. órában maga szólhatna — 88. és én elvonulok — 101. Hadnagy úr! Én ezentúl is megmutatom.

Altudósok. 107. l. Szabad táj oldalast kertfal — 113. rábeszélte hogy többé ne menne férjhez — 119. második férjem már — 139. én látom szépsége.

Nem mehet ki a szobából. 148. l. Piroska leányasszony — 149. (6. kiad.) téged nem hagylak — 152. Úgy gyanítom — 158. (6. kiad.) mit hoz megint.

Három egyszerre. 187. l. Oh, nem, csak — 196. (6. kiad.) Mi az? minő agg fő — 213. kend is oly botorúl — 214. (6. kiad.) megáldja még valaha — 214. ezen ártatlan enyelgést — 215. de méltóságod.

A gyilkos. 226. l.: hat szívébe, hidegen elhagy, ha — 235. csak magában él és meghallgatva a reményt felhaladja — 236. a valódi érdem a vak szerencsén magát — 237. De látom, nincs foganatja — 241. meri adni utolsó szerencséjét — 242. Lilla (a levelet kezében tartja és Milit...)

Zách nemzetség. 256. l. és népem érzi azt.

Konstantinápoly veszedelme. 281. l. a török lássa, hol áll fejetek — 283. Elveszünk, ha az isten nem segít, örjeink nem teszik — 283. Justinian vezér sebet kapván, elijedett vérétől, futamlani kezdett, utána — 284. Ah! mily setét a sors, ha kegytelen!

Első Ulászló. 299. l. míg szíve önként nem hajol — 300. Im a véres kard, küldöttségem jele — 303. a köz ellen bizonyos — 304. érdeme, Nagysága, dísze, hire s a király —

ÖTÖDIK KÖTET.

Barátság és szerelem. 21. l.: ha Rényi valahová vonta magával, mindig otthon felejtett valamit vagy — 28. (6. kiad.) de tőle megválni, kitől megválni lehetetlen — 28. és száz meg száz ellenkező feltételek — 31. nem szükség! monddá, azután Linához fordul: Ej édes — 31. ki miatt neki hátra kell állni — 32. egy hív angyal mellett boldogítva és boldogultan.

Tollagi Jónás. 57. l. (6. kiad.) nem mind igaz, a mit irnak, nem mind helyes a mit tesznek — 68. az előbb irt borzas úrfinak — 102. (6. kiad.) kezét nyújtá, hogy többé nem — 109. (6. kiad.) én pedig tele haraggal. — (A Tollagi III. r.-nek most a jegyzetek közé került szövegében a következő hiányok

vannak: 399. a másik *mint a* veteményes kert — 400. még vonzóbb és *másképp* ragyogóbb — 401. Mit parancsol nótárius uram? *szinte megigéz.*)

Viszonlátás. 133. 1. szeme világa *örökre* elveszett. — 135. s *egyenest* a kápolnába megyen.

Sulyosdi. 149. 1. *Jól van jól!* mond Simon.

Mit csinál a gólya. 159. 1. fordulék, *megszorúlva* puruszlíját.

Tihamér. 176. 1. (6. kiad.) viszonzák *azokat* a harcznak fiai — 187. (6. kiad.) Paolot *hirtelen* kiragadja — 206. Tihamér! *Tihamér!* szabadíts — 208. Jó csillagom hozott ide, *magyar, különben a gaz lelkek még elrútitnak*, pedig — 226. s külön külön kérdésekkel — 235. (6. kiad.) utánok siettek, *de csak holt-tetememre találtak* s végre — 238. minden szem *csak ő* rajta.

Sok baj semmiért. 267. 1. *nagy* veszély fenyegeté.

A fehér köpenyeg. 291. 1. (6. kiad.) ropogók *tétettek* — 293. (6. kiad.) járok *neki* kedvezni.

Vallomások. 325. 1. a *vendég*fogadóban szálltam — 325. egy leánynyal, *egy leánynyal* — 327. *ott* el ne szédítse.

Ordai ház. 383. 1. s a boldogság olyan *lön* — 394. könnyen talált *új* pajzsot — 386. Ennek a jó embernek *élettörténete* — 387. gondolván: *itt* jó móddal — 391. és minden *az ordai* háznál.

HATODIK KÖTET.

Pálma és cyprus. 17. 1. melyet a vélemény *homálya* el nem borít.

Vándor és sphinx. 26. 1. érzetét kifejti, mely *minden alkotmányt* szeretni — 26. Mi határozza a földet, *éktelennek azt ki gondolhatja*, min függnek.

Különféle. 281. míg fiatal, *maga* szeret.

Andor és Juczi. 38. 1. de a sors *ércz* keze — 40. foltozva külön-külön színekkel.

Kritikai jegyzetek. 46. 1. ha oda tekint is, *vagy* koldusnak véli.

Brutus. 107. 1. A Capitolium *temploma* hátul — 120. Akarnak-e *ők* Tarquinnak szolgálni? — 159. Messala (*békén*) — 163. *Rómának meghagyom szabadságát* — 181. Elül egy kövön *rendetlen* — 181. (6. kiad.) Meg *Titus, mert Tullia is meghal.* Oh Titus — 183. Arra a *bal* gondolatra.

B) FONTOSABB ELTÉRÉSEK.

ELSŐ KÖTET.

Tatárok. 257. 1. köszönte meg fáradtságomat *helyett kell:* köszönte f. — 258. sír nyeli el *h. k.:* sír elnyeli — 258. boszúért esedezni *h. k.:* b. esedezni — 258. ily pillanatban *h. k.:* ily pillanatban — 259. egy szép reményem eltűnt *h. k.:* eltűnék —

261. gyúlasztja újra fel *h. k.*: fel újra — 261. lakói kétséges védelme *h. k.*: lakosi k. v. — 262. csak azt az öldöklő *h. k.*: csak az öldöklő — 263. igazat látok szavadban *h. k.*: találok sz. — 265. feleltem mérges szavaidra *h. k.*: éles sz. — 265. hideg valóság kiszakasza *h. k.*: elszakasza — 267. azt atyám ostromoltatni *h. k.*: atyám azt o. — 268. emberiség nélkül *h. k.*: emberség n. — 271. de boszút állok magamért *h. k.*: de meg fogom magamat boszúlni — 271. a dicső napnál *h. k.*: a d. napra — 272. ostrommal veszem be *h. k.*: ostrommal béveszem — 272. s több tatárok *h. k.*: s utóbb t. — 277. elhagyja elmém *h. k.*: elhaladja e. — 272. élesek szavaid, de hiszen *h. k.*: é. sz. hiszem — 280. Veled, úgy tetszik, a szerencse *h. k.*: veled, mint látom, a sz. — 282. teljes mértékkel megleszen *h. k.*: meglegyen — 283. ékei úgy előttem állanak *h. k.*: ékei előttem á. — 283. mit akar a szív *h. k.*: mit akkor a sz. — 285. Elvégezted? *h. k.*: Végeztél? — 286. hasztalan ne legyen jöveteled *h. k.*: h. ne essék j. — 287. cresztünk Elek úrfi *h. k.*: e. Elek — 289. elebb hogyszem éltem elhagy *h. k.*: elebb míg éltem el nem hágy — 292. velem osztád fel sorsodat *h. k.*: velem osztád sorsomat. — 293. eledelt nekik többé nem adhat *h. k.*: e. nekik nem a. — 299. a szép reményről *h. k.*: egy sz. r. — 300. nem hallgathatom el *h. k.*: sem kell h. el — 303. nyomatik *h. k.*: nyomattatik — 304. visszaneézvén életem útjára *h. k.*: vissza nézek é. ú. — 305. csak rajtad áll *h. k.*: csak magadon á. — 306. könnyebben leszek *h. k.*: nékem könnyebb leszen — 310. szépen jutalmazsz *h. k.*: sz. jutalmazol — 311. nem kis munkába került *h. k.*: n. k. munkánkba került — 314. fedjétek be őt *h. k.*: f. b. őtet.

Zách Klára. 320. I. Rozgony térein helyett kell: R. térségein. — 321. szerelemmel nézem *h. k.*: sérelemmel n. — 322. méltatlannak tömjénez *h. k.*: méltatlan t. — 323. De menj *h. k.*: Te menj — 325. már folyt érette *h. k.*: é. m. f. — 326. mely szépen teljesíti buzgó óhajtásim *h. k.*: b. ó. m. sz. t. — 327. mint boldog atya *h. k.*: mint atya — 327. örömet mulatoz *h. k.*: örömmel m. — 329. örömet reméltem *h. k.*: ö. reményltem — 320. de ellenére sem tehetek *h. k.*: de ellene s. t. — 331. kelletlen követség *h. k.*: kellemetlen k. — 332. hív szívvel *h. k.*: hív sz. — 333. czélnál véli *h. k.*: cz. látja. — 333. véghez vitelét *h. k.*: végbe v. — 333. így megcsaladni *h. k.*: így megcsalattatni — 333. együgyű elveszés *h. k.*: e. elvesztés — 335. minden fonákul megy *h. k.*: m. visszájára m. — 335. szóltál vele *h. k.*: szólottál v. — 335. elűzvén szememről *h. k.*: e. szememből — 335. gyöngyei közé *h. k.*: gyöngyei közt — 336. a hajnal vetélkedett *h. k.*: a h. vetekedett — 336. érdeme van *h. k.*: é. vagyon. — 337. el vagyon veszve *h. k.*: el v. vesztve — 337. legalább vele szólhassak *h. k.*: v. l. sz. — 338. hamar elillan *h. k.*: h. elillant — 338. az hozzá siet *h. k.*: ő hozzá s. — 339. választást a józan ész teszen *h. k.*: v. tesz a józan elme —

340. (érzéssel) *h. k.*: (éreménynyel) — 340. föld illatja *h. k.*: földnek i. — 340. Humiát hogy buzgón *h. k.*: H. és buzgón — 342. Én most hallok először *h. k.*: És én m. h. e.? — 342. Mit reméltél *h. k.*: Mit reménylettel — 342—43. elmellőzni nem lehet — *h. k.*: elmellőkezni n. l. (345. ellenben megmaradt »elmellőkezni«) — 349. népe szerencsében *h. k.*: népének sz. — 349. erősebb verése *h. k.*: sebesebb v. — 351. férjed hív szerelmét *h. k.*: férjednek h. sz. — 351. átadom *h. k.*: áltadom — 351. szebb világot *h. k.*: szebb virágot — 352. (El mindnyájan) *h. k.*: (El valamennyien) — 356. alkalom *h. k.*: alkalmatosság — 358. helyzetben *h. k.*: helyhezben — 361. kardom éle *h. k.*: kardomnak éle — 362. hiedelem mellemben *h. k.*: h. mellemből — 364. mert én is tudom *h. k.*: m. t. é. i. — 365. hazám atyját *h. k.*: hazámnak a. — 365. megszorítsam *h. k.*: megkeserítsem — 367. (egyedül) *h. k.*: (maga) — 368. elfogatott *h. k.*: elfogattatván — 369. (egy írással kezében) *h. k.*: (egy írást tart kezében) — 373. a sír torkánál is nem ismerem őt el *h. k.*: a s. t. sem ismerem el őtet — 375. nem jó *h. k.*: nem jön. — 375. (elnyomatva) (6. kiad.: lenyomatva) *h. k.*: (elnyomattatva) — 376. véretem *h. k.*: vérem.

MÁSODIK KÖTET.

Ilka. 28. l. csendesebben *helyett kell*: szelídebb éreménynyel — 33. mindenről őt tudósítom *h. k.*: m. őt tudósítom — 55. bevonván *h. k.*: kevervén — 60. hogy hová zárattál *h. k.*: a hová záródtál — 71. az ajtón kopogtat *h. k.*: sebesen dobog.

Stibor. 95. l. zavart hitnek dolgában *helyett kell*: z. hitünk d. — 147. csak ilyen élne *h. k.*: sok ilyen é. — 170. (6. kiad.) Szabad a gyenge *h. k.*: szalad a gy. — 172. ne taglald *h. k.*: ne taglál — 184. Ne légy oly rettentő *h. k.*: Ne légy oly félelmes (ugyanígy a 209. l.)

A kérők. 271. l. éreményt nem ismervén *helyett kell*: ér. n. ismer — 275. el nem ragadnak tőled *h. k.*: el n. r. tőlem — 292. Margit ezen szavait »Anyám! minő megbántás« nem (*félre*) mondja, mint Toldy kiadásai változtatták.

A pártütők. 322. l. van közöttök, mi, azt már nem tudom *helyett kell*: v. k. de mi, azt nem tudom — 326. Mely szép az estvély *h. k.*: m. sz. a napest — 349. a honi nyelvet már nem kedvelő főbheinknek fogamatlansága miatt ily ember nem teremhet *h. k.*: a honi nyelvet már nem kedvelő eldődeinknek fogamatlansága; ily e. n. t. — 349. meg ne sejdítse *h. k.*: m. ne sajdítsa.

Szécsi Mária. 361. l. megismered őket *helyett kell*: m. őtet — 370. megszégyenítettetni *h. k.*: megszégyenültetni — 374. bájos körében *h. k.*: b. körülteben — 377. hadnézést tart *h. k.*: hadi nézést t. — 380. veszedelmes óhajtása *h. k.*: v. bírása — 384. hadisten *h. k.*: hadi isten — 391. igéző tekintete *h. k.*: igényző t. — 394. midőn most éltem belső javát keresvén *h. k.*: most, midőn éltem belső javát keresem hogy — 398. nincs

jussa *h. k.*: nincs igazsága — 402. első látásodkor elnyerted *h. k.*: első látásod elnyerte — 402. ennyi szerelmet valónak alig tarthatok *h. k.*: e. szerelmet! v. a. tarthatom — 404. aggodalom *h. k.*: szorgalom — 407. megpróbálja *h. k.*: megválasztja — 408. kötök *h. k.*: kötött.

A gyilkos. 415. I. ha kezdedbe akarod *h. k.*: h. kezdedhez a. — 432. nem lész vele szerencsés *h. k.*: nem teszel vele szerencsét — 439. ne igazítsa vissza háladatosságomat *h. k.*: ne tagadja meg tőlem hálaadatosságomat.

HARMADIK KÖTET.

Kemény. 8. I. hogy tehetetlenül *helyett kell*: h. tehetetlen — 8. kérkednek is sokaságokkal *h. k.*: k. is sokaságokban — 13. ha egy pillanatig *h. k.*: ha e. pillantatot — 14. mert hazámat *h. k.*: mert házamat — 17. Jele hogy nem bízik *h. k.*: Jele, nem bízik — 19. számolhatok adományodra *h. k.*: számlálhatok a. — 25. ki bízhatik benne *h. k.*: ki bízhat abban — 26. hívtelen vágyak *h. k.*: hirtelen v. — 29. rettentő békét, mely hideg *h. k.*: r. békét, hideg.

Barátság és nagylelkűség. 44. I. nem fájdalom tehát *helyett kell*: nem fájlalom t. — 44. e nyers mulatság örvendeztet *h. k.*: e ny. m. örvend — 46. láttatol *h. k.*: látszatol (az 53. l-on is) — 47. foganatlan a jó iránt *h. k.*: f. a jóért — 47. venni őket *h. k.*: venni azt — 53. (szavába esőleg) *egészen hiányzik* — 56. kényével játszott gerjedelmivel *h. k.*: kényén játszadozott g. — 56. A szenvedő komor lelkébe *h. k.*: A sz. k. léleknek.

Irene. 79. I. Nem véltem hogy öleljelek *helyett kell*: N. v. h. lássalak — 81. holttesteinkkel *h. k.*: holttesteikkel — 82. de nagy, estében is *h. k.*: de nagy estében is — 84. a sok üldözésben elfáradtak *h. k.*: a sok öldözésben e. — 90. Átkom ébreszsze fel *h. k.*: Átkom rengesse ébren — 96. honnan vegyek erőt *h. k.*: hol veszek erőt — 105. Nincsen erőm *h. k.*: hibáz erőm — 110. most is habozsz? *h. k.*: m. is habozol? — 112. vedd fel ügyemet *h. k.*: vedd szívedre ügyemet — 131. (6. kiad.) egy angyala *h. k.*: angyal — 132. Agenor mondása: »Ő a szerencsés« az előbb szólott Leo beszédének a vége. — 162. Erődet, de azért ne véld *h. k.*: Erődet. Hah! azért ne v. — 173. Irene (észre vevén őt): a zárjelben közölt szók egészben *hiányzanak* — 175. édes karjain *h. k.*: édes karjában — 179. csalatám *h. k.*: csalattaték — 183. Te jót tevével velem *h. k.*: T. j. tevével rajtam — 189. Én alig hihetem *h. k.*: Én alig hiszem — 195. embervoltodat *h. k.*: emberi voltodat.

Nelzor és Amida. 203. I. leány *helyett kell*: lény — 208. (6. kiad.) égi arcz *h. k.*: égő arcz — 211. a szolgánál hagyá nevelésben *h. k.*: a sz. h. neveléstől — 214. midőn szívedet kértem *h. k.*: hogy sz. kértem.

Szilágyi M. szabadulása. 222. l. (sértődve) *helyett kell:* (sérlekenyen) — 223. ismerhetetlenül *h. k.:* ismerhetetlen — 223. fenyegetett *h. k.:* fenytített — 225. (6. kiad.) leszen bére *h. k.:* leszen béred — 226. emberei volnának *h. k.:* e. lennének — 227. felriasztja *h. k.:* felrivasztja — 230. most sem markolhatom *h. k.:* m. s. markoltam.

Mátyás deák. 242. l. egy keveset ivott *helyett kell:* keveset ivott — 246. melynek most véletlenül *h. k.:* melynek véletlen most — 246. Upor (Mátyásra mutat): a zárjel közti két szó *nincs meg* az eredetiben.

A vígjáték. 292. l. a szív varázslatod után *helyett kell:* a sz. varázsalakod u. — 297. az atyja *h. k.:* az atyját.

A leányőrző. 322. l. én élő lény vagyok *helyett kell:* én élő szerv. — 322. megvenné az egész világot *h. k.:* megvenné a világot — 330. ez fonákság *h. k.:* ez gyöngesség — 331. ne vádoljon hogy *h. k.:* ne vádoljon ha — 331. az úrról *h. k.:* magáról — 335. Ez annyit tesz hogy mindjárt *h. k.:* Ez a. tesz: mindjárt — 338. diadalmaskodni *h. k.:* diadalmaskodnom — 360. tapasztalni hogy, mi a hűséget illeti, a szép mátká sem igen *h. k.:* tapasztalni, hogy a szép mátká, mi a hűséget illeti, sem igen.

Kénytelen jószívűség. 370. l. többszöri látásodhoz *helyett kell:* t. láthatásodhoz — 372. Én? igen, igen *h. k.:* Én? igen — 375. a bölcs férfi eszmélettel *h. k.:* a férfi bölcs eszmélettel — 380. (6. kiad.) kedves lányt *h. k.:* k. lényt — 382. a szerelem *h. k.:* a szerelmem — 388. te tőled függ — *h. k.:* de tőled függ — 390. (6. kiad.) és tréfából *h. k.:* én tréfából — 393. s így itt maradsz *h. k.:* s így maradsz itt.

Hűség próbája. 412. l. kelmed szíve oly hív mint én *helyett kell:* k. szinte oly hív mint én — 423. korántsem olyan *h. k.:* korántsem oly nagyon — 430. nincs hübb teremtmény az asszony-nál, míg szükség van rá — *h. k.:* n. h. t. az a, míg szüksége van rá.

NEGYEDIK KÖTET.

Szeget szeggel. 6. l. várakozhatom nála örömré *helyett kell:* várhatok nála ő. — 7. (6. kiad.) a külföld és belföld *föl van cserélve* — 8. Hm, nem! *h. k.:* ha — nem! — 9. reánk szállván *h. k.:* reánk szállt — 17. Az ön sugarában *h. k.:* önsugarában — 18. büszke lenne szerény árnyék gyanánt járhatni *h. k.:* b. l. mint szerény árnyék j. — 18. a sok szóban *h. k.:* a sok szólásban — 21. egyenes testtel, szép lélekkel újítom meg kérésemet *h. k.:* e t. s lélekkel újítom kérésemet.

Csalódások. 53. l. boldogult kedvesem *helyett kell:* b. kedvesed (csak az 1. összes kiadásban van jól) — 53. a város-ligetben *h. k.:* a ligetben — 55. De a hitlenért *h. k.:* De a hitet-lenért — 71. én most is *h. k.:* őt most is — 76. azt az embert ma úgy keresem *h. k.:* azt az e. mai napig k. — 80. míg kegyedet

h. k.: míg magát — 87. ő címet ad *h. k.*: ő címert ad — 93. a lakodalmamba majd elhívom *h. k.*: a lakomámba majd e. — 99. egyedül én vagyok itt az idegen *h. k.*: én vagyok itt magam az i. — 100. Nagyságos uram *h. k.*: nagysás uram.

Áltudósok. 121. l. magzatait minden elágazásaikban *helyett kell*: magzatit elágazásaikban — 125. ha a lélek túl nem hat *h. k.*: ha a lélek túl hat — 126. öreg férjvel *h. k.*: öreg férje mellett 129. (6. kiad.) én míveltebb elméjét jó könyvekkel tápláltam *h. k.*: én míveltem elméjét, jó könyvekkel tápláltam — 130. ha ittlétemnek sikere lesz *h. k.*: ha i. sikere nem lesz — 135. kelletlen benyomást *h. k.*: kelletlen jelenést — 144. minthogy *h. k.*: mintsem hogy.

Nem mehet ki a szobából. 148. l. megyei *helyett kell*: provinciális — 149. képzeld azt, jó, tán *h. k.*: képzeld azt, tán — 149. melyre oly nagy szükségem vagyon *h. k.*: m. oly szükségem v. — 150. nincs semmi baja? *h. k.*: nincs valami baja — 152. szánra való kép *h. k.*: szárnyra v. k. — 158. (6. kiad.) mondd meg neki: hogy főzze meg *h. k.*: mondd neki: főzze meg — 164. általvételekor *h. k.*: általvételével — 172. adnék, ha ki azt *h. k.*: adnék, ki azt — 175. életem egészen kegyetéké *h. k.*: é. egészen a magoké — 177. Jaj! a mente *h. k.*: A mente — 178. ide alatt *h. k.*: ide lent.

Három egyszerre. 186. (6. kiad.) mindjárt egy kis kéréssel *helyett kell*: mindjárt is egy kéréssel — 186. (6. kiad.) különben igen jó *h. k.*: k. jó — 193. érik már meg az eszem — *h. k.*: érik meg eszem.

A gyilkos. 226. l. azután engem megvetve *helyett kell*: azután megvetve — 227. légy érthető *h. k.*: légy értelmes — 230. (6. kiad.) kit szeretünk, megválni *h. k.*: k. sz., meghalni — 231. kivetni akarván idővel *h. k.*: k. a. erővel — 233. te emelted fel *h. k.*: te földözted — 238. elég őket elenyésztetni *h. k.*: e. ő. elszélesztetni — 239. Csak tegyen szerencsésé *h. k.*: csak szerencséltesen — 240. élesztetd fénykoszorúdat *h. k.*: é. fényes koszorúdat — 240. én semmit sem akarok (*Félve*) *h. k.*: én s. s. akarok (*Félre*) — 242. mert könnyebbülni érzem *h. k.*: m. könnyebben érzem — 243. tűzindulat nem ismer határt *h. k.*: tűzindulatnál mi is ismer h. — 243. nagy idő van *h. k.*: nagy idő leszén.

Zách nemzetség. 248. l. Elveszett harc *helyett kell*: elvesztett h. — 250. leszesz *h. k.*: lész' — 255. Keszki Berenda érdemes vitéz *h. k.*: Berenda, érdemes v. — 256. tisztelnem kellene *h. k.*: tisztelnem kellett — 256. Felül emel. Heves Nápoly *h. k.*: Felül emel. Nápoly.

A korcsházi vásár. 256. l. vándorlok már *helyett kell*: vándorlok — 267. a mindennapi élet gondjai beszélnek *h. k.*: a m. é. szorgalma beszél — 267. az emberek összetalálkoznak *h. k.*: az c. öszveütköznek — 267. de homályosan *h. k.*: de homályban vagyok — 268. nem látod *h. k.*: nem láttad —

270. intik a férfiakat *h. k.*: i. az ifjakat — 271. nyomasztó *h. k.*: nyomós — 271. pályára taszít *h. k.*: pályájára t. — 272. még térdein fog kérni a szépnemtől bocsánatot *h. k.*: m. térdén fogja kérni a szépnem bocsánatát.

Konstantinápoly veszedelme. 279. l. Aztán is élni *helyett kell*: Élhetni aztán is — 279. sem vesz vigasztalást *h. k.*: sem hall v. — 279. Népemnek sírhalmán *h. k.*: Nemzetem s. — 281. mi tartjuk a régi hitet *h. k.*: mi óhajtjuk a r. h. — 281. mindenik *h. k.*: mindenitek — 282. itt benn a hit ágazatain *h. k.*: a hitelönket törpedezve.

Első Ulászló. 292. l. (6. kiad.) édes czélokra köti *helyett kell*: é. cz. költi — 295. mert a játszi fény *h. k.*: mert tán játszi f. — 296. estvélyi nyugalomra *h. k.*: estvéli ny. — 297. Nem elmélkedve élte titkain *h. k.*: Nem eszmélkedsz tenyészte t. — 297. melylyel viselteték hozzá az ősz bajnok. Nem jött ugyan Érzelmiről *h. k.*: melylyel hozzá az ősz bajnok viseltetett. Érzelmiről nem jött ugyan — 297. Eretted bármely áldozatra kél *h. k.*: Érted bármely nagy áldozatra k. — 298. mily édes szövetség *h. k.*: mily szövetség — 298. Mi édent lát érzelmi fényinél *h. k.*: ki édent lát érzelme f. — 299. hadd gyűjtsek érdemet magamnak *h. k.*: h. gy. érdemet — 302. török nagyúrral *h. k.*: császárral — 303. megfontolván, Mely hasznos és dicső hazánkra nézve E béke *h. k.*: m. minő Dicső s hasznos leend *h. k.* nézve A béke — 304. S hazánk eddig *h. k.*: S hazánkknak eddig — 304. sem fővezérünk *h. k.*: sem Hunyadi — 304. E harctól én *h. k.*: Ezen harctól én — 305. Kitől? Bizony derék kard *h. k.*: kitől Nyeréd? derék kard.

ÖTÖDIK KÖTET.

Barátság és szerelem. 11. l. a tekintetét a tavasz zöldjén legeltetni *helyett kell*: t. a t. z. legelni — 14. hol ötet a dél meglepé *h. k.*: h. őket a d. m. — 32. hol egyetemben *h. k.*: honnan e.

A vérpohár. 37. l. (6. kiad.) volt a nagy irány, melyhez a lányszívet *helyett kell*: v. a n. i. melyhez a lángszívet — 45. (6. kiad.) Hedvig bánatosan ment vissza *h. k.*: H. bánatosan vissza.

Tollagi Jónás. 51. l. mióta gazdag bátyánktól *helyett kell*: m. egy g. b. — 65. akadt most is bajtársival *h. k.*: a. m. is pajtásival — 66. (6. kiad.) közéjük illem *h. k.*: közikbe i. — 68. szívesen tölthetek itten *h. k.*: sz. töltendek i. — 70. rész szerint az hogy Lolli testvére *h. k.*: rész szerint Lolli t. — 70. más esze hozott ide, megnyugtatót s végre magam is *h. k.*: m. e. h. ide, gondolám s magam is — 79. mennyire nem viszi az embert! *h. k.*: mennyire viszi az e.! — 86. Első éjjel majd virradtaig *h. k.*: e. é. m. virradtig — 88. A tanács nótáriusnak választott *h. k.*: a t. nótáriusának v. — 101. (6. kiad.) kivergődtem az üregből *h. k.*: kivergődven az ü. — 104. (6. kiad.) udvariassággal

h. k.: udvarisággal — 104. (6. kiad.) nemde a hitvest *h. k.*: nempe a h. — (A Tollagi III. r.-nek most a jegyzetek közé került szövegében a Toldyéhoz képest fontosabb eltérések: 298. gyöngeségre magyarázzák *h. k.*: csavarják — 400. nem oly jajos fajta *h. k.*: jajos-fájós — 400. megcsiptem állát *h. k.*: m. ajakát.

Viszonlítás. 126. l. (6. kiad.) felejtethetlenné *helyett kell*: felejtethetlenné — 127. a nyerhető dicsőséget *h. k.*: a nyerhetendő d. — 128. (6. kiad.) kérlelhetetlen *h. k.*: kérlelhetlen — 130. királyi tölgyként *h. k.*: k. hölgyként — 130. szívre ható *h. k.*: szívható — 131. fényalakká szöve *h. k.*: fényalakba szöve — 136. (6. kiad.) vígasztalhatatlan *h. k.*: vígasztalhatlan.

Sulyosdi. 141. l. ezer olyanok képét festi *helyett kell*: ezer olyan képet fest — 155. nem sikertelen tevé *h. k.*: n. s. vevé.

Tihamér. 171. l. látszott dühösködni keblében *helyett kell*: l. d. azon kebelben — 177. (6. kiad.) s fellengző nézetekkel *h. k.*: f. néztekkel — 178. Arra szállnak, arra kelnek *h. k.*: arra kelnek, a. sz. — 184. hallván ezt Demeter *h. k.*: hallá ezt D. — 185. sors választására *h. k.*: sors-választásra — 187. De nem az én keblemen *h. k.*: De nem saját k. — 189. szíve mélyébe *h. k.*: szív mélyébe — 189. ereszték el azok *h. k.*: ereszték azok el — 207. (6. kiad.) s meghökkenve karjához kap *h. k.*: kardjához kap — 209. Tihamér, ki mindjárt *h. k.*: T. mindjárt — 239. megbántásodért *h. k.*: megbántásokért — 246. tűrhetlen *h. k.*: türetlen.

Sok baj semmiért. 258. l. nem kénytelenítettünk *helyett kell*: n. kénytetünk — 258. (6. kiad.) ez most is *h. k.*: ez most itt — 264. ragyogtat felénk *h. k.*: f. r. — 265. Itt egyszerre elhallgat *h. k.*: Egyszerre e. — 270. (6. kiad.) közeljárt a paphoz *h. k.*: k. a naphoz — 273. csintalanul Nelli *h. k.*: csintalan. N. — 273. nyugtalanul hozzája menék *h. k.*: nyugtalan hozzá menék.

A fehér köpenyeg. 278. l. oly igen egyező versre *helyett hell*: oly egyező v. — 289. mindannyi török gyanánt furdalták *h. k.*: m. török furdalták.

Bajjal ment vígan jött. 299. l. az újságlevelek is alig lelnek *helyett kell*: s a világ újsága is alig lel — 302. de jobban meg tudta hódítani a szíveket *h. k.*: de jobban értette meghódítani a szíveket — 307. butrok *h. k.*: bugyrok — 312. vonzassék *h. k.*: vonzattassék — 313. békületlenül *h. k.*: békületlen.

Vallomások. 323. l. eleget tettem *helyett kell*: eleget nem tettem — 326. üdvösség lehet, barátom, szerelme *h. k.*: ü. lehet bírása — 328. jó gyermek valál *h. k.*: jó gyermekem valál — 328. azok nem voltak *h. k.*: noha nem voltak — 330. csak egyedül ennek lehet *h. k.*: cs. e. magának l. — 332. kérdezősködni utána nem mertem *h. k.*: kérdezni — 332. igaz vallást kérnem *h. k.*: i. v. tennem — 333. az egekre! *h. k.*: az egeknél! — 333. a szívet örökké kerülgeti *h. k.*: a sz. ö. kerüli — 334. legyen az ő életét *h. k.*: l. életét — 334. és a jelenlét ölelkezik *h. k.*:

ölelődik — 335. felér minden városi mulatsággal *h. k.*: felüt m. v. mulatságot.

Ordai ház. 381. l. mely a vele összeütközöt *helyett kell*: megütközöt — 382. nagy benyomást tett anyjának ökle *h. k.*: atyjának ökle — 382. és mikor a kárpit lefordul *h. k.*: és ha — 383. oszszák el a házasság gyümölcsét *h. k.*: házassága gyümölcsét — 383. vetett néha egy lépet *h. k.*: v. n. arany lépet — 384. s a szövetséges alkúból *h. k.*: s a szövevényes a. — 385. haszonnal megbékélni *h. k.*: megbékülni — 385. sötét szeme mély üregéből csak akkor lobbant ki *h. k.*: csak sötét sz. m. ü. lobbant ki — 386. nem kölcsönzé oda *h. k.*: nem kölcsönzé — 387. tiszteletes úr *h. k.*: tisztelendő — 391. tartós nyomát *h. k.*: tartósb ny. — 391. a gyűlöltnek keblén *h. k.*: a gyűlölt keblén.

HATODIK KÖTET.

Élet és halál. 7. l. magával elragad *helyett kell*: vele elr. — 7. Ez az élet legfőbb diadalma *h. k.*: Ez a lélek l. d. — 9. még élni óhajtok *h. k.*: m. lenni ó. — 10. (6. kiad.) néma növénynél *h. k.*: növevénynél.

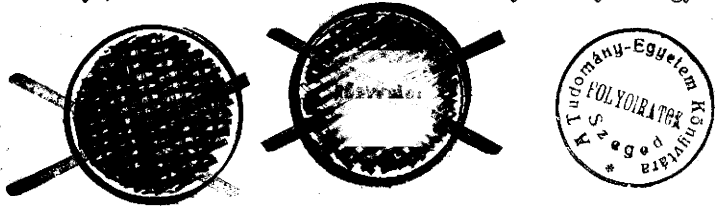
Pálma és cyprus. 14. l. ragyoglandik *helyett kell*: ragyogland — 14. könnyezni kénytetettel *h. k.*: k. kénytetel — 16. (6. kiad.) Egyes képzeletiddel *h. k.*: képzetiddel — 17. élet bálványa állsz te az *h. k.*: é. b. állsz az.

Különféle. 27. l. (6. kiad.) s utóbb borúltan *helyett kell*: barnúltan — 33. Sok embernek a harangozó *h. k.*: harangzó — 35. Messziről oly szép- s nagyot lát *h. k.*: sok szép s n. l.

Andor és Juczi. 40. l. s rejtélyes úton dörmögő urát *helyett kell*: s r. léptekkel d. u.

Prologus. 44. l. Pest város theatrumában *h. k.*: színházában.

Oguz könyve. 68. l. szemérmetlen asszony sóltan étel *helyett kell*: sz. asszonyok s. ételek — 68. Zabolatlan ifjú fedetlen ház *h. k.*: Z. ifjak f. házak — 68. Erős ellen nincs haszna a gyöngé haragjának *h. k.*: nem használ a gyöngének haragja — 69. ki maga tanácsán jár, képét látja tükrében *h. k.*: ki magának tanácsol, elől látja magát t. — 69. vigyázz tanácsosidra *h. k.*: a tanácsosokra — 69. nem két trónus egymáson *h. k.*: soha egy tr. a másikon — 70. Az ellőtt nyíl s a kiejtett szó vissza *h. k.*: A kilőtt nyíl s a szó soha v. — 70. bezártban a bölcsé *h. k.*: de a bölcsnek nyelve bezárt szívben lakik — 70. A rövid s meghatározott szó a legjobb; hangja férfias, értelme szűzi tisztaságú legyen *h. k.*: Legjobb a r. s m. szó; férfias legyen hangja, de tiszta szűzi értelme — 71. Ne arannyal és születéssel, hanem tudománnyal kérkedjél *h. k.*: Ne kérkedj aranyoddal és születéseddal, de azzal a mit tudsz. — 72. Az író érdemét munkái *h. k.*: könyvei — 72 Arany éke az asszonynak, tudomány a férfé *h. k.*: A ékesíti az asszonyt, t. a férfit — 72. Szerelmes asszony és anya a legjobbak

h. k.: Sz. és szülő asszonyok legjobbak — 73. Légy ura hölgyednek, hogy ő ne legyen úrnéd *h. k.*: L. ura az asszonynak, különben ő uralkodik rajtad — 73. Hibátlan barátot hiában keressz *h. k.*: ki h. b. keres, meg nem találja — 73. A ki csupa méz, ne öled meg *h. k.*: Ha barátod cs. m. ne zárd öledbe — 75. Sokat kívánj, keveset elégelj *h. k.*: S. k, kevéssel elégedj — 75. Ha mind orvos volna az ember *h. k.*: Ha az emberek mind okosak volnának — 75 mint a révész kívánja *h. k.*: mint a hajók kívánják — 75. Ne búsulj az ellenes szerencsén, az a jobbakon edzi fulánkait *h. k.*: Ne szomorkodjál, ha a szerencse ellened dolgozik, mert mindig a j. e. fulánkját — 75. a nap világít *h. k.*: csak a nap és hold sötétednek — 75. az úr végez *h. k.*: az úr határozza meg — 76. Ha más történik, mint a mit akartál, akard a történetet *h. k.*: Ha nem történik mint akarod, a történetet akard — 76 Türelmet parancsolj az irigyre s meghal belé *h. k.*: Az irigynek vess türelmet elébe és meghal — 77. melyből a halál költi fel *h. k.*: a halál felkölti abból.

Brutus. 109. l. és voksait adja *helyett kell*: és ítéletét a. — 116. mi illik neméhez, sorsához *h. k.*: nemének, sorsának — 118. Mennyit tart róla *h. k.*: tart reája — 141. a tanácsot gyűlölöm *h. k.*: üldözöm — 162. azon nemzetség ellensége *h. k.*: annak A nemzetsége — 163. végezd a szükségest *h. k.*: végezd szükségem — 166. Kétkelkedsz? *h. k.*: Kétkelkedsz? — 173. de üldöztem őket *h. k.*: üldöztetem őket — 174. (6. kiad.) fog ő nekem felfödözni *h. k.*: fog ő néked f. — 184. Ott is hívnak találsz *h. k.*: ott is híven találsz.

IV.

Hadd mutassam azonban be egy összefoglaló példán, mi a különbség a régi és az új kiadás között. Az eddigi idézeteinkben mellőzött Csák Mátét választom, melyet Toldy a költő kéziratából adott ki. Akkor írta ezt Kisfaludy, midőn költői ereje teljében volt és művészete tetőpontján állott — 42 éves korában. A »Jelenkor« cz. ujságon kívül, melyet Széchenyi unszolására az ő eszméinek terjesztésére készült kiadni, a Csák Máté foglalta el utolsó írói gondját. Halálos ágyán is dolgozott rajta s tolla csak akkor hagyta félbe a nagy mű folytatását, midőn a vezető kéz megmerevült.

Ime Kisfaludy utolsó műve:

ELSŐ FELVONÁS.

Van:

Kell:

325. l. A trenesényi völgy

Trenesényi völgyben

» körülötte

körüle

» s katonák

és harcosok

» körültem

körülem

» csábítgat el

csábít

» És nincs erő

S erő nincsen

Van:

Kell:

326. l. egy szelíd virág
» egyenes szüvel
» Honarulók olasz Károly
» Méltatlant min magunk
» S ismét Budán
327. l. s bennünk feltalálja
328. l. E kard helyett
» véleményem nekem is: lesz ott
» Magyar ki a közért föllépni mer
329. l. Ugy van, és kinek
» »Mennék, ha szemközt stb.« előtt
» még sem világít [hiányzik e sor:
330. l. én ismerem őt
» küldék a német földre
331. l. te mindenkor szerencsét
» Pihenj le jó fiúm
» Közénk jöend
» egy árva üldözött s kiért
» a szépség bájhatalma küzd
332. l. El mindnyájan
» Nádor palotája
» én birom teljes hatalmát
» Csákot s Aport
» jött el hívó szavunkra
» Erszényeinkre és Tamás
333. l. oly rég egybe csatla már
334. l. Birják egymást minden javaimmal
» egykoron, hogy ily
» önmagát vadul nem
335. l. az ifjabbat
» varázslánál le frigyben
336. l. Megismerem, de más irányt veszen
» E romlandó háznak
337. l. azt el nem hagyák¹ vakon
» vigasztalnám nádorné asszonyom
» Bocsánatot nagy uram! az ő
338. l. a megyék nem gátolák
» nem uram;
» némely nem jó hazafi
» adót fizetni Rómának
» mindez csak asszonyomat illeti
» nyugodt meg hát
» s nem érzi
» mégis mi dísztelen,
» S szegény levél
339. l. aljas körbe
» és csak gyermekim szemétől
» ők derítsék lelkedet.
340. l. »Magát észrevéve ünnepélyesen«:
» »Az ajtó felé megy«:
» Károly Dr. és U-tól kísérve lép be
341. l. Írást vevén elő
» Kassa városának
» Mert ebben nincs sem mérték sem
342. l. áldott szép vidék [határ
- egy szelíd sugár
egyenes szívvel
Honarulók Károly
Méltatlant ön magunk
S Budán ismét
és bennünk találja
kardom helyett
v. is: lesz ott magyar még
ki a közért bátran föllépni mer
Ugy van, s a kinek
Ha ily csapás végezné a vitát,
még se v.
én őt ismerem
küldöttem német f.
Te mindig sz.
P. le jó fiú
Közénk jövend
egy á. ü. s miért
a sz. bájhatalma
mindnyájan el
Nádor háza
én birom hatalmát
Csák' és Aport
jött el szavunkra
Erszényeink — s Tamás
oly r. egybe csatla
Birják egymást javaimmal
e. h. oly
önmagát nem
az ifjabbat
Varázsolhatnál frigyben
Én azt megismerem, d. m. i. vesz
A romladó háznak
azt nem hagyták el vakon
v. n. asszonyomat
Botsánatot, az ő
a m. n. gátolták
nem biz' uram;
n. rossz hazafi
a. fizettetni Rómának
m. cs. nádorné asszonyomat i.
ny. m. tehát
és nem érzi
mégis mi dísztelen, minő
Szegény levél
al'csony körbe
és cs. fiaim szemétől
ők d. érzeted.
Kisfaludy kéziratában hiányzik
szintén Toldy adaléka.
Károly, Drugeth, Ugrin jönnek,
I. vesz elő
Kassa városa
Mert nincs bennök se m. s. h.
szép áldott vidék

¹ Csak az 1. összes kiadásban így; a többiben: hagyják.

Van:

Kell:

342. 1. Hűségedet S hűségedet
 343. 1. Fejem büszkén emelhetem ha kérded¹ F. büszkén emelhetem,
 » Van-e náladnál hívebb embered Ha kérdésed, van-e hübb e.
 » Valóban meglepő hír. V. meglepő híred. —
 » egy királynak, a egy királynak, a
 » azt ittléted ezt ittléted
 » nyugodj meg gyermekim miatt ny. m. fiaim miatt
 344. 1. Jobbágyi szó ez? Ez itten a jobbágyi szó?
 » Drugeth (Károlyhoz) Drugeth
 » Állsz, akkoron tüntesd Állsz, tüntesd
 » atyához nem hasonlanak a. nem hasonlók
 » ezt neked tulajdonítom — angyalod ezt n. rovom; jó ördögöd
 » Ennen fiaim Ön fiaim
 344. 1. Hozzád készit Hozzád készit
 » nem dől e ház, sőt még erősül n. d. a ház, sőt még alapja
 » Alapja; ime kis levélke mily uj Erősül! Im e k. l. mily
 » S méltó becsülnöd annak S m. annak becsülnöd
 348. 1. Kivette a sors a sors kivette
 » Oly bizva állék hat fiam között Oly bizton a. gyermekim k.
 » szétomolva nyugtom őrfala sz. nyugalmam őrfala
 » s viharja elragad s viharban elragad
 » jó sebesen jó
 » engemet gyaláz engem alacsonyít
 347. 1. Bátor nem volnék, hogy² B. n. lennék, hogy
 348. 1. Utána vonz s egyszersmind eltaszit Utána vonz és eltaszit
 349. 1. A róka, mint³ A róka. Majd
 » vagy még ma⁴ vagy ma még
 » Margit (egyedül) Margit
 » Rákos mezeje Rákosi mező
 » András király meghalt András meghalt
 350. 1. szólni nem merünk szólni se merünk
 » karddal fenyeget k. fenyt
 » mely tud szeretni tud ám szeretni
 351. 1. együgyű cseri barát egyszerű cs. barát
 » Már atjónnek Már jönnék
 » tágulj takarodj
 » Isten neki, menjünk I. n. táguljunk
 352. 1. Z. és K. jönnek beszélgetve. Zács és Kendi jönnek.
 » nincsen magyar király. nincsen király.
 » Az élet véle s a szokás Az élet véle s a szokás
 353. 1. Kürtész. Trombita harsog
 » Omodé egri püspök⁵ Omodé nádor egri érsek
 » végre udvarnokok, ijászok jönek Udvarnokok, nyilazók. A sorompón
 kívül Janus és a nép.
 » Az uj század veszélyt készít reánk Az uj század veszélyben dúlt reánk
 354. 1. a világot üdvezítő szent a világot üdvezítő
 » István király leánya István leánya
 » Válasszszuk őt urunkká Válasszszuk őtet u.
 » zúgás a főrendek között zúgás a rendek közt.
 » István király urunknak István királyunknak
 355. 1. S Martell fiát mind Róma S fiát Martell mind R.

¹ E sor így — tévesen — is csak az 1. kiadásban van meg.² A 6. kiadásban: Bátor nem volnék, vagy.³ Csak az 1. kiadásban: majd.⁴ Csak az 1. kiadásban helyesen.⁵ A Toldy készítette szereplő személyek lajstromában meg Tamás »esztergomi érsek«-nek van mondva.

Van:

Kell:

355. l. Még akkor Endre élt

András élt

Kendi

» ... Martellt nem ismeré

A Jánosnak tulajdonított sor is
Kendi beszédéhez tartozik, ki
félbeszakítás nélkül mondja
mind a hetedfél sort.*János*

Egy megvetett pártnak volt ő csak

[feje

Kendi

Ti egybe gyűlt rendek! stb.

» Igaz királyunk volt-e Endre

András igaz királyunk volt-e

356. l. Erzsébet él, elhunyt András leánya?

Erzsébet él, András leánya?

» Elfogni tőle ősi birtokát

S elfogná t. ő. b.

» Ne döfjük min szívünkbe

N. d. ön szívünkbe

357. l. Királyt mondom: nem¹

K. mondom: férfit, nem

» csak az 1. k.-ban van meg az ezt

Mely férfit, ha még e névre méltó

358. l. ne lenne hű [követő sor:

ne lenne hív

» így nekünk nem kell király

így nem akarunk királyt

359. l. állok itt? s a pápa

állok itt? A pápa

» korunkhoz kötni a szerencsét

k. k. a futó szerencsét

360. l. mézes fondor szavára

mézes szavára

» elbérlel magát²

elbérlel magát

361. l. te kardot mersz említeni

te k. mersz emelni

» vágjátok össze!

vagdaljuk össze!

362. l. Gyulhatni ilyen hang felett

Gyulhatok i. h. f.

» Éles játékot a fiú kezébe

Éles játékot a fiúnak

» S most távozz

Most távozz

» Haza: ez gyümölcse vak szerelmed-

Haza. Ez gy. a vak szeretetnek.

» Ugrin (Domoshoz járulván). [nek.

Ugrin.

363. l. Kemény atyád keblétől

Kemény atyád

» El fiával.

El Domossal.

» Ne hagyjuk gondolatlan gyermeki

Ne hagyjuk ily gondatlan gyermeki

» éljen! Károly éljen!

éljen! éljen!

» tégedet dicsérünk! Amen.

tégedet dicsérünk.

MÁSODIK FELVONÁS.

364. l. Buda. Piacz Ugrin háza előtt.

Budán, Ugrin háza előtt.

» úgy is tele a tömlőcz mind

telve a tömlőczök

» Lennétek öszvesen

tennétek öszvesen

» egy kifakad

egyik kifakad

» ide rendelt a nádorfi?

a nádor fia?

» láthattad a Rákoson

láthattad Rákoson

» otthon kellett maradnia

otthon kelle maradni

365. l. a szegény legénynek hogy: gazem-

a sz. l. azt mondják: gazember

» mért ne a fiad?

mért ne fiad?

» Küldd ide fiad

Küldd fiadat

» mi a szándékod uram?

mi a szándékod?

366. l. én magam is vele tartok

én magam vele tartok

» ide jöttem vele ezt a híres

ide jöttem ezt a híres

367. l. láttalak a Rákoson

láttalak Rákoson

» Erre a nélkül is törekszem

Erre díj nélkül is t.

» hogy ingyen fáradtál legyen

hogy ingyen fáradtál

» ezt csak jó kedvből csinálom

jó kedvemből csinálom

» egy kardot s az ért ám hozzá

s az ért hozzá

» Ha Trencsényi elvehette

Ha Trencsényi elvette

¹ Csak az 1. kiadásban van helyesen.² Csak az 1. kiadásban van jól.³ 1. kiad.: azt hogy: gazember.

V a n :

368. l. Ha Tájunkra jössz, uram,
 » nem szép a feleségem
 » vérbeli király urak
 » senki sem désmál
 » laposra hagyom veretni
 369. l. de zaj nélkül
 » rejtsetek el fegyvereitek
 » az erkélyen megjelen
 370. l. Ki ne sobajtozék világ terére
 » Vegyétek hálámat. (Pénzt ad nekik.)
 » s az ügyes segélyt!
 » mindjárt indulunk
 371. l. Anyámat még kell látnom
 » Azt igen! azért siess haza
 » lovad nyergelve van, ne mulass
 » ott várj be engem is, onnan az
 erdőkön keresztül együtt Tren-
 csényihez szállunk.
 » a kelő nap engem is úton lel
 » Mióta Károlyunk ellent állék
 » az örök kibocsátanak
 372. l. Domos (Ugrin háza felé). H.! H.!
 » . . . aztán add neki
 » Enyhedből részemet! . . .
 » édes érzetünk
 373. l. Szívem remeg
 » Hadd a koránti
 » légy boldog és — erős
 » Isten veled!
 374. l. elől szövétnekhordók
 » Az üdnap fénye
 375. l. én mindég hű segéd leszek
 376. l. városom színei mutatják s az irás.
 » (Írást nyújt Omodénak)
 » Eszemben tartom uram,
 » segítség érkezett, elshantak
 377. l. csak egy arcz volt nyiltan
 » s ez — Isten bocsáj! — Domos urfi
 378. l. száguldjanak szerte a város k. [vala.
 » uram, talán azok, kik mellettem
 » Utánok hát mint a nyíl Óbudára!
 379. l. Gyanúra kísztet
 » Te is Hedvig?
 380. l. szót se többé!
 » Mehetsz.
 381. l. Hiába kíszttem
 » S min életünkbe
 » Szolgák el
 382. l. Fölöttem most csak egy s azt én ve-
 » Trencsényi vára. [zérlem
 » mily szegény s rideg az anyátlan
 383. l. A felleg oszlik, látköröd derül
 » vívnek székedért
 » Számomra úgy csak általa nyerem
 (A két sor minden kiadásban
 hiányzik.)
 » S komor terembe zártak

K e l l :

- Ha tájunkra jössz
 nem szép feleségem
 vérbeli királyok
 senki nem d.
 laposra hagyom verni
 de zajtalan
 rejtsetek fegyvereteket
 az erkélyen
 Ki nem sovárka a v. t.
 Vegyétek hálámat
 s az ügyes segédet!
 mindjárt indulunk
 még látnom kell
 Azért siess haza
 lovad nyergelve
 ott várj be engem;
 s onnan együtt az e.
 k. T. szállunk
 engem se leljen itt
 M. Károly ellen szólék
 az örök kieszenek
 Domos. Hedvig! Hedvig!
 . . . add neki
 Aztán enyhedből részem is! . . .
 édes érzetünket
 Szívem reszket
 Hagyd a koránti
 légy boldog s légy erős
 Isten hozzád!
 szolgák szövétnekkel
 Az ünnep fénye
 én mindenkor segéd l.
 városom jele mutatja.
 (Elővesz i. s O. nyújtja)
 Eszemben tartom
 s. é. elrepültek
 cs. e. a. volt nyilt
 s ez fiad Domos vala.
 száguldjanak a város körül
 uram, azok mellettem
 Utánok hát mint a nyíl!
 Gyanúra kísztet
 S te is Hedvig?
 szót se többet!
 Elmehetsz.
 Hiába kíszttem
 S ön életünkbe
 Szolgák elmennek
 F. most egy, s azt kényem vezérli,
 Trencsényi várban.
 mily szegény az anyátlan
 A f. o. láthatárod derül
 vívnek érted
 Számomra, úgy hiszem, csak általa
 Nyerem. Te kérdőleg tekintsz reám?
 Mosolygysz? Halld csak min épül bí-
 S komor szobába zártak [zodalmam.

V a n :

K e l l :

383. l. mert a cseh királyfiyal	m. a cseh király fiával
384. l. a mit jövők jelenteni	a mit jelentek
385. l. megérkezett imént Budáról	megérkezett Budáról
» Nem asszonyom! csak kiseded része	Nem úgy Erzsébet! csak kis része
» Bitanglaná a nagy nevet [hódolt	Bitangolná a n. n. [hódolt
» kit Róma átka nyitot hallgatásra	kit R. á. hallgatásra készit
386. l. vezérem légy te s én	vezérem te légy és én
» Visz célhoz a mérték haszontalan	Vihet célhoz. Mérték h.
» Küldék egy dandárt; én magam	Küldék egy csapatot, magam Nyitra
» Megyek . . . [Nyitrába	Felé megyek. . .
» parancsid érteni	parancsod érteni
387. l. és hív embert fogsz találni.	és hív embert lelni fogsz.
» Oh szólj tehát!	Szólj! szólj!
» hódolni vágyakodnak	hódolni vágnak
» Jer asszonyom s fogadd	* Azért jer és fogadd
» bár tettel késtem is	bár tetthen késtem is
388. l. Eddig közelb nyomultak Esztergom-	Eddig Esztergomhoz k. ny.
» . . . de így tenyészni	. . . de nőni hagyta
» Hagyók a sok herét! Ördög! ha ki	A sok herét! Ördög! ha valaki

V.

Összegezzük az eredményeket.

A régi Kisfaludy jelentékenyen eltér az újtól, amennyiben amabban:

1. a szöveg nincs mindenütt híven és változtatás nélkül közölve;
2. hiányzanak a szövegből szók, egész sorok és közbeszólások;
3. régi jelzések akárhány színműben elmaradtak, a hol kellett volna, viszont a kiadó a szereplőknek új jelzésekkel ad utasítást, melyek az eredeti értelemnek nem egyszer rovására vannak;
4. írásjelek elhagyása vagy módosítása többször kifogatják a szöveget jelentéséből;
5. a mai társadalmi formákhoz s a mai irodalmi nyelvhez hozza közelebb a szöveget, a mellett hogy a költő merészebb újításait is mellőzi vagy mérsékli.
6. állandósult sajtóhibák nem egy versnek képeit és kifejezéseit rontják és zavarják.

A sokféle hiba több rendbeli forrása közül néhányra már a bevezetésben utaltam; egyre: a korra, csak futólag akarok rámutatni; a legtaplálóbbak egyikét, melynek meglétét számos adattal igazolhatni, bár röviden, külön ki kell emelnem: a kéziratok másolatait rendszerint Toldy mással csináltatta, s aztán e másolatot javította a nélkül, hogy azt a kézirrattal sorról sorra összevetette volna.

Az új kiadás tehát hívebb, pontosabb és teljesebb a réginél. De azért még nem kritikai kiadás. Mennyiben nem, bővebben elmondottam az új kiadáshoz irt előszómban. Mindazáltal azt hiszem, egy ilyennek egyengettem az útját egyrészt a Kisfaludy némely műveihez irt jegyzeteimmel, másfelől e lapokban összeállított anyaggal, melyről óhajtom, bár valaki mielőbb hasznát venné.

Bánóczi József.

ADATTÁR.

BALASSI BÁLINT ÉLETÉHEZ.

Az I. számú okirat Balassinak nejével történt egybekelésének s azzal az alkalommal a sárospataki várnak általa történt elfoglalásának nem ismeretlen eseményeihez nyújt részletező felvilágosítást.

A II. számúnak hű magyar fordítását Dr. Károlyi Árpád a Századok 1882. évi folyamának 737. lapján már közölte. Talán nem felesleges az eredetinek is közrebocsátása.

A III. számú a *Zeitschrift für Vergleichende Literaturgesch. und Renaissance-Literatur. Neue Folge. Zweiter Band* 368. lapján jelent meg a Münchener Hof- und Staatsbibliothek egyik codexéből közölve (*Cod. germ. 2625. [s XVII—XVIII.] fol. 395 v. — 396 r.*). Annyiban nevezetes, mert a II. sz. alattiból vont és vonható következtetéseknek, az időt illetőleg, meglehetősen szűk határokat szab s Balassinak Harrach Annához való viszonyát ennek Nogarolli Ferdinándhoz történt férjhez menetele tájára korlátozza.

I.

5 Aprilis 85 notata.

Interceptio arcis Sárospatak per Valentinum Balassam facta.

Finxerat se in Transylvaniam profecturum, ac cum ad Sárospatak divertisset, 25 die mensis decembris anni 1584 secundum vetus Calendarium, secundum et formatum autem decimo quinto ipso nempe festo Natalitiorum Domini, quod tum ibi ex vetere Calendario celebrabatur ingressus in templum *in interiori civitate habitum* praetextu religionis ad publicam contionem, quae cum absoluta fuisset et *major pars* plebis e templo excessisset, arrepta manu viduae Christinae Dobó, consobrinae suae, processit una cum illa ad contionatorem quemdam (de nomine non constat) Magnifici Domini Andreae Balassa, quem secum ipse Valentinus Balassa, ex composito adduxerat, ac ibi in templo ab illo sese ritu conjugali copulari fecerunt. Hoc peracto perrexerunt illico ad arcem,

civitati *interiori muratae* conjunctam, stipatae non parva manu armatorum servitorum, quorum nomina, qui praecipui fuerunt, scheda *A* notata continebit. Ingressi itaque portam arcis, ubi praesidarii more solito accubabant, exorsus Balassa illos alloqui, dixit viduam ipsam sibi jam legitimo matrimonio esse copulatam ac proinde scirent se jam ob id dominum arcis esse. Adstringerent itaque sese stricto juramento ipsi, quod qui non facerent et sistare tentarent amputato eorum capite ex arce ejici faceret, *quae quidem ignominiosa vituperia et minas sese tamquam fideles Suae Majestatis et dominorum suorum non demereri eo quod ad fidelitatem suae Majestati et dominis ipsorum essent astricti neque ab ea fidelitate vellet quovis modo recedere.* Tres autem ex illis; unus Nobilis Franciscus Dely aliter Pálffy miles equitum ordine, domini Francisci Dobó, cum reluctaretur ex porta extrusus *deturbasset* ejectus est, alter autem Agilis *Jacobus Nagi*¹ decurio et miles veteranus, *tertius Stephanus Weszeli portarius arcis* cum impedire conatus Balassae vellet dstrictis gladiis persecuti sunt, *dictumque decurionem vulnerassentque ex commissione ipsorum.* His ex arce ejectis a caeteris portariis, peditibus et aliis *servitoribus arma* detrahare coeperunt, portam deinde pensilem attraxerunt et occluserunt, sicque arcem plane interceperunt. Servitores potiores ejusdem domini Dobó, qui intra arcem remanserunt in quoddam palatium sese receperunt, quibus iterum denunciavit Balassa et conmonitus est idem, quod prius nisi ad suam *et uxoris* se fidelitatem juraverint (igy) Horum nomina charta continet littera *B* notata.

Dum haec in arce gerantur, duo illi qui ejecti fuerant et alii, qui casu extra arcem tum emanserant, servitores dominorum Dobonum *accedente ad illos duos interventu quoque cujusdam Johannis Nagi militis* populum oppidi Sárospatak ad arma concitarunt, nec illi impigri, commoti tanto facinore rem aggressi sunt. Circumita itaque arce, ad eam partem, ubi in palatio praedicti servitores erant, scalis admotis, alii per fenestram palatii, effractis clavis ferreis invaserunt, alii alia parte per muros humiliores irrepserunt et qui hoc pacto ingressi fuerant, seram portae illius magnae, hortum Gomboskert spectantis, quam Balassa applicuerat *serra ferrea* decusserunt et porta aperta populum armatum exceperunt. Effusi itaque hi omnes et servitores et populus in arcis theatrum, cum eos Balassa coospexisset et imparum sese tantae multitudini animadvertisset ipsique etiam servitores *b. Domini Dobonis* Balassae jussissent, ut *ex quo tantum facinus patrare arcemque..... postposita debita fide et fidelitate tam temerarie intercipere ausus est ex ipsa arce* mox excederet, nisi id ipse pati vellet, quod illis minabatur territus his omnibus claves portarum rejectit et arcem portariis restituit, ac deinde apprehensa manu uxoris suae, ipse..... coactae, compulsus vi militum uxor autem sponte, ne maritum desereret, cum sibi milites liberam manendi facultatem facere vellent, ex arce cum omnibus servitoribus Balassae excesserunt remanentibus in arce castellano et provisore aliisque certis servitoribus ipsius viduae.

¹ Eredetileg Paulus Nadhaly állott.

A.

Servitores Valentini Balassa tempore interceptionis arcis Sarospatak praesentes:

Michael Bory nobilis.
 Thomas Zalaŷ nob.
 Wolfgangus Sarkeozŷ ignob.
 Mathias litteratus ignob.
 Joannes Kalawz ignob.
 Paulus Hunyadŷ Transylvaniensis.
 Joannes Bekefalwaŷ nob.
 Petrus Wyzazŷ aliter Jardanhazy nob.
 Joannes Ferenczy nob.
 Caspar Hamwaŷ nob.
 Thomas Herenchŷenŷ nob.
 Petrus Nagh aliter Pribék ign.
 Andreas Kys ign.
 Blasius Nagŷ ign.
 Damianus Racz ign.

Adfuit cum eodem Balassa etiam nobilis Casparus Barbaryth, qui propriis servitoribus Balassa tempore interceptis majora patravit.

Consortis ejusdem Valentini Balassa servitores:

Martinus Vas nobilis
 Benedictus Vas nob.
 Casparus Ibranyŷ nob.
 Benedictus Bosniak nob.
 Joannes Pribék ignob. agilis.

B.

Servitores domini Dobo, qui in palatium sese receperant.

Castellanus
 Uxoris Balassae
 pro parte defen-
 sionis arcis stans

Josephus Pribék Capitaneus arcis et equitum nob.
 Ladislaus Dobossŷ provisor nob.
 Benedictus Chabaŷ supremus castellanus nob.
 Ladislaus Vithkaŷ similiter supremus castellanus pro
 parte dominae viduae nob.
 Joannes Nagŷ aliter Bogiozloŷ nob.
 Casparus Vas nob.
 Valentinus Pilissŷ nob.
 Georgius Juhos nob.
 Michael Nagŷ ignob. aliis certis peditibus et servito-
 ribus ibidem in arce inclusis.

Az eredeti fogalmazvány (egész ív 2-rét) az Országos Levéltár kincstári osztályában őriztetik. Az aláhúzott részek más kéz írásai. Az eredetiben sok törlés van. Az A. és B. alatti jegyzékek egy külön 2-ed rétű félívnnyi lapon vannak.

II.

Balassa Bálint folyamodása Ernő főhercegrehez.

Serenissime princeps stb.

Quomodo nunc de controversiis mutuis inter me et Andream Balassam sit ante dominum locumtenentem et ceteros ordinarios regni iudices disceptatum, malo ex ipsiusmet revmi domini locumtenentis Vestram Serenitatem intelligere quam ex mea; sic enim certior Vestra Serenitas fieri poterit per quem nostrum steterit, quo minus harum controversiarum finis sit imposita. Equidem ne latam quidem unguem ab eo, quod superiori supplici libello receperam, videor mihi discessisse. At ille metu poenae calumniae nec in causa Ujváriana ceterisque controversiis, quarum actio deliberatione dominorum iudicum eidem erat attributa, agere rite legitimeque voluit; praetendens contra manifestam iudicum sententiam illarum quoque controversiarum actionem mihi incumbere, nec in causa Viglesiana mihi respondit, inanes quasdam frivolasque contra deliberationem dominorum iudicum rationes offerendo. Quod cum sic se habeat, videamque Andream iustitiam subterfugiendo saltem moras nectere quo citius insatiabili suae avaritiae satisfiat: velimus-nolimus, mihi fratrique meo, tanta praesertim inopia oppressis, bona Viglesiana tanquam iniuste occupata, iam apprehenda erunt; nec enim nobis deesse possumus, nec Andreae, tanta libidine in detrimentum nostrum incenso, nostra concedere volumus. Protestor itaque Vestrae Serenitati tam meo quam fratris mei nomine, si qua ex diversa hac bonorum possessione desolatio bonorum contingat, nec mea nec fratris mei culpa evenire, sed inexplebili Andreae iustitiae lucem abhorrentis avaritia, haecque de merito causae istius scripta sunt.

Nam quod ad sua vituperia attinet quae impudenti lingua in me supplici suo libello coram Vestra Serenitate protulit: est id prorsus veritate alienum, se tamen dignum, utpote qui lucri gratia non saltem in scribendo dicendoque, verum etiam agendo nunquam verecundiae fines transgredi erubuerit. Id tamen miror, cur me cum infamia ex Agria et Ujvár discessisse ausus sit scribere. O imparum! (?) Ubi tanquam infamia ego sum condemnatus? Quo denique iudicio tanti maleficii quae infamiam meruisset, convictus? Proferat, si vir est, sententiam unquam aliquo in loco de mea infamia latam comprobetque dicta sua vel minimo aliquo legitimo aut iuridico documento, non tamen imperitae multitudinis falso rumore, qui saepe vel sanctos clerosque viros citra omne meritum vexavit. Testem invoco universam Agriam meae integritatis famaeque illibatae; ubi quidem, si per quadriennium semel atque iterum nec tamen amplius rixae inter me et commilitones meos sunt ortae, eae iure administrato mox iterum ita sunt sopitae ut non modo infamia nulla, sed semel tantummodo exigua muleta sit mihi irrogata.

Quod autem propter dissensionem cum Ferdinando meam me infamem appellat, hoc quoque quam verum sit, penes Vestram Serenitatem iudicium esto, quae optime novit, an ullius infamiae sim iure convictus et an iudicium hac in ratione subterfugere vel administrari cupiverim?

Quae si etiam omnia Vestram Serenitatem laterent, tamen vel hoc unicum me ab omni criminis suspicione (ne dicam infamia) liberaret, quod Ferdinandus egregiam suam coniugem quam suspitione falsi criminis repudiaverat, iterum receperit novoque connubio sibi iunxerit, omni prorsus veterum iniuriarum memoria perpetua oblivione sepulta.

Egerit itaque feceritque hic artifex Andreas quodcumque sibi collibuerit; me quidem certe linguae suae petulantia neque a causa mea deterrebit, neque a iuribus regni dimovebit, quin reddendi potius mihi semper materiam praebebit, quotiescunque illum desperatis suis rebus, iratarum vetularum more, mecum prorupisse intellexero, hincque arbitror, ei, quia id quod adipisci voluit iure aut alia arte consecutus non est, ideo iracundiae tumore bonam mentem abreptam esse. — Extremum est ut humillime Vestrae Serenitati supplicem ut si quid acerbius in refellenda Andreae maledicentia hic a me prolatum est, id totum Vestra Serenitas pro regia sua gratia mihi condonare dignetur, eoque magis, quod perspicuum sit, putres lavinas pergere non posse quin moveantur, neque moveri quin foeteant; maxime autem quod virulenta sua convitia invitum me ad hoc acrius inusitandum scribendi genus compulerint.

Eiusdem Vestrae Serenitatis

humilimus perpetuus servitor

Valentinus Balassa de Gyarmath.

Hátíral: Humilima supplicatio Valentini Balassa de Gyarmath.

Szuhay kezével: 20 Martii 1589. Ad cameram aulicam. Providendum erit ne bona suae Maiestatis Viglesiana inter hos litigantes desolentur.

(Ered. a bécsi udv. kam. levéltárban.)

III.

Ferdinandus Comes Nogarolius.

Hunc Ferdinandum comitem Nogarolium dynastam in Alt Spaur, et Erenspurg Leonardo comiti Nogarolio Divi Ferdinandi Augusti Consiliario Cubiculario, et Praesidi Tergestino Marito, Ursula Bersfia Zerdahel illustris apud Pamonas inferiores prosapiae coniunx peperit, Cum inter Imperatricis Ephaebos aula educatus, decimum octavum annum attigisset, ex contubernio exauthoratus, inter equites germanicos ab atro armorum colore nigros vocitari coeptos, primam militae operam navavit; posteaquam vero occupationibus arcium Scharostiensis, Sathuariensis Otschedensisque interfuisset, atque egregie se gessisset, primum equestris signiferi, deinde Tribuni Vexillationis munus adeptus Hispaniarum Regi Philippo II. in Belgio, subduce Albano, cum trecentis equitibus meruit. Ubi ex belgio abiit, sub Galliarum Regis stipendio paris numeri equites duxit. Ex Gallia in Germaniam reversus D. Maximilianus II Augustus illum inter cubili sui proceres allegit. Paulo post Melyten, Hispaniam et Lusitaniam adiit, ac aliquandiu in singulis illis locis versatus est. Anno vero millesimo quingentesimo septuagesimo octavo praefectus praesidii, Saggmariensis et

totius huius Transtibiscani tractus constitutus Joannis Rueberi superioris Hungariae, summi praetoris, cum praesentis, tum absentis, legatum egit. Anno millesimo quingentesimo octuagesimo Ruebero humanis exempto in praefectura praetoriano successit, quo munere usque ad octuagesimum octavum continenter functus, ex Hungaria quietioris vitae gratia concessit, et matrimonium iniit, cum Anna Harrachia Leonardi Harrachii Baronis clarissimi, ex Maria Salome Hochenzollerensi Comitissa edita filia et Viannae nuptias celebravit. Ubi non diu supervixit, sed anno millesimo quingentesimo nonagesimo inter vivos esse desiit, et in aede divae Dorotheae conditus iacet.

HELL MIKSA LEVELEI.

Nem vétünk az irodalomtörténet célja s érdekei ellen, ha azt, a tudományok történetétől egészen el nem különítjük. Irodalomnak és tudománynak egymásra való kölcsönös hatásától csak jó eredményt várhatunk. Próza és vers ez által tartalmasabbá válhat, a szaktudomány közölhetőbbé lehet, az olvasó közönség ízlése tisztul, értelme, ítélő képessége áthatóbbá lesz, sekélyességtől, félszagségtől menekül. A nemzeti irodalomtörténetnek bizonyos tekintetben még az egyetemesnél is inkább kell erre törekedni. A nemzeti tudományosság elsőrendű bajnokai, működésökkal a nemzeti szellem s észjárás oly nagy tökéjét forgatják s fejtik ki, a milyen természetes súlyánál fogva, mindig mély nyomokat hágy az általok művelt téren s módszerük a tudomány legelvontabb anyaga körül is kitüntetheti saját szerűségét. Az, hogy az ily kiváló tehetség módszerét s felfedezéseit az egész tudományosság elfogadja, magáévá teszi, egy nemzetet sem kényszerít arra, hogy jogát ne tartsa szelleme egy-egy ily kisugárzásához, oda ne számítsa a maga tudománybeli értékéhez. Az erről való lemondás vagy fel sem vevés mindig nemzeti bűn, melyet büntetése mindig nyomon követ, egyszer szégyen, másszor elmaradottság alakjában.

A tudományok népszerűsítésére irányzott törekvések kisebb-nagyobb mértékben elérik céljokat, de mennyire könnyíti ezt azok működésének, sikereinek, dicsőségének a nemzet tudatában, emlékezetében való folytonos fentartása, a kik az ő köréből emelkedtek ez vagy amaz tudomány világszerte elismert magaslataira?!

Hell Miksa ezek közé tartozik. Az astronomia elsőrendű tekintélye, kor- és szaktársai ilyennek tartották. Korának legkiválóbb csillagászai-val tudományos összeköttetésben állott és midőn az 1769-iki Vénusz-átvonulás ideje közeledett, mely ez alkalommal a Föld éjszaki részein volt látható, a dán kormány Hell Miksát szólította fel ezen a Föld és

Nap közti távolság kiszámítására annyira fontos megfigyelés végrehajtására, mely célból a norvégiai Wardoehuusba rendezett expeditio költségének fedezését magára vállalta. Az utókor nemhogy levonna érdemeiből, de az által, hogy az 1769-iki Vénuszátvonulás megfigyelésének a jelen század első felében kétségbe vont megbízhatóságát igazolja, halála után száz évvel is teljesen méltányolja érdemeit. — A mit a magyar őstörténet és nyelveredet kérdése körül folytatott vizsgálódásai közben egész lelkesedéssel tett, azt mutatja, hogy a csillagászati kutatások s felfedezések mellett a magyar haza és nemzet érdeke is szívében feküdt. Történeti jegyzeteiről 1851-ben Wenzel Gusztáv és Reguly Antal tettek jelentést az Akadémiában (Akad. Értesítő 1851. május. 24. 26.). Alább következő levelei az Egyetemi könyvtárban őriztetnek, hová Pray Györgynek és Weiss Xav. Ferencznek, a nagyszombati csillagvizsgáló egykori igazgatójának irataival kerültek. Itt közlött két levele az utóbbihoz volt intézve, a kivel saját maga másolatában közölte a hozzá intézett levelek kivonatait, valamint Clairaut levelét is, míg de Luynes levelét eredetiben csatolta. Ezekből látszik, mit tartottak róla szaktársai, a kik egyszersmind jellemzik módszerét, levelcit, melyek közül e kettő is mutatja, mily érthető és meggyőző világossággal fejezte ki gondolatait, közölte gyanításait s biztos-sággal adta elő következtetéseit, határozottsággal nyilvánította felfedező meggyőződéseit.

I.

Reverende in Xto P. Collega!

Grates maximas pro transmissa observatione, et eleganti delineatione Aurorae borealis Tyrnaviae observatae, haec in plurimis convenit cum nostra, nam et hic Viennae striae illae parvulae, et radius a pyramide prima in Boream protensus observatus est, sed cum ego tardius phoenomenon hoc observaverim nec radium, nec strias illas multiplices vidi; fasciculos illos electricos ad sinistram radiorum binorum borealium etiam non discrevi ob nimios vapores horizontis, caeterum radios majores ego tres observavi. Nubem illam supra radios ego quidem hic loci non potui discernere, attamen quia hoc phoenomenon, est phoenomenon electricitatis, durante ipsa aurora boreali dicebam hospitibus, necesse esse, ut supra radios majores, nubes aliqua, aut certe aer densior habeatur qui majore vel minore electricitatis gradu praeditus sit, quam vertex montium nostrae telluris, e quibus radios hos electricos elicere valeat. Certe multum gaudebam nubem hanc visam Tyrnaviae, quam ego mente duntaxat videbam, quae nubes sententiam meam: *Auroram borealem esse phoenomenon electricitatis*, mirifice demonstravit esse veram.

Nunc Mysterium grande naturae, quid prohibet cur Reverentiae Vestrae significem, quod per orbem magnum haud dubie excitabit cla-

morem, attamen *Mysterium* hoc verissimum est, atque tantae utilitatis, ut si saecularis forem multorum centenorum millium florenorum dives efficerer. Quid autem putat id esse? dicam, grande nempe illud, quo ascensum et descensum *Mercurii* in barometris, atque hinc quadam ratione tempestates regulares, calculis astronomicis definire non solum ad menses, sed ad multos centenos annos praedicere valeam. En grande *mysterium*, quod me reperisse, scio quid dicam, nec *Reverentia Vestra*, nec quisquam alius credet ante, quam theoriam meam sibi detectam habeat, quae autem theoria mea tam certa est, quam attractio *Newtoniana*; arcanum hoc debeo *Astronomiae*, estque fructus calculorum mearum *Ephemeridum*, nec credo me unquam huc pervenire potuisse, si nunquam *Ephemerides* calculassem.

Ex hac mea theoria jam ante annos circiter quinque leges deduxi universales, quas motus barometrici sequi deberent, at quia observationes barometricas, quas a quinque annis, datis ad diversa loca litteris nondum obtinere potueram, silentio theoriam meam, atque leges ex hac deductas, pressi, donec hanc cum observationibus meteorologicis conferrem; forte nuper accidit ut *Graecenses* Anni 1760 ad me pro censura mitterentur, et en, magno ut fit impetu in has involavi, leges meas cum his comparavi, et mirum omnino consensum reperi, tum vero haec videns, per omnia obsecratus sum Patrem *Liesganigg*, ut pro certis a me assignandis diebus observationes meteorologicas in collegio factas describi curet, obtinui, sed tantum sex annorum, quia reliquas ab Anno 1735 ad 1754 factas Pater *Franz* abstulit; et quid putat, quantum reperi consensum mearum legum? ausim dicere, eum certe, quem majorem nec sperare poteram.

His fixis legibus capax sum pro dato quocunque Anno, mense, die, calculandi et dicendi, quamam in altitudine *Mercurius* versabitur, aut etiam pro annis praeterlapsis versatus sit; Hae meae *Regulae* universales pro toto orbe indicant tantum an *Mercurius* supra aut infra mediam altitudinem cuius loco propriam versetur, simulque an sit in motu ascendente, vel descendente, idque ideo, quia altitudines barometrorum mediae pro diversis locis diversae sunt; quod siquis pro determinato loco a me calculos desideret, tum si mihi altitudinem mediam sui barometri respondentem dato loco in pedibus, digitis et lineis parisinis significet, eo me jam puto pervenisse, ut altitudinem *mercurii* ejus loci pro die quavis tam prope praedicere possim, ut vix duabus lineis barometricis aberraturus sim, intelligendo de motu *mercurii* regulari, non perturbato a terrae motibus, aut ventis repente exortis, et aliis causis repentinis theoriam non ingredientibus.

Jam quid ego cum hoc meo *mysterio* facturus sim *Reverentia Vestra* fors anno sequente inaudiet, interea cupio, ut ipsa *Reverentia Vestra* periculum theoriae meae capiat; hinc transmitto diagramma, cui ex observationibus *Reverentiae Vestrae* inscribendas velim altitudines barometricas pro assignatis diebus; quod si *Reverentia Vestra* anteriores aliquas habeat, mihi significare dignetur, et diagramma pro his transmittam; has itaque si obtinero, uti etiam altitudinem mediam barometri

Reverentiae Vestrae in mensura parisina, aut nostra viennensi, tum pro mensibus residuis hujus anni calculos meos ascensus et descensus mercurii pro loco Tyrnaviensi lubens communicabo, ut hos cum futuris observationibus conferre possit, an consensuri sint. Sed bene notandum cum theoria mea motus regulares barometri spectet, huc non ingrediuntur repentini, celerrimique lapsus, aut ascensus mercurii per extraordinarias accidentales causas repentinas (uti terrae motus etc.) producti. Ego pro hoc anno ad omnes menses calculos generales subdixi, quos huc usque barometrum nostrum omnino secutum est, spero et reliquis mensibus leges praescriptas servandas. En ex his mensem aprilem: *a die 1 ad 6-tam mercurius supra mediam scalam in motu descendente versabitur, post diem 6-tam versabitur circa altitudinem mediam paulumque descendet usque ad 15-tam ubi loco respective infimo versabitur, a die 15-ta ascensum inchoabit circa 20 ad mediam scalam versabitur, post 20-am ascensum continuabit usque ad finem mensis ubi circa 28-vam altissime versabitur.* Hic motus supponit scalam barometri debito loco constitutam.

Quod si periodum scire desiderat Reverentia Vestra, eam noverit esse 162 annorum, post quos eadem altitudines mercurii ad eandem diem incidere debent; utinam Pater Collega socios calculorum haberem, jam nunc tabulas barometricas conderem, e quibus pari fere certitudine (seclusis causis accidentalibus) altitudines mercurii in barometro praedici possent, quam solis aut Jnae Eclipses.

Sed de his satis, nam forsitan si non delirare, certe somniare Reverentiae Vestrae videri possem, at dies aperiet, quam mira, verissime maque sint haec somnia mea. Observationes meas Anni 1760, atque typos Jnae in usum suorum repetentium ut amico animo boni consulat oro. Revereor R. P. Jaszlinskj caeterosque notos, et me in omnia sancta perquam demisse comendo.

Viennae 1 April 1761.¹

R. P. Collegae
servus in Xto humillimus
Maximilianus Hell S. J.

II.

a) *E litteris Dni De la Lande ad me 29. Dec. 1763 datis.*

J'ai reçu avec la plus grande satisfaction votre lettre du 1 Nov. avec les Ephemerides de 1764 et les observations du P. Weiss, j'ai présenté l'un, et l'autre à l'Académie royale des Sciences, qui voit avec grand plaisir combien vous repandez l'un et l'autre de science et d'émulation dans les états de votre Auguste Souveraine. Elle m'a chargé de vous remercier, et je vous prie de faire aussi mes remerciemens particuliers au P. Weiss. Je prens la liberté de vous présenter ma connoissance de mouvemens célestes pour 1765, que M. Baudouin vient bien se charger de vous faire parvenir.

¹ Hell értekezése az északi fényről 16 évvel később, 1777-ben jelent meg.

J'ai déjà annoncé dans un journal (car il y en a plusieurs à Paris) vos nouvelles Ephemerides avec les éloges, qui leurs sont dus, et je les ferai annoncer de la même manière dans les Journal Etranger, et dans le *Journal des Scavans*, qui est le plus estimé, et le meilleur de tous. J'aurai soin d'insister principalement sur votre méthode, de *differentia Meridianorum*, dont je suis très content, et que je rapporterai dans la connoissance de mouv. célest. et dans mon traité d'Astronomie qui s'imprime actuellement.

M. Pingré a été bien fâché de la lettre, que vous lui avés écrite il m'en a fait des plaintes, comme si j'en étois la cause; mais il avoit tort le premier de critiquer d'une manière indécente vos observations, qui valent mieux, que les siennes; il est vrai que les génovéfains n'ont jamais été amis des Jesuites, mais cela ne devoit pas se connoître dans les mémoires de l'Académie.

Vous avés raison mon Reverend Père de faire la parallaxe du soleil de 9". c'est la partie, que j'ai pris, et M. Short célèbre Astronome Anglois m'écrit, qu'il a lu un nouveau mémoire à la Société Royale de Londres, où il prouve démonstrativement que la Parallaxe ne sauroit être de plus de 9". les observations de M. Mason sont decisives.

NB. *hoc R. P. Collega conferat cum illis, postquam legerit Acta Academiae ad 1761, quae hoc anno prodierunt, de Parallaxi ☉ a D. Pingré; quod mémoire omnino omitti debuisset in actis Academiae, nam exiguum illud est honori Academiae.*

b) *Ex litteris Dni Baudouin communico sequentia:*

Il n'y a rien d'imprimé que je sache par M. Cassini depuis longtemps, si ce n'est, les additions aux tables de son Père publiées il y a plusieurs années. Je joins à ma lettre celle que m'a écrit Mgr le Cardinal de Luynes¹ en réponse au présent de votre ouvrage, que vous lui avez fait par mon canal.

Il faut convenir, que c'est une chose bien malhonnête à M. Pingré de relever une légère différence entre plusieurs observations, que vous aviez publiées dans l'État d'où elles sortaient de votre registre avec candeur et vérité! nous avons été si souvent dans le cas d'en relever de plus considérables dans les observations de ce Genovéfain qu'il ne devrait pas se mettre dans le cas de se laisser rechercher sur cet objet. *On lui reconnaît un peu de théorie, mais aucune espèce de pratique.*

Les Français sont charmés de voir, que la Théorie des Satellites de Jupiter née en France, et défendue de tout tems avec chaleur, soit démontrée encore plus utile par votre méthode, qui donne les différences des méridiennes avec une précision aussi grande que celles des Eclipses du Soleil et des étoiles.

¹ Litteras has in originali mihi transmisit, quas subjungam.

c) *E litteris Cardinalis de Luynes ad D. Baudouin datis Versailles die 17. Dec. 1763.*

J'ai reçu Monsieur les Ephemerides pour 1764 du Père Hell, que vous m'avez adressées, et qui m'ont donné une grande idée de leur Auteur; la Méthode qu'il donnè pour déduire avec certitude les longitudes, des observations des Immersions et des Emerions d'une même Satellite de Jupiter faites en différents lieux avec des lunettes plus ou moins longues, mediocres, bonnes ou excellentes, avec de vues foibles, ou des vues perçantes, et de connoître même par la comparacion du résultat de ces observations la différence de bonté des télescopes et des lunettes, qui ont servi à ces observations, est nouvelle, ingénieuse et sûre dans ses conséquences, l'orsque elles ont été faites dans toutes les circonstances requises, et lève une des plus grandes difficultés dans la pratique de l'Astronomie, difficulté, qui touchant un point fondamental laissoit dans tous les calculs une incertitude désespérante. Nous l'avons bien senti en dernier lieu, dans la détermination de la parallaxe du ☉ par les observations du Passage de Venus.

d) *Adjicio aliquid e litteris Dni Chappe, cum spatium supersit.*

J'ai reçu mon R. Père les Ephemerides de 1764, je vous en rends un million de grâces, elles m'ont fait le plus grand plaisir, non seulement parce qu'elles sont pour moi une preuve de votre amitié, qui me sera toujours précieuse, mais encore parce que vous avez rendu cet ouvrage si intéressant que je le regarde aussi indispensable aux Astronomes que propre à concourir aux progrès de l'Astronomie, nous en avons souvent raisonné avec Mgr le Cardinal de Luynes à Versailles et chez lui avec toute l'Académie, qui à pour vous toute l'estime, que vous méritez.

Avez vous fait les observations sur la comète de cette année? dans ce cas, je vous prierai de m'en faire part. Sur les 1-ers observations qui ont été faites, M. Pingré en a donné une théorie, qu'il ne prétend donner qu'approchant de la vrai qu'un plus grand nombre d'observation rectifiera, dans l'incertitude si quelqu'un vous en a fait part, je vous l'envoie, la comète paroît encoe.

	Ω	3 ^s *	19 ^o	20'
Inclination.		0	53	34
loc Perihel.		0	16	12
Passage Perih. febr. 12		10 ^h	29 ^m .	

Si spatium superesset plura essent communicanda e litteris Dni Clairaut circa tubos dollondianos, et suas tabulas lunares.

* s (signum) annyit jelent a régibb csillagászati jelzésben mint egy állat-övi jel hosszúságát, azaz 30 fokot.

e) *Litterae Dni Clairaut datae ad P. Hell, die 3. Jan. 1764.*

Mon Reverend Père.

Je vous rends mille grâces de l'accueil obligeant que vous avez bien voulu faire au Comte Telekj, que j'avois pris la liberté de vous recommander, et je m'applaudis d'avoir pensé à vous l'adresser, puisque cela m'a procuré la lettre pleine de politesse, que j'ai reçue de vous, et le présent de vos Ephemerides dont je ne saurois trop vous remercier. Je les ai parcourues avec plaisir, et j'ai admiré, comme dans les volumes précédents, votre fécondité, votre exactitude, votre zèle, votre erudition, en un mot, toutes les qualités dont vous êtes doué pour l'avancement de l'astronomie.

Je suis extrêmement sensible aux dispositions favorables, dans lesquelles vous êtes pour employer mes Tables de la lune, dès qu'elles paroîtront je ne manquerai pas de vous les faire tenir. Il y a déjà plus d'un an, qu'elles devroient avoir vu le jour, mais j'ai essayé tous les malheurs de la typographie. Le libraire Durand, auquel j'avois remis l'ouvrage, après l'avoir donné à un imprimeur fort paresseux, s'est avisé de mourir, et les embarras qui se sont trouvés dans sa succession ont été causés, que j'ai été longtems sans pouvoir faire continuer l'impression. Après avoir ensuite retiré mon ouvrage de la succession, et avoir trouvé un autre libraire, l'imprimeur s'est trouvé si chargé d'ouvrage, qu'il nous a forcé de reculer la suite de l'impression. Il va ensuite le reprendre, et me promet de la diligence pour les 6 ou 7 feuilles, qui me restent.

Je me propose de seconder l'envie que vous avez de faire exécuter une lunette de 5 ou 6 pieds dans les nouveaux principes, et je me joindrai à M. Messier qui à, ce que m'a dit Mr de la Lande n'avoit pas encore été à portée d'en faire la construction. Je ne vois, que le Ste Georges, qui soit en état de réussir parmi les artistes de profession, et je lui en ai commandé une, il y a déjà du tems pour le P. Liesganig, qui m'en avoit demandée. Mais cet impatient et insupportable artiste ne l'a pas encore commencée, et on ne sait comment faire aller cet homme-là; sans un certain Mr de l'Etang, qui n'est point lunettier, mais qui depuis plusieurs années s'amuse à la construction des verres pour son plaisir, je n'aurois jamais eu la satisfaction de voir ma théorie réussir. Il est le premier, qui ait entrepris des lunettes dans mes principes, et il a eu un très grand succès, mais il n'en a fait que 7 ou 8 d'environ 21 $\frac{1}{2}$ pied de foyer, que j'ai obtenu de lui de faire vendre, quoiqu'il ne soit pas opticien de profession. Il en a fait une de 5 pieds, qui est parfaite dans son genre, mais il ne veut pas s'en défaire.

Un autre opticien, bien plus éloigné de travailler pour de l'argent, parce que son état s'y oppose entièrement, est un Mr. Antheaume, connu pour habile Physicien; il a réussi à faire une lunette de 7 pieds d'après les dimensions, et avec le crystal que je lui ai donné, laquelle est estimée equivalente aux lunettes ordinaires de 30 ou 40 pieds. Je compte, que ces deux Messieurs donneront toute d'émulation aux artistes pecu-

niaires, qu'à la fin le public pourra d'être fourni de bonnes lunettes. Un des moyens d'avancer la nouvelle branche d'optique c'est celui de la fabrique du verre que vous avez, je crois, plus en main à Vienne que nous ne l'avons ici. Vous avez surtout une matière que nous appelons *Strass*, qui me paroît la plus parfaite de toutes. Il ne seroit question, que d'en pouvoir faire des morceaux de 4 ou 5 pouces sans fils, larmes ou autres inconvénients de même espèce. Le P. Liesganig m'a envoyé deux petits morceaux d'une matière, qui eu fort analogue au *Strass* et été assez belle, mais elle n'est pas aussi dense, et sans doute a moins la vertu de dissiper ou écarter les rayons colorés. Cette dont je fais le plus de cas pèse à peu près 4 sur l'eau spécifiquement. Je conseille à ceux, qui voudront rendre par la Chymie quelques services à l'optique, d'entreprendre avec du plomb d'augmenter la pesanteur spécifique du verre, qui n'est que $2\frac{2}{3}$ environ, jusqu'à la concurrence de 4. Je suis, mon Reverend Père etc.

Hae litterae combinatae cum litteris Cardinalis de Luynes circa eosdem tubos Achromaticos, certiores nos faciunt, quousque Galli pervenerint. *Strass* nostrum a Patre Liesganig Dno Clairaut transmissum omnino nihil valet, ut ipse hic loci expertus sum; nuper a Patre Liesganig intellexi, *Strass* bohemicum, rationem gravitatis specificae ad aquam habere ut 4:1 qualem Dominus Clairaut desiderat, quod ipsum nuper Dno Clairaut indicavi per litteras. A Patre Scherffer intellexi, quod is in primate aliquo triangulari sibi a Dno Bianchi dato, per experimenta refractionum invenerit id multo aptius meliusque esse, quam vitrum anglicanum, sed ignoratur unde vitrum istud a D. Bianchi acceptum sit. Boni nostri Patres, qui jam plurimum temporis et sumptuum inquirendis his vitris impenderunt, non mihi videntur bonas invisisse vias ad scopum perveniendi; si mihi otium esset (et fors erit) putarem me brevi mysterium assecuturum; nam praeter materiam vitri multa alia desiderantur tum in elaborandis vitris, tum maxime in concentratione debite et accurate facienda etc.

Adjecissem et alias Dni Clairaut litteras satis amplas de suis novis tabulis lunaribus, sed nescio, quo litteras illas posueram, neque enim illas reperio.

f) *Epistola Cardinalis Luynes ad Patrem Hell data.*

à Versailles ce 14 Xre 1763.

Sur la declaration, que vient de me faire, mon très cher Père, le P. Berthier, que vous entendies très bien le françois, quoique vous n'eussiez pas l'usage de le parler et d'écrire dans cette langue; je vous écris aujourduy dans ma langue naturelle, pour vous remercier de l'envoi que vous m'avez fait de vos Ephemerides Astronomiques pour l'année

prochaine par le canal de Mr. Baudouin. Les tables, dont vous les avés enrichies ne peuvent être que très utiles; mais je persiste à croire, qu'en les mettant, comme vous vous le proposés, dans un volume particulier, et laissant subsister dans ces Ephemerides tous les préceptes et tous les problèmes, qu'étoient dans les 1-eres en y ajoutant seulement les préceptes et les problèmes relatifs aux nouvelles découvertes, et présentés avec la netteté et la clarté que vous savés mettre dans tout ce que vous écrivés, vous servirés encore plus utilement ceux qui s'exercent dans la pratique de l'Astronomie. Je pense comme vous, que Mr Cassini a attribué trop légèrement la différence de $+ 40''$ qu'il prétend trouver entre votre détermination de la longitude de Vienne, et celle qu'il a déterminée, qu'il l'attribue dis-je trop légèrement à la différence de l'effet des Telescopes. J'ai admiré la méthode, que vous donnés pour avoir cette longitude avec exactitude, quoique la force, et la bonté et des vues, et des lunettes soit différente. Il faut pourtant y joindre encore la sagacité des observateurs, ce qui, je crois, peut cependant à peu près être soumis à la même règle. Je crois, que vous apprendrés avec plaisir, que Mr Antheaume, homme déjà connu dans notre académie par les belles découvertes qu'il a faites sur l'aimant, et qui jouissant dans Paris d'une fortune aisée emploie une grande partie de ses revenus à procurer la perfection des sciences et des arts, et qui travaille lui même avec autant d'adresse que de sagacité, vient de faire une lunette à la manière de Dollon selon les principes de Mr Clairaut, qui surpasse infiniment tout ce, que nous avons connu jusques ici de meilleur en lunettes et en telescopes. Cette lunette a 7 pieds deux pouces de foier; le 1-er oculaire plan convexe 9 l. de rayon; le second oculaire de même plan convexe 3 l. de rayon. L'objectif, qui est contenu avec le 2-d verre de cristal d'Angleterre, qu'on y adapte dans une zone de cuivre, porte 35 lignes d'ouverture, le champ de la lunette a 40 minutes. Avec cette equipage elle grossit 120 fois avec une clarté et une netteté sans pareille. Je l'ai fait essayer dans cet état aux plus célèbres Astronomes de notre académie des sciences il y a huit jours; tous sont convenus, qu'elle étoit supérieure sans comparaison a toutes les meilleures lunettes, dont ils se sont servis jusqu'à present, et j'en ai été convaincu comme eux. Il vient d'y adapter une autre combinaison d'oculaire: le premier est convexe de deux cotés; et le second menisque. Avec cette equipage elle grossit 150 fois sans rien perdre de sa clarté et de sa netteté, et elle est légère, facile, et commode dans l'observation. Ce sera très aisé avec cette lunette d'observer exactement les mouvements des satellites de Saturne, et de découvrir dans le ciel beaucoup de merveilles dont nous avons peut être jusques ici ignoré l'existence. Il en achève une, dont l'objectif aura 9 pieds de foier, et qui fera par conséquent un bien plus grand effet. Tout est certainement connu pour la plus grande perfection de ces lunettes. Reste la difficulté de trouver des cristaux parfaits pour le 2d verre, qui sert à corriger la différente refrangibilité des rayons de lumière, et à les réunir tous dans un même point de foier. Nous connoissons la composition du

Cristal d'Angleterre; il n'est plus question que d'en faire travailler dans nos verreries, qui ait la même qualité, et qui soit parfait. Nous allons nous occuper de cela dans l'Académie, et un de nos Académiciens se chargera d'aller lui même dans la verrerie, et de le faire fondre et refroidir devant lui. Cela fait, nous serons sûrs d'avoir des lunettes, d'approche d'un usage commode, et dont l'effet sera prodigieux. Les nouvelles, que vous me donnés mon très cher Père, sur la bienveillance dont leurs Majestés Imperiales continuent à vous honorer dans les pays de leur obéissance, me comblent de joie. Plaise à Dieu, que la secte Janseniste ne fasse jamais aucun progrès dans ce pays; elle y renverseroit bientôt et l'église, et l'état. L'injustice et la fureur, avec laquelle on vous a persécutés, fera à jamais, mon très cher Père, l'honneur et la gloire de votre Compagnie, et même son éloge auprès des gens équitables, sensés et impartiaux. Je vous prie d'être persuadé, mon Reverend Père, de ma singulière estime pour vous.

Le Cardinal de Luynes.

III.

Reverende in Xto Pater Collega!

Gratias Rev. Patris Collegae una cum assignatione pro libro Cassini mihi redditas litteras significo, gratiasque habeo. Gaudeo Patrem Collegam, et in materia medica mihi collegam factum, nam et ego hic medicus magneticus evasi, effectumque in pluribus expertus sum; effectum hunc magnetis artificialis sistendi dolores dentium, ego non magnetismo (qui nullam cum dentibus connexionem nisi hi e ferro vel calyce essent habet) sed frigori calybis adscribo. Proxime tentabo cum lamella calybea non magnetica, puto eundem me effectum obtenturum; idem R. P. Collega pertentare poterit, simulando applicatam lamellam esse magneticam ne persvasio dolores patientis perturbetur.

Cum nova vitrorum plano-convexorum tam objectivorum, quam ocularium combinatione plurima experimenta jam feci, pulcherrima corollaria deduxi, quae enarrare nimis longum foret, haec pauca indicata sufficiant: tubus $21\frac{1}{2}$ pedum, seu 30 digitorum, cujus objectivum erat meniscus, oculare ex binis plano convexis novo modo combinatis, quorum focus compositus erat 1 digiti, diameter vitrorum pariter 1 digiti, effectum fecit tubi 15 vel 16 pedum, hoc est, diametros objectorum augebat circiter 50-es, campus autem erat circiter $11\frac{1}{2}$ gradus objecta terrestria sine coloribus, sine nebula distinctissime repraesentabat, diaphragma objectivi erat 1 dig. in diametro.

Si loco menisci objectivi, duplex objectivum e plano-convexis, ejusdem cum menisco foci adhibeo, augmentum obtineo idem, sed lux minor efficitur, et diaphragma objectivi minor requiritur, quando objecta praecise repraesentare debet, campus tamen erat idem, qui in priore. Tubo hoc utroque modo constructo Jovem et lunam contemplatus sum, satellites

Jovis distinctissime vidi, sed Jovem et lunam non satis terminatos, quod indicium est minorem adhuc requiri aperturam objectivi pro coelestibus objectis lucidis. Illud mirum, quod loco, 4 satellitum exhibeat sex (si lens ocularis sit composita) hoc est binos spurios, aliis satellitibus luce et magnitudine aequipollentes adeo, ut a se invicem discerni non possent, si situm eundem haberent cum caeteris.

E meis experimentis sequentia certa deduxi corollaria; 1-mo: campum et augmentum a sola lente oculari prima ad oculum dependere; hinc si campus desideratur major, manente eodem augmento, diameter lentis ocularis augeri debet, hoc est, lens ocularis sub eodem foco, majorem diametrum aperturae habere debet. Si vero desideratur majus augmentum, et una major campus, tum focus lentis minui, diameter vero augeri debet. 2-do Diaphragma vitro objectivo applicatum, cujuscunque demum sit aperturae, campum non variat, sed solam claritatem seu lucem.

Lentem compositam foci unius digiti applicui ad meum newtonianum $4\frac{1}{2}$ pedum, haec auxit campum fere duplo, quam prius habuit, auxit quoque diametros objectorum, fere una quarta prioris, et quidem cum insigni claritate et distinctione, hinc adhibendo hujusmodi lentem, tubus Newtonianus micrometro filari commode instrui poterit.

Stupendum erat videre dum eandem lentem applicarem ad tubum meum, 5 pedum dioptricum quadrantis mobilis, augmentum erat circiter 100, campus tamen aliquanto minor, quam antea cum augm. 24-es lux quoque valde imminuta, sed objecta praecise tamen et distinctissime exhibebat, campus micrometri etiam minor, sed fila lateralia micrometri in limbis campi posita, non curva, sed rectissima exhibebat. Si lens haec composita fuisset sub eodem diametro prioris lentis, nempe $1\frac{1}{2}$ digiti, etiam campus idem fuisset. Eandem lentem 1, dig. tentavi cum objectivo ordinario 7 pedum et augm. obtinui prope 150, cum insigni praecisione, sed lucis imminutione maxima, decrescit enim lux in ratione duplicata augmenti.

Jam audiat R. P. Collega novam meam combinationem, quae omnes Dollondianos quam longissime superat; accepi scilicet objectivum e duobus vitris plano-convexis modo de la Torre combinatis, adeo tamen sibi vicinis, ut superficies convexae fere se contingerent, quae combinatio optima est, aperturam seu diaphragma interposui 6 linearum, focus hujus objectivi compositus est 30 digitorum seu $2\frac{1}{2}$ pedum. Pro lente oculari accepi lentem ordinariam utrinque convexam, cujus focus est 3 digitorum, diameter 1 et $\frac{1}{2}$ digit., his rite aptatis tubum ad objecta terrestria direxi, imaginetur sibi R. P. Collega stuporem meum et inexplicabile gaudium, quando vidi objecta adeo lucida, ut oculum fere laederent, adeo praecisa, ut in remotissimis minutissima quaeque discernere, et quidem colore suo nativo, quod per nullum hactenus tubum, quem quidem in manibus habui, unquam consexi, nulli colores spurii, ne quidem nubecula illa minima, quae alias in omnibus dollondianis etiam optimis semper adest. Tubo hoc 30 digitorum arcem Hamburgensem distinctissime, etsi horizon vaporibus plenus fuerit, vidi, ea claritate, qua eam per nullum hactenus tubum videre potui. Sed illud mirabile haec combinatio habet, quod objecta vicina aequae ac remota

pari fere distinctione exhibeat, manente eadem distantia lentis ocularis ab objectivo, tali itaque tubo myopes et praesbybitae distincte objecta cernent, sine motu lentis ocularis. Campus hujus tubi (etsi apertura objectivi fuerit tantum 6 linearum) erat 3 graduum circiter, augmentum aestimabam circiter 20-es.

Applicata lente alia utrinque convexa $1\frac{1}{2}$ dig. augmentum erat circiter 35-es, claritas autem non multo minor priore, distinctio, ac praecisio singularis. Applicata lente utrinque convexa 1 dig. augmentum aestimabam fere 45-es, claritas adhuc insignis sine coloribus, at tamen circa margines objectorum lucidorum, exigua quaedam nubecula, minor tamen quam in dollondianis apparere solet, objecta tamen distincte, et suis nativis coloribus adhuc exhibebantur. Si cum hoc vitro objectivo composito combinatae fuerint 5 lentes methodo dollondiana, et multo magis si solum 4 lentes methodo mea adhibitae fuerint pro objectis terrestribus, haud dubie effectum praestabit multo praestantiorum dollondianis. Experimenta haec mea nondum Patri Scherffer (Dollondianorum Patrono) aperui, usque dum lentes oculares et modo dollondiano, et meo, habuero, tum vero tubum hunc inspiciendum dabo Patri Scherffer, qui lectis litteris Dni la Torre a me eidem communicatis, et his cum indignatione et visu sarcastico rejectis, hanc fecit propositionem: si haec combinatio vitrorum Dni de la Torre effectum in litteras indicatum praestat, falsa est omnis theoria dollondianorum, quae tamen tanto plausu a summis geometris et recepta est, et nunc celebratur. Reposui ego Scherffero, illationem hanc suam non esse rectam, cum idem effectus a diversis causis produci possit, adeoque binae theoriae simul verae esse possunt, una, quae per viam refractionis et dispersionis, altera per viam reflexionis et collectionis incedit. Diversa haec principia mihi jam dudum nota, animum meum adeo occuparunt, ut Dollondianorum Patronus esse nunquam potuerim, quodque jam ante annos quatuor praedixi, id tamen nunc a summis geometris vi experimentorum captorum coactis fassione publica affirmatur. Jam in eo laborandum, ut methodus D. de la Torre perficiatur adhuc magis, quod facillimum erit, tam combinando diversae densitatis vitra, quam diversi coloris, et diversae convexitatis item diversae lentium ocularium combinationes. Ego juxta meam tenuem theoriam combinationes quasdam meditatus sum, quas haud malas existimo futuras. Celeriores hac in parte optica profectum impediunt artifices nostri optici; nam praeter D. Kraisch, qui senio confectus vix aliquid novi efformare vult, nullum habemus, qui alicujus momenti vitrum conficeret. Constitui scribere Dno de la Torre Neapolim, ut inde ad nos hominem dirigat, qui hic nobis vitra elaboret. Haec de tubis obiter.

Accepi nuper fascem Parisios, in quo praeter Ephemerides 1766, continebatur Astronomia Dni de la Lande a Cardinali de Luynes mihi dono missa, itemque exemplar Relationis itinerariae Dni de la Caille ad Caput bonae spei. In litteris suis Dnus de la Lande, plurimas in sua astronomia contentas mihi proposuit quaestiones astronomicas, ad quas a me responsum orat; credo ego eidem dubia nonnulla ab aliis astronomis mota. Caeteras inter quaestiones ea est, quam pertractat libro IV. a pag.

294 ad 298 de acquatione temporis: erroneam hanc esse Dni de la Lande idaeam facile est demonstrare; nescio quomodo hanc suam idaeam, utpote et in Actis Academiae ad annum 1762 et in Connoissance de Temps, jam a se solemniter promulgatam, sine nota revocare poterit. Rogavit me de la Landius, ut ejus Astronomiam totam perlegerem, eidemque mentem meam candide de omnibus §§. aperirem, nam aliam jam editionem meditatur, aut saltem supplementum hujus suae primae editionis; cum itaque mihi otium omnino non sit, ut tam vastum opus nunc quidem in uno continuo perlegam, idcirco, si R. P. Collega, dubia quaedam, aut errores majores momenti sive demonstrationum, sive praxium animadverterit, quaeso seorsim haec adnotare non negligat, mecumque communicare dignetur.

Adjungo ridiculum Dni Trébuchet scriptum contra de la Landii paragraphum Praefationis pag. XV. in quo tacito nomine cum caeteris, speciatim Dnum Trébuchet (vesanum astronomorum gallorum) carpere videtur. Sed nempe clamores Dni Trébuchet similes videntur latratui nocturno canum contra lunam plenam. Num habeo gratiam Patrem Collegam, si Deus vitam et valetudinem dederit, futuro autumnus hic complectendi? Comendo me veteri benevolentiae et ssmae ad aras memoriae.

Viennae, 7. May 1765.

haec raptissime.

servus in Xto humillimus

Maximilianus Hell S. J.

FÁBIÁN GÁBOR LEVELEZÉSE.

(Kézíráti hagyatékából.)

A »Figyelő« IV. kötetének 46. oldalán Abafi Lajos egy, Fábián Gáborról írt cikkében megírja, hogy ő arra szólította fel Fábiánt, engedné át levelezésének egy részét a »Figyelő«-nek közlés végett, mire Fábián következőleg felelt: »Két év előtt (1874.) tartott szemlekor, midőn még Önnek az az életrevaló eszméje meg nem született, hogy irodalomtörténetünkhöz magánosok ily szerény rejtekéből is adatokat gyűjtsön s napvilágra hozzon, sokat, a legnagyobb részt elégettem, minők voltak pl. magam számos eredeti versei; úgy Somogyi Gedeonéi — az enyimeknél még sokkal jobbak; aztán nagy halmaz levelet, különösen Zádor György, Vörösmarty barátimtól stb. Most bánom, hogy ez Autodafét elkövettem. Ezentúl megtartok mindent. De ez újabbakról csak halálom esetére rendelkezem. Juttatok belőlök annak idején kegyednek is«.

Ugyanezen cikkében azt is írja Abafi, hogy Fábián egy »1877. márcz. 18-ki levelében kifejezte azon szándékát, hogy összes kéziratban levő munkáit és gyűjteményeit nekem szeretné leginkább kezemre juttatni«.

A dolog azonban nem úgy történt. A gazdag kézirati hagyaték mind e napig nem jutott nyilvánosságra s a mulasztást jóvá teendő, e folyóirat hasábjain szándékozom a megboldogult fiának, mélt. Fábíán László, Arad város és vármegye főispánjának megbízásából és engedelmével közzétenni a hagyatékban azt a részét, a melyet az adott körülményeknél fogva lehet, tekintettel lévén arra, hogy »ez újabbí« levelek íróinak egy része még él.

A régiebbekből is sikerült még egyeseket megtalálni. A többi közt hozzájutottam Somogyi Gedeon néhány kiadatlan verséhez, Édes Gergelynek egy Fábíán Józsefhez intézett leveléhez, Tóth Ferencz püspök, Bajza, Vörösmarty, Kisfaludy S., Csató Pál, Erdélyi János, Szepessy Imre, Pauler Tivadar, Haynald Lajos, Kisfaludy K. és Széchenyi István gróf egy-egy leveléhez [ez utóbbi kettőt a Bud. Szem. 1893. évi áprilisi fűzetében közöltem] s mindezeket egy másik közleményben fogom kiadni.

Ez első közleményt azon férfiú leveleivel akarom megkezdeni, a ki talán legbensőbb barátja volt és a ki egyik, Kazinczy Gáborhoz 1857. júl. 10-én intézett levelében a szemrehányás fájdalmas kifejezésével e sorokat írta: »Azt hiszed, hogy irodalomtörténeti dolgozataimat osztályom elnöke (Fáy) és rendes tagjai (Fábíánon kívül) olvassák?... Mely más-kép állanának a dolgok, ha nem akademikusok, hanem a gymnasiumok tanárai ítélnének! Ezek az én genseim, mert... tanítványaim«.¹

E férfiú Toldy Ferencz, a kitől 14 levelet találtam a hagyatékban s ezek mindennél szebben és világosabban illusztrálják azt a benső barátságot, mely közte és Fábíán közt fennállott s azért egyenest e leveleket szolgáltatom meg.

Az első levélnek nincs kelte. Maga Fábíán a levél borítékjára azt írta »úgy látszik az 50-es évekből«. A levél maga következőkép hangzik:

(Toldy Ferencz levelei Fábíán Gáborhoz.)

I.

Kedves barátom!

Vettem leveledet, mely különös örömemre szolgált. Cicero benned emberére talált. S ne kiméld a helyet, adj jegyzést minél többet, mert csak így eszközölhetd, hogy e kincs vérünkbe átmenjen. Úgy veszem észre, birod Wieland fordítását: nem fogod követni paraphrasticus fordítási módját, de jegyzései nagy részét át fogod venni s magyarázatait egészen. Wieland nem csak mint száraz scholiasta, de ízléssel és lélekkel

¹ Figyelő VII. köt. 35. o.

forgolódott Cic. körül. Formái modernnek, de ő behatott az antik szellembe. A te formáidban Cicero ciceróbb lesz mint Wnál, de szellemdúsabb commentátora Manuzio óta nem volt. S ha szabad valamit kérnem, az volna, hogy a W. sorozatát is fogadnád el. A chronologiai rend az egyetlen helyes ilyesek körül, mert csak ezen rendnek van belső szükségessége. A historiai és pszichologiai felfogás is ezt javasolja. Kérlek, ne tartóztasson az új rendezés alkalmatlansága: csak ez rend az a szokott rend a legnagyobb rendetlenség. Ez a rend nem is Cicerótól származik, hanem Tirotól, ki W. mellett kontár; s kitől többen a legjelesb kiadók közül eltérnek. Ha Wielandod van, és pedig a két, nyelvű, úgy a deák szöveg kritikai kikészültsége tekintetéből legfelebb Schütz kiadása kellene még. Bolti ára 8 tallér, de ez ne tartóztasson a megvételtől. Tán antiqu. uton is megszerezhető. Parancsolj velem, s egész buzgósággal sietek a szükségesekeket megszerezni. A Brutushoz írottakat hadd el, azok nem valódiak.

Barátom, engem a gondolat, hogy te C. leveleit adod, kimondhatatlanul felizgatott. S magadnak maradandó emléket emelsz.

De a kiadás!

Az acad. kétségkívül elismeréssel fogadná nemes áldozatodat. De az acad. ki tudja mikor adhatná, mert a kéziratok elfogadás rende szerinti nyomtatásától el nem térhet, de így is mikor adhatná?!

Azonban ne ijedj el: van más út, s én hiszem, hogy hamar célt érsz. A Nemz. Könyvtár kiadói megindították már a Hellen Classicusok nyomtatását. Plato s az Ilias már sajtó alá mentek. A Rómaiakat a historicusokkal akarjuk kezdeni, de hát C. levelei nem historiai emlékek-e szinte? Majd közlöm a dolgot társaimmal.

Adjon isten kimeríthetetlen erőt és tartós egészséget a gyönyörű szándékhoz.

Érdemes lesz Kazinczy és Kis (töredékes) fordításaikat is megnézned, ... csak módjok végett.

Most megy el tőlem épen Medveczky sógorom, s boszankodom enmagamra, hogy elfeledém néki az általam még nem bírt Értesítőket átadni számodra. Utasíts valakit hozzám, hogy megkaphasd.

Gaal Józsit kérd, bocsásson meg, hogy utóbbi levelére még nem válaszoltam. Nem hidegség oka, de az, hogy annyira el vagyok foglalva pár munkámmal egyszerre, hogy a leghivatalosokon túl senkinek sem írhatok. Neked nem lehetett nem írnom, meg nem állhattam, S neki különben sem írhattam volna csak most. Végre megkaptam Fr. urtól azt a zsákot, melyben írásai voltak. Csak tegnap bontottam fel, és szondéroztam tartalmát. Töredékes folyóiratokon kívül a mi kéziratokat találtam benne, mind vers. Novella-gyűjtemény nincs benne. Mit csináljak amazokkal, mit ezekkel? Tán másnál hagyta elbeszéléseit.

Isten éltesen barátom, s tedd a mi szegény üldözött nyelvünkért mind azt, mit tehetsz. Most van ideje. De hiszen te sokat téssz, mindent téssz.

Öllelek hű szeretettel

T.

Örülök hogy Gaal is e mezőre lépett, de ne vond meg tőle tartózkodás nélküli őszinte tanácsodat. Ő, ki mindig csak könnyű munkához szokott, mint tudja üzni a cl. literaturát, szinte meg nem tudom fogni. Ő az elegáns és férfias Caesarral foglalkodott — kit Szcencytől oly remekül birunk! s most a még elegánsabb Liviushoz készül! Próbáltasd vele Vellejust. Igen méltó író, ki nem kíván hosszú lélekzetet s egyebekre is képesíteni fogja. De vajjon nem volna-e irányához illőbb Appulejus Arany Szamara? barátom, ezt birnunk szinte nagy nyereség volna!

Mint felj.

II.

Pest, aug. 6. 1853.

Kedves jó barátom,

Vettem leveleidet, mind a május 7., mind a július 21. költet, mind kettőt szívbeli örömmel nemes, és mint meg vagyok győződve, szerencsés munkásságodon, az utóbbit megilletődve is — és egyszersmind pirulva, hogy az elsőbiket válasz nélkül hagytam. Bocsáss meg hanyagságomért, s tulajdonítsad ne hidegségnek és részvétlenségnek, de azon rossz szokásomnak, hogy folyvást el levén merülve éppen busás foglalkodásimba, a vétel percében félre teszem a levelet azon szándékkal, hogy ha majd a toll alatt levő §-t befejezem, majd írok, de egy tanulmány másra vezet... s a válaszolás csak elmarad. Bocsáss, bocsáss meg: a te buzgóságod nagyobb készséget érdemelt volna részemről. Teljesítem most, ha későcskén is.

Először mi a megrendelendőket illeti. Cicero levelei Schütz kiadásában $8\frac{1}{3}$ tallér, Wieland Cic. levelei Gräter által kiegészítve, értem a 6. és 7. kötetet (neked öt lesz meg) $4\frac{1}{2}$ tallér, a nagy Scheller 16 tall. Ez mind sok pénz. Antiquariusi catalogusaimat kellett tehát át meg át bűni, és szerencsére megtaláltam Schützt $1\frac{5}{8}$ tall., egy más péld. $2\frac{1}{3}$ tallérért, Schellert 6 tall., egy más péld. öt tallérért, végre Wieland-Grätert egészen $3\frac{1}{2}$ tallérért, mi, bár nincs szükség az egészre, mégis kevesebb, mint ha a hiányzó két kötetet bolti áron meghozatjuk. Én tehát megrendeltem: kérdés, megkapjuk-e mind, v. kapunk-e valamit ebből, mert aligha el nincsenek kapva: de még is érdemes lesz az eredményt bevárni.

Végzetlenül örülök, hogy e gyöngyét a római irodalomnak bírni fogjuk: te halhatatlanná teszed magad általa irodalmunkban. Hogy a leveleket időrendben adod, felette jó. Az a rend, melyben azok ránk maradtak, úgy sem Cicerótól származik; s a levelek fele-becsé historiai: ennél fogva kell, hogy azok a historiával karöltve járjanak. Hogy a Brutussal váltott levelezés későbbi, az, mióta Tunstall azt több mint száz év előtt első állította, szinte közönségesen el van fogadva, — Schütz is a kétesek közt adja — a többi apocryphokkal együtt; s Middleton, Cicero legjelesb életírója, nem volt képes a belső jegyekből vett védveket lerontani. Egy jeles rhetor munkái azok, de látszik, hogy csinálva vannak. Mind a mellett méltó volt azokat fordítanod: de külön kell maradniok

a többiektől. Örvendek, hogy jegyzéseid bővebbek lesznek: közönségünk járatlan ezekben, s nem várhatjuk, hogy egyéb eszközöket is szerezzon.

Ciceródat az academiának szándékozol ajándékozni? A kéziratot, úgy-e? de akkor ne fáradj, vagy ne költs valami igen calligraph Ms előállítására: mert végre is a szedő kezébe fog kerülni, s kerülni is mielőbb. Én ugyan rajta leszek. A jegyzések részint a szöveg alatt, részint a »könyvek« után állának helyesen. A szöveg alatt azok, melyek azt közvetlenül érdeklik, felvilágosítják, mondatról mondatra; s így a philologiaiakon s kritikaiakon kívül a historiaiak és réal-értelmezők; ellenben az excursiók, mik egész levelek v. levélsorok, idők, történetek felfogására tartoznak, célszerűen a »könyvek« mögött állhatnak. A szándékolt bevezetésen kívül még valami mulhatlanul szükséges: Cicero élete, s ez nem röviden, hanem részletesen, bőven: sehol sem áll ez inkább helyén, mint a levelek előtt, és sehol nem is szükségesebb. Egyik a másikat kiegészíti. Ajánlható a Wielandé, de én nem tartom elégségesnek: ő csak 692-ig megyen. Elszánnád-e magadat, hogy Middleton remek munkája után magad dolgoznál egy új egészt? De Middl. 3 kötet! Azonban te szellemmel bírsz s kitartással: miért ne adnál te önállót is?!

NB! A Quintushoz írt leveleket nem emlited.

Nem küldenél az Új MMuz. számára mutatóványokat Ciceróból? Hálával venném:

Édes Gáborom, utóbbi leveled vég szakasza jótékonyan illetett. Összeolvadunk, megfogyunk, körünk mind kisebb-kisebbre húzódik: tart-sunk össze, kik még fenmaradtunk! Én régi barátsággal szorítom nyujtott baráti jobbodat.

A régi kör nem létezik többé. Zádor Sopronban itéleteket szerkeszt, Vty Nyéken gazdálkodik — úgy a hogy, Bajza — ah barátom, mely szó fejezheti ki méltó fájdalommat! Az öntudat immár végkép elhagyta! nem ismeri feleségét, nem gyermekeit, nem senkit — magát sem! Emlékezete meg van semmisítve — reá csak egy jó vár — a halál.

Isten Velünk! Tisztelő barátod

Toldy.

U. I. Kis János Cicerói Levelei a Kassai Minervában elszórvák; Kazinczyét ha akarod megveszem s megküldöm. Meg Kisét is. Ő Wiel. 1-ső könyvét adta.

Az Értesítőt ezentul rendesen veended. A Muzeum nem enyém, s így akaratodhoz képest meg kellett rendelnem. De lesz mit küldenem részemről, ha a lipcei könyvek megérkeznek s Koszglebához feladandom.

III.

Pest, oct. 26. 1853.

Édes jó Gáborom!

Aug. 22. költ leveledet a Cicero leveleiből való Mutatóványokkal együtt boríték nélkül oct. 15. vettem. Ki hozta, nem tudom. A postscriptum 35 frtot említ szegény Bajzánk számára: s gondolván, hogy a ki a csomót hozta, újra eljőend a pénzzel, vártam, s épen tegnap vettem észre

leveled külsejének alján szinte feljegyezve a 35 frtot — most már aggódni kezdtem, s írándó voltam Neked ma: s ime jó Cs. úr, s hozzá sürgető céduládat. Jelentem tehát, hogy a ki 7 hétig magánál tartotta csomódat, többé meg nem jelent, s a pénzt sem adta által.

De most leveled tartalmához térek.

Nem lehet első helyt mindjárt a nekem szánt megtisztelésről nem szólanom. Semminemű megtisztelések iránt nem vagyok oly érzékeny, mint a barátságé iránt, s ezért őszintén megvallom, hogy e bár meg nem érdemeltem, nagy örömmel töltött el, s nem tölthetne nagyobb el, ha az eszközölhető volna is. De az nem eszközölhető, mert az academiának egy határozata van (l. a Névkönyvben 80. sz. al.), mely azt tiltja. Mégis fogadd legszívesebb kézszerításomat, mert én e szándékban barátságod zálogát látom, mely nekem mindig igen becses volt; s most annál becsesebb, mert a kör kisebbre szorult, s mert minél borultabb időket élünk, annál inkább jobban esik azon oltár körül találkozhatni nyájas kedélyekkel, melynek tüze az egyetlen, mit a vihar el nem olthatott: a barátságé körül. Tartsd meg részemre mind végig e szíves indulatot!

Mi egyébiránt az academiának szánt ajándékot illeti: nem tudom, én, annak titoknoka, ajánljam-e azt, vagy mint az irodalom barátja, ki mindenek előtt a gyönyörű munka megjelenését ohajtom, ne ajánljam. Ha anyagi segédelmet akarsz neki nyújtani: kérdés, eléred-e a célt? Az academia alig fogná befektetett tőkéjét visszavenni belőle, mert ilyes, fájdalom, még most alig kiadható veszteség nélkül. Sőt nagy kérdés: fogná-e még most nyomtatni, miután még Évkönyveit s a Nyelvemlékeket sem bírja folytatni; egyéb kéziratok kiadása pedig elvben fel van függesztve. Az academia iránti tartozásodat pedig magával ez áldásos munkálkodással leróttad pro praeterito; s lerovod jövődőben is, ha évenként csak egy oly derék munkával járulsz is munkálkodásaihoz, milyen tavali archaeologica-literaria értekezésed volt. E munkád pedig évekig heverne: holott sohaseim volt ohajthatóbb hogy megjelenhessék, mint épen most, midőn bel- és külterjileg minden erőnkkel rajta kell lennünk annak nemesítésén és gyarapításán. A megjelenésnek pedig tudnám egy módját, kivált ha a tiszteletdíjra nézve nagylelkű akarnál lenni, s például csak a haszonnak bizonyos részében, vagy szerzett segédeszközöid megtérítése címe alatt némi meghatározandó kis összszegeskében nyugodnál meg. E mód pedig

Oct. 28.

E mód, akarám írni, az Új Nemz. Könyvtár kiadói által kiadott Classicusok könyvtárában adni azt ki: tegnapelőtt félbe szakasztatván egy hosszas látogatás által, tegnap utána jártam, mikép áll e vállalat dolga, de fájdalom úgy értesültem, hogy a folytatás lehetsége még most nem bizonyos. Azt is vettem észre, hogy a római részt Liviussal szándékoznak megnyitni, de mely még nincs fordítva; jőne Tacitus, kin Szenczy fáradoz. Függeszd tehát fel elhatározásodat, míg elnökünk bejő (ez alkalmasint egy hónap múlva lesz), kivel e dologról előbb magányilag végezek, vagy értekezem.

Cs. úr elvitte magával 1) A Muzeum 1. és 2. évét, kedveskedésül részemről; 2) Schütz kiadását C. level. 4 firt. 3) Wieland-Gräter német Cic. 7 f 45, s így a kettő együtt 11 f 45. Többet írt fel Emich az ide tett árjegyzék szerint, mint multkor jelentettem, mert az agio és hozatal és percent az antiquariusi árra rá szokott rovatni. Scheller nem érkezett meg, el volt adva. De küldök majd, ha Ciceróra kell, egy cicerói szótárt, p. Nicolit, kölcsön valamelyik könyvtárból. 4) A Te és Gaal Értesítőjét. Ellenben itt maradt, mit pedig kikészítettem: Cic. lev. Kistől és Kazinczytól. Middletonunk az academiában angol van; megnézem az egyetemi ktárt s ha ott megvan németül, veszed legközelebb. De jó ám az a kivonat is, mit Wieland a Lev. I. kötete elébe szúrt. — Egyéb-iránt a nagy ember életét írd meg igen bőven s azon szabadalmúséggal, melyet a tárgy kíván. Nyelved szépsége megkoronázza majd az egészset.

A Mutatványokon kapva kaptam. Nagy örömemre szolgált különösen a Lucejushoz írt levelet köztök találnom, melyet annyira szeretek. E fordítás, édes barátom, méltó a nagy rómaihoz, nyelve és jellemére nézve hasonlíthatatlanul jobb Wielandénál: megvan rajta a római typus, még is tiszta magyar; megvan a Cicero könnyűsége és kecsessége: de egyszer még át kell rajta menned: mert egyes nem eléggé világos azaz szabatos helyei vannak (értem az értelemlre nézve). A jegyzések igen czélszerűen vannak választva. Neked szép hivatás jutott, mely nevedet örökíteni fogja. Egyike vagy azon keveseknek, kik bele éltek magokat a római világba, kik a nyelvet ritka mértékben bírják, s bírják azon széptani érzéket, mely nélkül classicusnál nem boldogulni. Szánj Cicero Leveleinek, az életrajzzal együtt, még egy évet, s akkor — azt mondanám, ha kérdeznél — következzenek a bölcsészeti munkák, nem a szónokiak. Minél több, gondolkodásra gerjesztő s abban gyakorló dolgokra van szükségünk most és jövőre. S nincs bölcs (Plato sem, kit hogy bírni kezdünk, annyira örülök), ki úgy hiszem hatásosabb lehetne ránk, mint C. Elsőséget a Resp. és de Legibusnak adnék, nem kell tartani, hogy ezek mint C. Munkái ki ne jöhessenek. Ezek után rögtön A kötelmekről való könyveknek kellene következniök, s majd a tusculanumi kérdéseknek, Cátónak, s azontúl mindennek, a mi tetszik. De Neked marad majd időd a bölcs. írásokat tán teljesen adni, vagy ha nem volna a többihez kedved, az Oratort, Brutust és de Oratorét a Kisf. Társaság számára, mely ha feléled, mint reménylem, Ciceród tekintetéből bizonyosan bevonand kebelébe. Már hiába, édes barátom, Cicero rajtad szárad, bármint ellenzenéd is, s ha Iuvenalisodat véghez kívánnád is hajtani. Ne ijedj meg a Gaume-féle mozgalomtól,¹ én nem ijedek meg a Páterektől, sőt csudálom őket, szeretem, s roppant képző és kedélymelegítő hatást várok tőlök: meglátd, ha ők munkálkodnak ezek körül, Ti pedig

¹ Gaume abbé szül. 1802. megh. 1869. *Ver Rongeur* című hirhadt munkáját 1851-ben adta ki. Magyarra fordították Egerben 1853-ban: *A társadalom testén rágódó féreg, vagy pogányság a nevelésben* cím alatt. Az egész mű a classicusok ellen van írva s forma tekintetében pogányoknak mondja még Augustinust, Hieronymust, Chrysostomust is. Itt az egyházi atyák műveinek szintén Gaume által megindított kiadásáról van szó.

a pogányok körül, kettős nyereségünk lesz: capra et caules. Az észtlő soha sem kell félni: a Paterék közt pedig collossalis szellemek vannak, egy cseppel sem kisebbek, mint a class. kor írói közt, ha a formát lassanként összetörték is. A szellem megmaradt. Cicero életét is a legszabadabban írhatod, félelem nélkül: csak ne raisonnement-kban, hanem historiában legyenek letéve a nagy igazságok, mik győzni fognak, mert győzniök — kell!

Kérdezed: C. levelezései legyenek-e? vagy csak levelei. E cím aligha nem jobb, de a címet is fordítani kell. Ha C. lev. pár ezer kiadásában és fordításában megjárta ez, ne tegyük jobbá. Bizonyos dolgokban iszonyu conservatív vagyok.

Middletont csakugyan veszed, egy nagyon régi fordításban ugyan, de olvasható az is! s mi legjobb, Nálad lehet esztendeig is.

Ird meg kérlek küldtem-e Irod. Történetet? s van-e Eszterházyd? S a mi nincs, engedd hogy kedveskedhessem azzal.

S most Isten veled! Ne vedd hidegségnek, ha levelezésemet hosszú pauzák szakasztják tölbe. Nem azért mert szinte a gyengeség iszonyodom a levélírástól, s ép annyira iszonyodom, a mennyire néhány barátimmal, de csak is ezekkel, élő szóval társalkodni szeretek: de főleg azért, mert (jó v. rossz) szokásom szerint tömérdek munkába bocsátkoztam, sőt többbe mint valaha, bár öregszen s egészségem is megszűnt vas és pusztíthatatlan lenni. De az »Ut praesentem« annyira hajt tennem többet majdnem mint elbírok, hogy tán előérzetnek mondanám. Pedig annyi teendő, annyi teendő különösen nekem, s végre az enyéim részére is annyi kötelemem van, hogy ha isten oly ép öregséggel áldana is meg, mint jó anyámat, ki most 82. évében is nevet engem — volna, s volna elég tenni valóm.

De végtére is többet még sem teszünk mint birunk. Imádkozunk tehát egymásért! Lesz-e több magyar, míg e világ, míg napja tart, ha mink is elfogyánk?...

Isten Veled! Hű barátod

T.

IV.

Pest, febr. 4. 1861.

Lelkem, kedves barátom!

Úgy van, nem csak a Te munkád maradt el, hanem számos más is, ezek közt az Akademia vagy 10 munkája hever v. mászik csak egy idő oltá s a Muzeumból melynek X, XI, füzeté rég kész az utolsó ív hián, s a XII-diknek kézírata szinte hasonlókép pihen. A mozgalmas idő egészen elfoglalta sajtóit. Nincs helye több szedőt és sajtót elhelyezni, de kész nagy pompás nyomdatereme s fel is volna szerelve már, ha betegen az ágyat nem nyomná. Javúl, s a nyomda ügye is halad, s februárban úgy látszik kettős mérvben megindítja üzletét. Akkor Ciceróra is rá kerül a sor. Most nem szólok, mert látom a lehetetlenséget, de amint a ehetőség meglesz, elhidd, a Te munkád lesz első, melyet sürgetek.

Formatumnak tehát a Muzeumét, betűnek a Kezy Élete ciceróit s hozzájuk a Muzeum petitjét veszszük, ez gyönyörű s nem kelletnél kisebb. A chronologiai vázlatához a Muzeum garmondjait veszszük. Az ajánló levélhez a szöveg ciceróját ugyan, de kettősen ritkítva. Így igen szép lesz. — Gemmám nincs még, de írok Bécsbe egy rajzért. Én is azt hiszem, annak nem szabad elmaradni. Hidd el, szép lesz.

Politikai állásunk engem is aggaszt. Nem a felségtől félttem én jövődönket, hanem alultól, magunktól. Ismered érzésemet s nem fogod azt hinni, hogy motiválatlan sympathia beszél belőlem. Adatok szólnak, és psychologia szól. Királyunk tapasztalás után győződött meg, hogy XII csztendei kormánya, lehetetlen sőt magára nézve rontó rendszert követett; meggyőződött, hogy saját jövődje Magyarországhoz van kötve, s hogy sem biztos, sem erős nem lehet, mint ha itt alkotmányos és nemzeti politikát követ: s e meggyőződéstől oly mélyen van áthatva, hogy, ha földieink örült viselete nyílt harcra törnék ki, s ő újra legyőzné is a nemzetet: akkor is szatmári béke fejezné be azt, de soha-sem centralizáló, sem az alkotmányt eltörölő, sem a nemzetiséget bontani akaró — reactio. Ezt tudva, s tudva hogy ő nem gép, hanem öntudatra jutott, szilárd akaratú, s nem ingadozó fiatal férfi; nem lehet elkeseredés vagy legalább bú nélkül nézni, mint rohan — nem az intelligentia, hanem a vak gyűlöletű — sokaság végletekbe, s mint hívja ki harczra a dynastiát! vélvé hogy háta megett egy 200,000-nyi segédcsereg! Pedig ha tudnák, hogy a magyar legio, mely mintegy 30 magyar legényből s körülbelül annyi (idegen) tisztből állott, most osztatik be az olasz seregbe; melynek elég dolga lesz az Italia szervezését támogatni, déli Olaszországban a reactiót lenyűgözni, s ha tudnák, hogy Napoleon csak mégis oda dolgozik, hogy ne az egy és eloszthatatlan Italia létesüljön, mely neki v. Franciaországnak egykor veszedelmes lehet, hanem egy olasz szövetség létesítéséről korántsem mondott le, mely aztán épen csak oly hatalmas lesz — de olyan sem — mint a dicső német szövetség. Mi senkitől sem várhatunk, csak a magunk csztétől, és — miután egyszer megint talentumos fejedelmünk van — ettől. — Ha meglepne a mit mondok, ne gondold, hogy a levegőből merítem bizodalمامat és meggyőződésemet. Ha láthatnók egymást, s bőven értékezhethénk, felfogásomnak — s ha ennek nem, úgy tekintélyeimnek — egy D... egy E..., de, ne álmélkodjál, egy Széchenyi jósló szavainak bizonyosan hinnél.

Azért édes, derék barátom! ne csüggedj el, ne vonulj vissza. A hazának most inkább, mint valaha van szüksége, minden téren és terecskén, okos, és becsületes, és mérsékelt hazafiakra; s kettős az érdeme az ily hazafinak most, ha működik. Azért, állj élére jelentékeny városodnak; a követséget pedig ne csak fogadd el, de keresd. Minden békeszerető voks döntő lehet ez időben. Öregek vagyunk, kedves Gáborom, mindketten, de mikor nem volt szükség az öregekre! Oh vedd szívedre kérésemet, s állj ki a sánczra, mely Reád szorúl, s melyet át nem engedhetsz más ember fiának véték nélkül.

Isten Velünk!

V.

Pest, febr. 27. 1862.

Kedves barátom!

Későn felelek, több okból. Sokára találtam meg régibb leveleidet a nálam rendezetlen nagy levélhalmazban; s miután végre, megtalálván a keresetteket, értekeztem is már Emichchel, ismét múlt egy hét, míg megragadhatom a tollat, mert csak estve írhatok, s annyi correcturám jár, hogy nem juthattam hozzá.

Nem tartottam meg mását azon levelemnek, melyben az Emichchel volt első értekezésem eredményét Neked megírtam. De ha emlékeztem nem csal, az ebből állt: Te, ajánlkozásod szerint, a magad költségén nyomatod ki az I. kötetet (s így önérthetőleg ennek jövedelme is a Magadé), Emich viszont kinyomatja a II. III. IV. köteteket, a maga risicójára és — ha lesz belőle — hasznára (fájdalom! hogy nálunk épen ily nagy jelentékű munkákat csak risicóval, sőt némi veszteséggel lehet kiadni!). Tovább, úgy tudom, az egyezés nem terjedt. E levelemre a Te válaszd 1860. sept. 18-káról így szól:

»Emich ajánlatát és feltételeit, úgy mint te javaslod, elfogadom. Az I. kötetet magam nyomatom, s a fizetés körül hiba nálam nem lesz, de szeretném, ha az rám nézve lehetőleg megkönnyítve lenne, egyfelől jutányos alku által (melynek gondját reád bízom), másfelől azzal, hogy a kikötendő összeget kisebb rátákban, s egy részt a kötet kinyomatása után bizonyos időre fizessem. Gondolom, ez ma sem szokatlan kívárat; én legalább régen mindig így szerződtem, és ezt a föltételt mindig maga a vállalkozó nyomda önként tette nekem. Szeretném, ha ez itt kijelentett óhajtásim szerint végezhetnéd a dolgot. Különb, mint mondam, ez tőlem mind pusztá óhajítás csak; azok felett határozni Te fogsz; én ezennel mindenre megbízlak s meghatalmazlak, Végezz Ciceróról épen úgy, mintha magadnak végezhetnél, s ha végeztél, kezdjed a nyomtatást tüstént saját kedved és izlésed szerint«.

Leveled e sorait Emichnek felolvastam; s ő megnyugodott, mert a fenn mondottak, mikben megegyeztünk, általad helyben hagyattak. Hiba csak a következőkre nézve történt 1) hogy későcskén fogott a nyomtatáshoz, minék okaira már nem emlékezem, 2) hogy szerződést nem kötöttem, de res adhuc est in integro, s így bármikor megköthető, leveled nyomán, mely semmi újabb határozatod által nem volt módosítva, s általa sincs megszegve, 3) hogy garmonddal szedtettem, minék az én nyomorú fejem volt oka, s az, hogy nem néztem meg a nyomtatás elkezdésekor ugyan e szept. 18-kai leveledet, melyben világosan »ohajtod« a cicero-betűket à la Kazinczy Élete; de megmondám Emichnek hogy az téged ne terheljen.

Valóban úgy van a dolog barátom. E szeptemberi határozat általad többé csak előhozva sem volt; s E. azt mondja, bogy akkor sem volt erről szó, midőn 1860. nagy gyűléskor nála voltál.

S e szerint E. nem csak hogy az I. kötet nyomtatási díját e 3 általad megerősített egyszerű szóbeli egyezés szerint, úgy hiszi, igazságo-

san kérheti, de csak is a 3 első kötet teljes elkészülése után kérte, és időközben (mit Te ajánlottál) semmit.

Mostani — január 26-ai — leveledben ugyan azt írod, hogy Kurticsón Nálad levén említettem, hogy E. az I. kötet költségét kéri: »mire én neki általak és helyesléssel azt izentem, miszerint erre már, miután ő 3 kötetet magára vállalt, többé szükség nincsen, mert e 3 kötet felett maga rendelkezvén, nekem ezekhez mindaddig semmi közöm, míg ő belőlök költségét egészen ki nem veszi, s csak ha ez meg vagy meg nem lesz, akkor fogok én vele osztozni vagy a plusban, vagy a deficitben. Te ezt is más ide tartozandókkal együtt a magad számára följegyezvén, tőlem elmentél, s azóta nekem e tárgyban semmit sem írtál«. Ime ide mellékelem ugyanazon jegyzéket, melyet a Te Cicero-papirosodra írtam: fájdalom arról nincs semmi, csak hogy a Contractust írjuk meg, s ezt szépen halasztottam (valamint a magamét szoktam, s nekem csakugyan nincs egy kiadásomról sem vele contr.). Egyébről nem tudok. A fametszeteket vele kellett volna kívánságod szerint kifizettetni a »bevételből«, de nem szílitottam fel erre, mert bevétel az I. kötetből nem volt s nem igen lesz ez év 2. v. 3. hónapja előtt, miután a könyvtárosok nem szoktak újévkor, hanem csak később számolni.

Nekem, édes jó barátom, vég nélkül fáj, hogy szívedben vádolni fogsz hogy érdekedet nem viseltem szívemen; s duplán fáj hogy egy pontot t. i. a Bettelheimnak küldendő példányok számát csakugyan későn jelentettem neki, mikor B. már kért újra, de igen keveset. Mely hálatlannak fogsz Te engem tartani, s bánni hogy szolgálattommal éltél e dologban! Vajha megelnéd megnyugtatódsodra s a magaméra a 860. szept. 18 előtti levelemet!

Emich most is áll első ajánlata mellett, t. i. a) a II.—IV. köteteket kinyomtatja risicójára s, a legjobb esetben hasznára, (mely egyébiránt előreláthatólag csak nagy későn fog mutatkozni), b) az I. kötetről számolni fog neked, s a mi most be fog folyni belőle, be tudván ennek nyomtatási költségeibe, a többi szíves léssz megtéríteni; a mi esztendőre s a követk. években befoly, neked a szokott percentek mellett, kifizetik. Mert a kötet természetesen sajátod, de az nem lehet h. bizományban nála ne hadd, mert lehetetlen azt a többiektől külön kezelni, c) az V. és VI. kötet nyílt kérdés, de ha az idei számolás (ápril—májusban szokott az befejezve lenni, mit elhihetsz) némi reményt nyújt, kész leszen mint az előbbieket kinyomtatni. (Azonban, ha tán reményünkön felül kelne, úgy ezekből hasznot v. inkább díjt köthetnél ki, s ekép legalább a munka fele jövedelmezne Neked, ha mérsékelten is, fele neki a risicóért. Ez a parenthesis az én ideám.)

E feltételek nem egyebek mint a legelső s újra formulázva, s mostani leveled 3) pontjával, úgy látszik nekem, egyeznek, mely így szól: »Ha E. a maga három kötetét a II. kötetből számítja, akkor még a IV. kötetet ki kell nyomtatnia, és ha ennek megtörténte után az I. kötet költségét, mint most, rajtam követeli, azt elvállalni kész vagyok, de akkor természetesen az a kötet nekem kizárólagos sajátom, neki pedig hozzá semmi joga, s benne semmi része nem lesz? —

Nem tudom, reménylted-e valaha, hogy e megbecsülhetetlen munka ki fogja magát fizetni? Én, ki ismerem a publicumot, valóban nem reményltem, s azért örültem, hogy E. vállalkozott, tudva hogy más senki nem fog (legalább itt) vállalkozni. Ha 1) legfeljebb 2 kötetből állana, még elébb; de 6 k. mely, ha teljes lesz, 12 frtba kerül, úgy hittem s hiszem most is, maculatura ugyan nem lesz soha, de oly lassan kél nálunk, hogy az egykor leendő hasznót a bele fektetett tőke kamatai emésztik meg. Majd minden nagyobb munkáinknak (kivéve azoknak, miknek nő olvasói is vannak) ez a sorsa. 20 évig is árulják. S mennyi defect támad, mennyi szabad példány hajlik le, mely roppant pénzbe kerülnek a hirdetés! Heckenast, tudom, a Magyar Classicusok két folyamára ezer frtot számít hirdetések és körlevelek nyomtatása, melléklése s másféle postaköltségeire. A nagy percenteket sem kell elfeledni. Ez szomorú kilátás ilyen, egy fél életet igénylő, s az irodalomra nézve oly nemes investitiót képező munkára nézve! S épen azért ily munka megtevése hazafiúi tett. Az akademia által kiadott Sallust, Caesar, Homer 25—20—18 év óta árultatik, s még nem kelt el belőlök 500 péld! Mondom, ezért örültem én a Te kis, s az Emich nagy risicójának. S ne véld: hogy »mégis biztos haszonra számít az a könyvkiadó, ki ilyet vállal«. Oly jóféle ember, mint E. (bármit beszélnek róla mások) így gondolkodik: ily vállalat becsületet hoz, más vállalatok hadd fedezzék a költségét. Im: a Récsi Görög Irodalomtörténetét folytatja (3 nagy kötet lesz), bár belőle tán 50 p. költ el. (Értem az I. kötetből). Privát ember nem vállalhat ilyenmő nagy munkát, melynek 20 év keli; könyvkiadó így gondolkodik: évenként csak cseppen ilyekből is, s ha Cicerót a fiam fogja is árulni, végül csak még sem lesz positiv károm, bár hasznom lesz = 0. Mert a mely munka magát 2 esztendő alatt ki nem fizette, haszon abból aligha van, kivéve ha valami nagyon szükséges, kapós, s nagy kiadás, péld. egy szótár.

No de elég. A tapasztalás szava ilyekben szomorú; s egész jutalmad végül is — a maradandó név és érdem, s szerencse, hogy Te úgy szeretted s szerethetted munkádat, hogy egy-két száz frt. Neked ama jutalommal fel nem ér. Szívedben pedig bár ne maradna irányban semmi nehezteles. Amit Te velem tettél, nem hiúságomnak, hanem kedélyemnek esett s esik jól. Ily ember szeretete engem kárpótol sok keserűségért, melyet ki nem fejezek, hanem csak keblembé rejtek.

Julius Caesar vignettje a III. kötethez gyönyörű. Viscontiból van az is; a Te könyvedben lévő (Held u. Corvin) ocsmány. Reménylem a többihez is talállok jó és szép eredetieket.

Éjfél múlt, jó éjtszakát.

Tiszteld kedves nődöt.

Isten Veled hű barátod

T.

VI.

Pest, decz. 16. 863.

Édes barátom!

E percben vettem dicső leveledet. Amint e passusra jöttem: »Halld csak: készen vagyok az egészzel« — a könny csordúlt ki szememből! Ne ítélj meg, a vénség nem bírta eltompítani érzékenységet a nagy, a szép, a felséges, a nemesnek irányában.

A Te erődről mondhatni: *crescit eundo!* S én ez tudtam.

Tudom én, mit kelljen nekem Emichchel beszélnem. Mindenesetre ami hozzám illik.

Többet, édes bar. most nem tudok írni. Nyomorúlt beteg vagyok. Vasárnap óta fekszem zselyeszékemben, ágyban nem tudok, oly idegfájdalmaim vannak egész bal lábamban, melyek majd minden mozgását a test többi részének is gátolják. S valóban e sorokat mártíri kínok közt írom. De akartam hogy tudd, hogy el vagyok ragadtatva — nem, érzékenyülve a Te — s Általad az én — szerencsém által. Mély tisztelettel ölel hű — szegény beteg barátod
T.

VII.

Bpest sept. 6 /73.

Édes kedves jó öregem!

A te gyönyörű, igazán poetai humoros vénád ébresztett fel ma egy órára azon lethargiából, melybe sülyesztve tart — mióta a világ városából haza tértem — a — a hivatal. Készülök lelépni állásaim egyikéről, s hogy díszszel tehessem ezt, sok mindenféléről kell gondoskodnom, nehogy utánam »hátralékok« (kutya rossz a szó is, a jelentése is) maradjanak. Beamter vagyok egy fertály év óta, és egyéb semmi; s ennek tulajdonítsd azt is, hogy sem kedves leveledre — az utolsóira — sem szintoly csodálatos munkádról nem írtam még; a miért bocsáss meg, kedves drága jó Gáborom úgy, mint már nem egyszer bocsátottál meg hasonló esetben. Van talán ebben még valaminek része: tán némi »lustaság« — én vénségemnek szeretném tulajdonítani, hogy oly nehezen tudok valamihez fogni — még ha csak egy kis levél is! Hja! ha nekem az az eleve ség, az a pezsgő erőm és tüzem volna még, melylyel Téged áldottak meg, sokkal tiszteletesebb korodban is, az Istenek!! Igen is, édes barátom, Nálad mintha a korral nőne az erő, hathatósban fakasztaná elé mind azon gazdagságot, mely hosszú élet, tapasztalás, elmélkedés és cselekvés folytán lelkedben gyűlt! Ne haragudjál Sándor [valószínűleg Bertha Sándor] barátunkra, hogy amit vele bizadalmasan, titokban, szégyenlősen mint egy tiszta leány, közöltél, mással is láttatta! Mással? Nem, én nem vagyok más, mi egyek vagyunk, s bizonyosan közölted volna velem is, ha hallgatásom nem bánt. De újra! bocsáss meg tisztelt jó barátom! Megjő, s tán nem sokára, ha isten éltet, az a jó időm, hogy ismét tehes-

sek valamit, s akkor kedv és erő nyerése végett — ki él a kihez ismét folyamodhatnám — ha Hozzád nem.

Valeriusodról csak azt mondhatom, hogy a magyar (azaz magyarrá lenni kívánó) Virgil irigyl Téged tőle. Amit Te Valeriussal adtál gyönyörű költői dictiód által, azt a magyar Virgilek még mind nélkülözik; s én még most is oda térek vissza, hogy legyen ez az Argaun. Reád nézve azon lépcső, melyen felhágandsz Virgilhez! Ezt dicsőítsd meg költészetünkben, s általa Magadat hervadhatatlanul. Ez vár Reád. A Te hűséged, könnyűséged (de mely a Kazinczy ismeretes könnyűsége lesz: »Úgy kell ami nehéz, ha nem érzeti vélem, hogy az volt. S a könnyű, ha símúlt sok faragásra leve«), költőiséged, kecsed praedestináltak magyar Virgil-másolónak. S mert már eszembe jutott Kazinczy, azért add reá Magadat, mert »Iz, csin, tűz vagyon a versben, ha mesteri mű«: pedig ilyen a Tied! s ily Virgilünk nincs, ilyen kell nekünk, s ilyen nem lesz többé, ha — Általad nem. Ez méltó feladás Hozzád, ezért esd Hozzád költészetünk.

De hisz másról beszélek, mint a miről akartam. Az a két »köstlich« (nem tudom magyarul kifejezni) epistola: Barátom! az a szeretetre méltó, kedves, meleg humor! az a könnyűség a játékban és csin a kifejezésben! Ha te vagy tizenkettőt adnál, hogy lenne belőle egy »Epistolák könyve«: mily positiót tenne az költészetünkben!

De elég! a világ legszárazabb foglalatossága — »Jelentések« szerkesztése — hív, mint minden áldott nap. Ehez még az a boszúság, hogy Holzhausentől egy hónap óta várok valamit, hiába, mi megmutassa hogy, ha levelet nem intéztem is Hozzád már vagy fél év óta, de gondoltam Rád, nem feledkeztem meg az én legkedvesebb öregemről, kinek, míg élek, vagyok

szerető tisztelő híve

T F.

Ha a cholera előtt respectusod van, bizony jőj Pestre abból a cholera aradi fészekből. Én azt mondom most is — Nápoly és Róma után — csak Pest a város, még pedig egészséges is. Csak egy pár ménesi butelliát hozz fel Magaddal.

VIII.

Budapest sept. 15. 1873.

Kedves jó barátom!

A tegnapi posta megvitte Neked Munkáim VII. kötetének címívét (correct.), melyre az istentelen Holzhausen egy hónapig várakoztatott. Engedd meg kérlek, hogy annak Ajánlása által egy régi adósságomat irányodban lerőjam. Jubiláris ajándék akart lenni, azért hagytam 1874-re; és tegnap — szerencsémre még jókor — jutott eszembe, hogy első elmefajzatod nem Hafiz, hanem az általam is birt Napoleon Élete —, nyomban pedig utána hogy nem is ez, hanem Tóth Ferenchez intézett 1817-ki versezeted volt; s így nem követtem el incorrectiót, de csakugyan el van rontva örömem; hogy megszűnt jubiláris ajándék lenni. Adja isten, hogy valamivel becsesebbel ülhessem meg másfél arany ünnepedet, mely

1892-ben lesz: Ugy-e derék dolog volna (NB. mindkettőnk részére?) s nem is képtelen, mert hát ha Fontenelle százket évig élhetett [csak egy hónap híján 100 évet élt. K.], miért ne egy pár magyar tudós is?

12-iki kedves leveled bensőleg megörvendeztetett; de egy ohajtásomat még is teljesítetlen hagyta. Csak nem akarod koszorúdhhoz a Virgilét hozzáfűzni? Mi az Neked, egy két évi munka? Nem az évek száma dönt ily elhatározásoknál, hanem az erő; s hol az alany oly életbölcse mint a milyet Zs.-hoz írt epistolád rajzol (be irigylem tőle!), ott nyugodt bátorsággal foghatni ily nagy munkához is. A közönség és társaid hidegségével nem mentegetőzhetel, s a kritika is, bizonyos műveknél, hallgat, de csak mert (fájdalom!) nem tud hozzá.

A mi jó, s általam nagyon tisztelt, Somogyinknál pedig, hogy hallgat, annak ugyan örvendj! Nem is szólanék egy szót se, ha nem provocálnál. Kedves barátom Gábor, ily jelenetek felett kegyesség hallgatni. Macpherson fabricált nem csak egy angol, hanem egy gáel Ossiánt is; nyolczvan év kellett míg a családságot felfedezték: az ír akadémiának s a kifejlett gáel nyelvészetnek sikerült végre. Wagenfeld egy német, s aztán egy görög Sanchuniatont fabricált: az archaeologia s a görög nyelvészet rá bizonyított: mind a két ügyben a kritika remekelt. A mi jó barátunknak az nem sikerült: míg az ő koholmánya felett nevetnek vagy boszankodnak, a magyar nyelvtörténeti kritikának vajmi könnyűvé tétetik a nagyon »plump« gyártást kimutatni! s örülünk, hogy eddig hallgattak. Én — kire tán leginkább tartoznék a dolog — meglapulok, mintha a világon sem volnék, csak hogy ne kérdezzem senki, mert szeretetből nem akarok csak privatim sem szólni. Sokkal esetlenebb gyártás mint az I. Endre-kori Jerney-féle ima, mint a Literáti-féle »Mohácsi vész«, s a Bátor-féle okmányok, melyek valóságára felől hivatalosan kellett nyilatkoznom. Ha Neked a tartalom, a poesis tetszik, jó: de hisz az interpolált dolog is lehet szép. Édes barátom! a magyar nyelv, a magyar kifejezés, a magyar verselés, soha, de soha, sem volt ilyen! s azt a tömérdék ügyetlenül gyártott magyar szót soha magyar ember nem hallotta. De azért Macpherson és Wagenfeld, és Somogyi derék és becsületes emberek; s ha egy-egy fixa ideának vagy dicsőrnak fanatikusai voltak is, ha a mienknek gyengeségén mosolygunk is, lehet őt becsülnünk, de — az istenért! ne szólj neki; sub rosa van mondván minden, mit, mint eddig, elhallgattam volna, ha nem provocálsz. S ezzel elég! Ne kívánjunk kritikát. Nálunk a sociális téren is komolyabban vehetnék, mint az ily aberratiót kell, s kellemetlen lehetne a kedves öreg úrra nézve.

Öllelek, kedves barátom, ha megengeded, én is téged feleségeddel egyetemben, mint te, kinek szellembeni ölelését feleségem nem büszkeség nélkül viszonzozza! Tehát Virgil for ever! Hú tisztelőd

TF.

Istenem! néha a kezem úgy reszket, hogy nagy nehezen tudom elolvasni a magam írását is. Hát Te, Kaligraph, hogyan fogod tudni Te?

IX.

Budapest, sept. 19. 1873.

Kedves barátom!

Ma vettem szíves leveledet; s mert Bécsbe készülök a Világtárlatra, rögtön felelek, nehogy válaszmam valahogy elmaradjon.

Én is végtelenül vagyok genirozva a S. dolgában. Tisztelem, szeretem őt; s rettenetes rosszúl esik, hogy nem csak nem tehetek neki hozzám való bizodalmaért szívességet, de hogy még személyes találkozásaink alkalmával is hallgatnom kell. Más volna, édes Gáborom, ha ő a »csalott« volna, de ő az, ki a pia fraust elköveti! és pedig ily ügyetlenül! Midőn Hanka a »Königinhófi kéziratot« csinálta: annyi ismeretével a régi cseh költészetnek és nyelvnek gyártotta ama gyönyörű költeményeket, s annyi költészettel, hogy az egész Európában sensatiót csinált, fordított minden nyelvekre (én 1829. ismerttettem meg a Tud. Gy.), és 30 év kellett, míg a cseh történeti nyelvtan kifejlődtevel azon költemények valóságát megmerhették támadni. De itt, édes barátom, oly esetben gyármány fekszik előttünk, hogy a ki olvasta, és csak az »Emlékezzünk«-et, mely a XIV. század végéről, a Szabács Ostromát, mely Mátyás korából való, vagy az én Katalin legendámat, szinte e korból, olvasta vagy ezekbe csak bele tekintett is, rögtön rá mondja, hogy a magyarnak soha ily nyelve, ily költészete, ily verselése nem volt. Nem méltó feladása a kritikának! De neki sem akarok fájdalomt okozni. Pár éve, hogy egyszer estve nálam volt és hozott valami régi (azaz mesterségesen réginek imitált) írárdarabokat, mint a múlt század elején összeírt régi hegedős-énekeket. Én rettenetesen kaptam rajtok, engedelmet kérve, hogy hadd tanulmányozzam és akadémiai előadás tárgyává tegyem. Megengedte. Itt hagyta. Apró rossz írás volt, megküzdöttem vele, s elborzadtam a falsumon. Mit csináljak? Megmondom neki; mert őt tartottam a megcsalottnak; s jó, s elmondom; ő nem szólt egy szót sem; vitte; többé nem szólt; s úgy hiszem csak azért ajándékoz meg kiadványaival, hogy lefegyverezzen. Nem is vinne rá a lelkem, hogy nyilatkozzam. Inkább részvétlennek tartson, mint ez »újabb« művei felett kételkedőnek. Mert ha nem ő csinálná, akkor azt mondaná: »Ugyan mondja meg, mit tart ezekről? Mert ha gyanúsak, s ön meggyőző felőle, nem teszem közzé.« — Így vagyok a 24 hanggal is. Kedves barátom, a Hangtan mai nap tudomány, melynek számtalan, külön eredetű nyelvcsaládok vizsgálata alapján, elvei vannak. Az amateur mehet valamire ott, hol az emberi elme teremt; de a tudományt nem lehet feltalálni, az leszen, s ki a magyar nyelv hangjairól akar értekezni, annak az emberi beszéd hangjainak törvényességéről kell tudományának azaz alapelveinek lenni. A tudomány professió mint a csizmadiaság; ha még oly szép csizmaalak áll képzelmében előtte, soha sem fog ily csizmát kiszabni, megvarrni azaz: elébb inas, aztán legény, aztán kiszabó legyen — az az mindazt tudja, mit a becsületes csizmadiamesternek tanulnia kellett szép rendesen, míg egy szép és jó csizmát elő tudott állítani! Alap nélkül hiába, nem lesz szilárd felülépítkezés; azaz tudo-

mányosan kiképzett nyelvész legyen, ki ily tárgyról írni akar. Van, édes barátom, elég agyonhallgatás nálunk; de hidd el, épen a nyelvészet terén rohadt vagy éretlen gyümölcs az, a mit nyelvészeink gyomra be nem vesz.

Jaj de bánom, hogy e tiszteletre méltó úr dilettantismusa oly kényelmetlen helyzetbe hoz. Ha kénytelen volnál előtte szólni rólam, csak annyit mondj, hogy úgy hiszem: mystificáltak őt.

Azt a levelet, a Toldy Józsefét, visszaküldöm holnap; nagyobb levélboritékaim történetesen elfogytak, s ebbe az nem fér.

Tehát oct. elején visszajövén, itt foglak ölelni. Mint örvendek ennek! Addig is Isten Veled! és Virgil for ever!*)

Hű tisztelőd

Toldy F.

*) Pedig még egy cicerói vegyes kötettel is tartozol. Ne maradjon az I. kötet árván. Ezt méltó büszkeséged nem engedheti.

X.

Budapest, nov. 8 73.

Kedves jó barátom!

Vedd kegyesen e kötetkét azon mély tiszteletem és hálás szeretetem gyenge jeléül, melylyel érdemid, magas jellemed iránt, s nekem oly drága és megtisztelő barátságodért viseltetem.

Tartson meg az ég még sokáig a Hazának, kedves Tieidnek és nekem, ki soha sem szűnöm meg hajlandóságodat életem legbecsesb nyereményei közé számlálni.

Have, Vir optime, et fave!

Toldy F.

Jegyzet: [E levél boritékán Fábíán kezeirásával a következőket találok feljegyezve: »Toldy Ferenctől mikor Munkáinak egy nekem ajált kötetét megküldötte. dd. nov. 8. 873.« K.]

XI.

Budapest, márt. 9/74.

Kedves barátom!

István fiam az akad. megbízásából Mommsennek Római Történetét fordítja. Az I. kötet utolsó fejezete van nála most munkában, mely az irodalomról értekezik. Eléfordulnak itt-ott ó-latin költőkből egyes hexam. versek német fordítással, eléfordulnak vígjátéki kis helyek senariusokban, szinte fordítva. Hozzám folyamodott hogy, ha tudomra egy és más ezek közül megvolna magyarul (persze versekben szinte) utasítanám. Igen, de csak homéri helyeket adhattam neki Szabo stvánból. Eszembe jutott, hogy Rajtad kívül jelenleg nincs már senki, ki erre képes volna. Ő nem mer Hozzád folyamodni. Mondtam, írok Neked én. Ellenzette, s végre abban nyugodott meg, hogy nem küldöm a helyeket, míg nem adod erre

engedelmedet. Hozzá tette, hogy szeretne Veled osztozni a díjban is, én pedig azt egyenesen ajánlom. Lesz pedig az egész tán száz vers.

Méltóztassál értesíteni, szabad-e a helyeket megküldeni megtekintés végett. Hogy mindazok alatt, melyekre vállalkozni méltóztatnál, neved ott lesz, magától értetik. Mit így nem adhat (t. i. versben), prózában adná.

De szabad-e ezt ma?

Boldogíts bennünket válaszoddal.

Ölel tisztelő barátod

Toldy F.

XII.

Budapest, jul. 23/74. éjjel.

Kedves öregem!

Hálával vettem a remek fordításokat, köszönettel az íveket, mindkettőt fiam nevében is.

Szabad-e szemtelenkednünk? Épen most veszem István levelét, melyben aggódva tudakozódik az ívek után (t. i. keresztezték magokat az ő levele s az én keresztkötésem), fel van tartózkodva munkájában. S már is újra kéri a — III. kötet I. részét, és sürgősen kér, küldeném rögtön utána Korytnicára, a hova 25-kén megyen át. Tátra-Füreden nagyon fázik, s munka után nincs mivel (v. kivel?) elűzni unalmát.

Ne neheztejlj hanem szeress, úgy mint én!

Toldy.

XIII.

Budapest, aug. 15/74.

Édes kedves drága aranyos szelid jóságos öregem, barátom!

Felejtse el hibámat, sőt vétkemet, de sőt bűnömet, s nem kevésbé — quod adhuc plus — hálátlanságomat, s rossz, csúnya, röst természetem okozta hanyagságomat! s amnestiálj érte, s végy be ismét kegyedbe, jóságodba, barátságodba, szeretetedbe! Mert ámbár mondhatnám, hogy mikor valami ű-t csinállok, s hozzá olvasok, keresgélek, hasonlítok, kombinálok, componálok, s mit tudom mi mindenféle haszontalanságot viszek véghez, úgy hogy nappal éjjel fő bele a fejem — hogy, mondom, akkor minden ujságot olvasatlanul hagyok, minden levelet válasz nélkül leteszek (hogy majd este, majd holnap, majd holnapután majd írok) nehogy becses filumom valahogy elszakadjon; — mégis elismerem, hogy mikor Te értünk dolgozol, fáradsz, töröd magadat, s boldogítasz munkáddal, s én még csak meg sem mukkanok, mintha Neked az kutyakötelességed volna, pedig dehogy az, sőt a legnagyobb gratia, ingyenkegy, nagylelkűség, sőt irgalom... Tehát nem védem, nem szépittem, nem mentegetem magamat, hanem térden állva, megöelve, nemes szivedet rejtő meleg kebleden csüggve kérlek, kényszerítlek, esdek és könyörgök, valamint esedezve esdeklek: bocsáss meg, s tudd, hogy minden megérkezett, hogy el voltunk ragadtatva, hogy minden helyén is van már, s hogy a Korytnicáról Budapesten át Gasteinba menőleg itt átsurranó Pista legalázatosabb köszönete megírásával bizván meg, csak rajtam múlt ez el.

Midőn tehát én most a legmélyebb tisztelettel, a legalázatosabb hódolattal s a leghőbb szeretettel a vén Barótit ide csatlom, — kedves nődek is kezet csókolva és intervencióját kérve — vagyok, maradok, sőt emoriálok, rossz, röst, már semmire sem jó, de őszinte szerető híved

TF.

XIV.

Bpest, dec. 31. 1875. (így!)

Kedves jó öregem!

Éjfél van, de még a mai kelet alatt kívántam Elédbe lépni, hogy — ne mondjam el mit úgy is tudsz, hogy csak úgy tisztellek és szeretlek a reánk (derülő vagy boruló, nem tudom) új évben, mint mindenha. De bocsánatot akarok kérni Tőled hosszas hallgatásomért, mely sok dolgom mellett öregségemnek is jele. Te neked egy X-xel többed van, s isten több elevennésséggel áldott meg mint magamat, kinek sokszor nagy elhatározásába kerül a tollat kezébe venni, mikor éppen nem kénytelen s halaszthatja. Az évfordulat azonban nem engedte a jövőre halasztanom.

Köszönetemet is fogadd ez alkalommal azon becses ajándékért (a Juvenál IX.-ért) melylyel megörvendezetté, egyszersmind gyöngéden megbüntetésén — nem egyenesen hozzám küldve azt.

Üt a végzetes óra — Öllelek; s kérlek add át szerencsekívánataimat mélyen tisztelt nődek is, s légy ezentúl is, ha érdemetlenül is szerető barátja hű tisztelő barátodnak

TF.

Látd mint reszket a kezem! Mi lesz belőlem, ha az írás még testi kínnal is járand?! Te mily szépen írsz még most is!

* * *

E levél borítékára Fábíán ezt írta: »Toldy Ferencz legutolsó levele hozzám.« Toldyra, mintha előre sejtette volna, ez év csakugyan »boruló« volt és Fábíán ő benne és a hét hónapra rá őt a sírba követő Székács Józsefben (meghalt 1876. július 29-én) lelke két legjobb barátját veszítette el. Ezek halála felett való fájalmának egy 119 distichonból álló »Elegia Székács József temetésekor, az Ő és Toldy Ferencz emlékeztetére« című költeményben adott kifejezést.

Ez elegia kéziratára Fábíán utólag ráírta Édes Albertnek e költeményre írt két distichonját, melyek már tárgyuknál fogva is megérdemlik, hogy nyilvánosságra jussanak s legjobbnak tartom őket e levelek kíséretében közölni. A két distichon következőleg hangzik:

»Elsiratád búsan, kebled két lelki barátját,
Bánatod a lanton szívkeserítve jajong.

A jelesek hunytán Gábor siránkozik. Angyal!

Mit búsongsz? ha az ég angyalokat szaporít.«

Közlí: Kara Győző.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

A FRANCZIA ROMANTICISMUS KORSZAKA. A MAGYAR DRÁMA- IRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL.

Irta: *Cserhalmi Hecht Irén.* Budapest, 1893.

E könyv mind írójánál, mind tárgyánál fogva érdekes jele irodalomtörténeti tanulmányaink föllendülésének. Szívesen üdvözljük a nőket társainkúl oly téren, melyen eddig csak elvétve találkoztunk. Az irodalmi tények összefüggésének, belső kapcsolatának kimutatása, az irodalmi anyag lelkének s e lélek mivoltának nyilvánvalóvá tétele oly kényes és szövevényes föladat, annyi munkát és türelmet, finom érzést, képzeletet és divinatiót kíván, hogy örülni fogunk, ha e jobbára nőieknek mondott vagy tartott tulajdonságok révén írónőinktől eredményeink gazdagodását várhatjuk. — Szerzőnk tárgya is érdekes. Drámai irodalmunk összefüggő történetével még senki sem foglalkozott s e téren nincs egyebünk egyenlőtlen becsű töredékes adalékoknál. Cserhalmi Irén most megírja e történetnek egy egész fejezetét, még pedig a legérdekesebbet és legtartalmasabbat. Igenis, drámáinknak van egy egész kora, melyben a francia romanticismus hatása alá került; e kornak köszönjük drámánk igazi megerősödését; új tárgy, új hang, új írók serege jellemzik ez időszakot. Valóban, méltó feladat a legbecsvágóbb író tollának.

Konstatáljuk mindjárt eleve: a megoldás nem szerencsés. Mi a romanticismus általában? s mi a francia romanticismus különösen? Mik voltak ez irány szülő okai s milyen volt az új mozgalom lefolyása? A válasza nem bukkanunk könnyedén, részeit úgy kell összeböngészniünk s ha a keresésbe beleúnva, eredményünket vizsgáljuk, lehetetlen a csalódás érzetétől menekülnünk. »Kalidasa, Firdusi, Dante, Tasso, Camoëns, Shakespeare, Calderon, Schiller s mind a nagy lángeszűk szadzadokon át becsüket megőrző monumentális művei alapjukban a képzelem és érzelem romantikájának köszönik lételüket« így ír szerző könyve utolsóelőtti oldalán, az 525. lapon. Ha e szerint majd minden, a mit a különböző irodalmak nagyot és maradandót alkottak, szerzőnk szerint romantikus, megnyugvással kell fogadnunk ama kijelentését is, hogy Póza márki, Moor Károly és Fiesko a német romantika alakjai (248. és 253. l.), a sentimentális Werther (290.) is romantikus, sőt Bánk Melin-

dája is a német romanticismus szellemében van alkotva (190., 207. stb.). Így teljesen elvész a történeti határvetés, egymásba foly tény és mozgalom. Hiszen mikor Schiller első drámáit írja, midőn Werther érzelgése európai divattá lesz, még nincs német romanticismus. Midőn Katona nagy drámáját átdolgozza, már van ugyan, de itthon Magyarországon még senki sem tud róla, tehát senki sem utánozhatta. Sőt a német drámai romanticismust utánozzuk legkésőbb s egyelőre Gombos csak a sors-tragédiát próbálja meghonosítani. Nem akarok pedáns lenni: de tárgya mivoltáról, köréről szerzőnknek általában többet kellene nem írnia, de tudnia. Mert írni eleget ír, és ír szépen, gördületesen, folyamatosan, válogatott nyelven. Azt hiszem, el sem únnók olvasni, csak több volna könyve mondatai és lapjai közt az összefüggés! Senki sem tudja pár sorban elegánsabban és jobban elmondani mint szerzőnk egy szövevényes drámának a tartalmát, vagy egy fontos jelenetnek, egy érdekes alaknak, jellemnek a lényegét. Művének e részei igazi írói hivatottságra vallanak, abstraháló képességre és aesthetikai képzettségre; és el sem tudom hitetni magammal, hogy értelmes útbaigazítás a téma főfogalmait és forrásait illetőleg szerzőnknek igen nagy hasznára ne lehetett volna.

A »francia romanticismus« tehát szerzőnknel ködös általános-ságnak marad meg, mégis — vagy tán épen ezért? — úgy beleszeretett, mintha nem irodalomtörténeti tanulmányának a tárgya, hanem egy ily című regényének a hőse volna. Nincs az a jó tulajdonság, melylyel pazar kézzel föl ne ruházná: ragyogó, élethű és mesteri, tud előadni, rajzolni és jellemezni; ellenben a hibák, azok mind a »német romanticismus« rovására kerülnek. Általában e két ősi ellenfél — Erbfeindot gondolok — a jó és rossz elvnek külön megtestesülése — valóságos aesthetikai parsismus — s azon ellentét, melyben az egyik meggyalázza s a másik megdicsőülve a könyvnek egy pár különben szépen megírt mondatában (382—383) föltűnik, valóban különös benyomást tesz. Szerző egyébiránt azon furcsa képzelet alatt áll, mintha a német romanticismus csak a szenvedélyt ismerné, de nem a nyomában járó tettet is, csak a tétlen keservet, az érzelgős megadást. Honnan vette ezt a jellemzést?

De nemcsak kritikai érzékét kell vádolnom, történeti érzéke is gyenge. A ki a francia romanticismus korszakát jól megakarja írni, annak ismernie kell az előző korszakot is, különben olyan hibába esik, mint szerzőnk, ki azt úgy jellemzi, (23—25. l.) hogy költőink ekkor még a haza keserveit sem zenghették, minden magas röptű eszmét csirájában fojtott meg a censura, mely még szokatlan szólásmódokat sem engedett meg, csak azt, a mi triviális és mindennapi volt; különösen a dráma sínylette meg e pangást, mert a közönség kívált tőle kívánta volna, »hogy ne vezesse elénk az embert gyarlóságaiban, a mindennapi élet érdektelen viszontagságaiban; hanem mutassa legalább néhány röpke pillanat illúziójaként, ama hősie nagyságban, melyre képes fölemelkedni«. Megjegyzendő, ily rendeltetést az a szerző szab a dráma elé, ki a francia drámai romanticismusból azt tanulta, hogy az, az élet és a valóság költészete legyen. De a főkérdésre térve, micsoda képzelt világot

rajzol itt szerzőnk? Nem írhatta meg Berzsenyi ódáját A magyarokhoz? Kazinczy Szabad Erdélye és Vajda-Hunyada nem jelent-e meg? és Kölcseytől a Hymnus, A szabadsághoz, Zrinyi dala? Kisfaludy Károly Rákosi szántója és Bajza Apotheosis és Sóhajtása? De nem jelent meg Katona Bánkja is? Nem ugyan a színpadon, de hát a többi dráma, melylyel szerzőnk a kort jellemzi, mind előadatott talán? Ily képzelődésekkel persze lehetetlen hozzáférközni a tényekhez és az igazsághoz. Szerző drámai fejlődésünk rajzát egyébként is teljesen elszakítja a többi irodalométól, a mi bizonyára nem könyve javára esik; lehetetlen megértenünk: mi tehát a különbség a régi és új dráma között? miért járta le magát amaz, miért vert gyökeret az utóbbi?

Szerint Eötvös Hugó-fordításával kezdődik a francia romanticismus drámánkban, a mi ily monographiában — igen enyhén fogom magam kifejezni — nagyon feltűnő tévedés. Eötvös Bosszúja 1834., Angeloja 1835-ben jelent meg, de Vörösmarty darabjai: a Kincskeresők már 1832., a Vérnász már 1833-ban. Horvát Cyrill Tyrusa is 1834-ben lett közzé. Mindezekben a legtisztább francia romanticismus nyilatkozik meg és — mindezeket szerzőnk mellőzi. Egy egész könyv a francia-romantikus drámáról Vörösmarty neve nélkül! Szerzőnk bizonyosan meg lesz hát lepve, ha hallja, hogy Petőfi drámai működését is tárgyalnia kellett volna, mert ezt is ide köti szelleme. Míg létező hatásokat e szerint mellőz, nemlétezőket fejteget. Szerinte a szegénylegény, a betyár, a puszták fia nálunk átvétele a francia romanticismus »melancholikus lázadó«-jának, a Hugo Hernanijának, a Musset Rollajának (247.)

Mindenestül téves szerzőnek azon állítása is, miszerint népszínművünk a romantikában legmélyebben gyökerezne, hogy egyenesen a romanticismus hajtása volna. Ime mennyire eltérít a rossz út a czéltől, mennyire nem lehet ily kérdéseket ötletesen s elég tárgybeli tudás nélkül intézni el! Minden hozzáértő tudja, hogy a népszínmű nem egyéb, mint a népies elemnek megjelenése a drámában, a mint előzőleg megjelent, Petőfi által, a lyrában, majd Arany által az eposban. A drámában az átalakulás Szigligeti nevéhez fűződik és ez az ő legnagyobb jogcíme maradandó dicsőségére. Cserhalmi Irén ellenben Szigligetiről csak mint romantikusról tud.

Behatóbban foglalkoztunk e könyvvel, mert szerző szorgalma és tehetsége, ízlése és tanultsága megérdemlik a méltánylást és buzdírást. Irodalomtörténeti vagy aesthetikai okulást nem meríthetni ugyan e műből: nem elég világos s hiányzik pontos történeti kerete. De sok jó részlet van benne helyesen gondolva és szépen megírva. S mert tudommal szerző most először lép a közönség elé, örömet adok kifejezést azon reményemnek, hogy Cserhalmi Irénben irodalomtörténetünk tudománya buzgó és majdan hasznavehető munkást fog üdvözölhetni.

Bánóczi József.

NACHTRÄGE

zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520—1565. von Wenzel Hartl k. u. k. Regierungsrath etc. und Dr. Karl Schrauf k. u. k. Haus-, Hof- und Staats-Archivar etc. I. Abtheilung. Wien, 1893. 8-r. 156. l.

Aschbach művének harmadik kötetét, a szerző halála után A. Horawitz adta ki 1888-ban. Mint a kiadó bevezető szavaiból kitűnik, Hartlnek és Schraufnak nagy érdeme van abban, hogy a szerző által 81 éves korában bevégezett kötet adatai, idézetei oly hibátlanul s kifogástalan pontossággal kerültek ki a sajtó alól. E bevezetés folyamán hívta fel az olvasók figyelmét Horawitz azokra a nagybecsű Additamentákra, melyeket e kötethez Hartl és Schrauf fog közzétenni. Ezeknek első részét tartalmazza a fenczimzett füzet, melyből első beletekintés után azonnal meggyőződünk, hogy Horawitz figyelmeztető szavai nagyon érdemes munkára voltak irányozva.

A füzet Aschbach 3-dik kötetének 2-dik könyvéhez (117—304. l.) csatlakozik s épen úgy betűrendben közli bőséges adatait, melyek Aschbachnak elég szűkre szabott tárgyalásait, azt lehet mondani, kimerítően egészítik ki Aicholz, Auer, Balsman, a három Brassicanus és Canisius életét s munkásságát illetőleg. Az itt megnevezett tudósok némelyikének élete és működése, a tudományosság egyetemes szempontján kívül, közelebbről is érdekel bennünket. Így Aicholz nemcsak azért, mivel 1560-ban három havi szabadságot kap abból a célból, hogy a Bécsben pestisbe esett Nádasdy Tamás nádort gyógyítsa, hanem Clusiussal való barátságánál fogva is, a ki nála hosszabban időzött, hogy a mai Wallfischplatzon alkotott s a maga korában páratlannak nevezhető botanikus kertjét tanulmányozhassa. Clusius nevével a mi Bejthénké összeforrt s így a magyar »Stirpium Nomenclator Pannonicus« révén Clusius viszonyai s buvárlatai sem érdek nélkül valók reánk nézve.

A három Brassicanus közül a legnevezetesebbik (Johannes Alexander) 1525-ben Budán a királyi udvarnál jár, Mátyás király könyvtárába bejut, melyről Stadion augsburgi püspökhöz írt levelében magasztalólag nyilatkozik; annak nagyobb számú kéziratát ajándékol nyeri II. Lajos királytól. Majd Pesti Gábertól mint tanítványától, Janus Pannoniusnak háromszáz s néhány epigrammját kapja meg a szerző keze írásában. Midőn Pesti Új testamentumát kiadja, hozzá distichonokat ír, melyek a munka elé nyomtatva olvashatók. Ő és testvére (Joh. Ludovicus) Oláh Miklóssal is közel összeköttetésben állott, valamint több magyar főúrnak is ajánlotta szolgálatát.

Canisius Péter jezsuitát érdeklő adatok foglalják el a füzet végső negyedét (128—156. l.). Ez a nagy befolyású ember szintén magyar irodalmi ismerősünk is, amennyiben katekhismusát elsőben Telegdi Miklós fordította magyarrá s 1562-ben adta ki Bécsben. Új lenyomata 1884-ben

jelent meg a M. T. Akadémia kiadásában. Majd Váserhelyi Gergely fordította s adta ki 1599-ben; ennek még négy kiadása ismeretes a XVII. század első negyedéből.

Szerzőink tárgyszerű s szó-szaporítást kerülő előadása teljes elismerést érdemel. Minden irányban tájékozott alaposságuk az olvasóra megnyugtató hatást gyakorol; adataik, idézeteik sűrű tömege egész kincses tárház, mely a füzet minden lapján megújuló gazdagsággal nyilatkozik. A következő füzet megjelenéseig azzal túrtóztatjuk magunkat, hogy a jeles szerzők egyikétől, dr. Schrauftól, a ki »Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen« című munkájával már a múlt évben megörvendeztetett bennünket, nem sokára mintaszerű kiadásban fogjuk bírni a krakkói magyar bursát, mint a M. T. Akadémia Irodalomtörténeti bizottsága által megindított »Magyarországi Tanulók a Külföldön« című sorozat 3-dik kötetét.

Sz. Á.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK AZ 1891—2-IKI KÖZÉPISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

— Második és utolsó közlemény. —

6. *A magyar dráma legrégibb nyomai.* 3—27. lp. (A szatmárnémeti ev. ref. főgymn.) Székfoglaló értekezésül írta Mátray Lajos. A bevezetésben azt mondja, hogy »inkább átfut« az egyes korokon, mintsem »kutat«. Célja tehát csak ismertetés; de e téren is meglehetősen szűk körben mozog. Tudása alig terjed túl a közkézen forgó iskolai könyveken. Ennélfogva *A dráma nyomai a pogány magyar költészetben, A misztériumok, a misztérium-dráma, A farsangi játékok, Iskola-drámák* című fejezetekben az eddigi nyomozások eredményeit is csak hézagosan foglalja össze. Áttér azután a XVI. századból fenmaradt drámai formájú művekre, s részletesen ismerteti: *Balassi Menyhárt árullatását, a Válaszúti komoediát, Sztárai* két darabját és *Szegedi Lőrincz Theophaniá-ját*. Újabb megfigyelés csekben sincs. Ha csak azt a jegyzetét nem vesszük újnak, hogy a *mysterium* a latin *ministerium*-ből ered (7. lap), holott a szó görög eredete világos s jelentése is megfelelő. Értékesebb dolgozat:

7. *A mysterium- és iskola-dráma.* 18—72. lp. (A cist. rend egri kath. főgymn.) Szerzője Czapáry László. A bevezető fejezetekben (Liturgiai mysterium, mysterium-dráma) ismertette, magyarázva tájékoztat a kérdésről, melynek egész irodalmát felöleli, sőt az eddigi kutatások eredményeit egy-egy új adattal is megtoldja. Tulajdonképeni célja s a dolgozat fő érdeke azonban ott kezdődik, a mint a zirczi könyvtárnak eddig ismeretlen kézirati iskola-drámáit ismerteti. Ezek: *Salamon* (melynek tartalma egészen különböző az Illeietől), *Attilius Regulus, Eumelus, Ferdinandus II. R. Imperator*, két *Mária-tiszteletre* tanító cím nélküli darab, *Austria cum Uhlefeld, Macaria, Florillus, Themistocles, Ferdi-*

nandus Cortesius in Mexico, Sigismundus Erdődíus, Sedecias (Kunics magyar nyelvű darabjának eredetije, Pamer jezsuitától) és *Heros Sinensis*. Mint a címekből látható, a 14 db közül csak a *Salamon* és *Erdődi* magyar tárgyúak, de ezek is latin nyelven vannak írva. Magyar nyelvű csak egy van a gyűjteményben: a legutolsó; de ennek meg a tárgya idegen: valahol a sínai birodalomban játszik, s morálja az alattvalói hűség felébresztése. Még egy csonka kézirat van ugyanott: *Kincs Kapáló Nemzetes Kincsájó Demeter úr mulatságos játéka*, melyről azt mondja az értekező, hogy »népies«. Kár, hogy nem adja tartalmát, mert a mutatványkép között törülszakadt magyaros szólásmódok azt gyaníttatják, hogy töredékben van legalább nyelvi érdekessége. Az értekezés további részében a nyomtatásban vagy kéziratban eddig ismert iskola-drámák tárgyát, meseszövegét, személyeit stb. ismerteti. Majd összeírja a magyar darabok jegyzékét s kiegészíti a sort az elveszett s csak színlapokról ismert darabok címecivel; végül rövid áttekintést nyújt a századvégi drámaírásról, mikor ugyanazok a szerzetes-tanárok már a színpad számára dolgoznak. Az egész dolgozat lelkiismeretes, megbízható munka eredménye.

8. *Csiksomlyói misztériumok*. 3—25. lp. (A csiksomlyói róm. kath. főgymn.) Irta Fülöp Árpád. Ez a dolgozat kiegészíti az előbbit; de Fülöp lelete még sokkal nagyobb érdekű mint Czapáryé. Két okból is, először mert az a kéziratot kötet, mely a csiksomlyói Ferencz-rendi kolostor tulajdona (Liber exhibens Actiones parascevas ab anno 1730. usque ad annum 1774.) olyan anyaggal bővíti irodalmunkat, melyből eddig legkevesebbet (jóformán semmit sem) ismerünk, másodszer, mert a 48 darab közül csak egy van latin, a többi mind magyar nyelvű, négyes rímű verses munka. A gymnasiumi ifjúság ugyanis a szerzetes-tanárok vezetése alatt előbb az iskolában, utóbb (ha az idő kedvezett) a Somlyóhegyen passió-játékokat szokott játszani, melyek csakhamar igen népszerűek lettek. A Ferencz-rendi szerzetesek kérelmére XII. Kelemen pápa 1731. jan. 16. kelt bullájában bucsút engedélyezett az új ájtatossági gyakorlat részére. Ez az alkalom szülte a játékokat, melyeket ezernyi nép jelenlétében tartottak; s ez a nép annyira beleélte magát a helyzet komolyságába, hogy egykor — a hagyomány szerint — a Krisztus-kínzóit ábrázoló tanulókat megtámadta s bántalmazta is. — A darabok legnagyobb része nagypénteki mysterium, (de van néhány moralitás is), s négyet kivéve, valamennyi egész és előadásra készült. Az értekező mutatványokkal kísérvé ismerteti a prologusokat, melyekben a kor nyomasztó viszonyaira s a meglazult erkölcsökre is találni célzásokat. A passiókba is betolakodik helylyel-közzel némi idegen elem: valami ó-szövetségi történet vagy parabola, melyek változatosabbá, élénkebbé teszik a tárgyat. Az idézetekből megismerjük a játékok bőbeszédű, de elég könnyű folyású, magyaros nyelvét is. (Egy helyt az ó-szövetségi személy így szólja el magát: Sidóknak a hátán én *dohánt vágatok*, s hátok bőreiből szalagszijat szabok.) A cselekvény magva valamennyiben a passió, különféle változatban. Ezért az értekező nem is tartalmukat, hanem eszmemenetüket ismerteti röviden, mert »kényszerítő külső körülmények miatt« (az értesítőik ívszáma t. i. néhol nagyon kevésre van szabva) — szűk keretben

kell maradnia. Tanulmányát is, mely csupán az általa fölfedezett mysteriumok általános ismertetésére szorítkozik, »szerény értesítés«-nek nevezi. De ez a szerénység semmit sem von le a szerző, sem a dolgozat érdeméből.

9. *Simai Kristóf élete és munkái.* 3—48 lap. (A kegyes-tanító-rend nagybecskereki főgymn.) Irta Ernyei István. Simai irodalmi működése szintén ebbe a körbe tartozik, s átmeneti kapocsúl szolgál az iskolai drámától a valódi színpadi drámairodalomhoz. Az ő »*Igazházi*«-jával nyitotta meg Kelemen Lászlónak a nemzeti tünemények közöttben alakult társasága 1790. okt. 25-én a nevezetessé vált magyar színi előadások sorát. Egyéb átdolgozott darabjain kívül legértékesebb alkotása a »*Gyapai Márton*« cz. »mulatságos játéka«, mely szintén kedvelt darabja volt az akkori műsornak. Vannak egyéb munkái is (többek közt egy sajátos szótára, melyben cadentiára szedi a szókat: bába, tréfába, hijába, eskába, Rába stb.) Fél százados tanítói működéséért a királyi kegy arany érdempénzzel, irodalmi munkásságáért pedig a megalakult akadémia tisztelte meg, midőn tagjává választotta. A 90 éves Simai Selmeczről útra kel, hogy új Simeonként üdvözölje, a kit rég várt és látni vágyott, aztán a rákövetkező évben meg is halt. Ernyei kegyeletes munkát végzett, midőn emlékéit felújította s jó szolgálatot tett az irodalomtörténetnek is, midőn összegyűjtötte az élete- s működésére vonatkozó, részben ismeretlen adatokat, melyek neki, mint ugyanazon rend tagjának, hozzáférhetőbbek voltak mint talán másnak.

10. *Gróf Gvadányi József.* 3—41. lap. (A cyst. rend székesfehérvári kath. főgymn.) Irta dr. Werner Adolf. A múlt évtizedben alkalmilag megjelent dolgozatok jóformán mind egybehordták azt az anyagot, mely a tüzes hazafiságú jó öreg »lovas-generális«-ra vonatkozik. Arany remek essayje pedig régen megjelölte helyét az irodalomban. Ezek összefoglalásából áll Werner értekezése; nem eredeti kutatás eredménye tehát, de mint ifjúsági olvasmány (leszámítva a sok ismétlést, különösen az utolsó fejezetben) elég csinosan van megírva.

11. *Újhelyi Dayka Gábor jellemrajza és költészete.* 3—42. lap. (A minorita-rend szilágysomlyói r. kath. algymn.) Irta Kölln Gyula. Dayka egyéni és írói arcképét először mestere és barátja: Kazinczy Ferencznek szeretete alkotta meg. S ezt az arcképet terjesztették róla kevés változtatással mindazok, kik azóta Toldyig, sőt mindmáig foglalkoztak vele. Mindössze Berzsenyi sarcasmusa tépett le néhány levelet koszorújából. Ezt a tépdésést folytatja Kölln is annyira, hogy Daykán alig hagy valami tisztelni valót; az embert is, a költőt is leszállítja, nem értékére, hanem azon is jóval alul. A kritikának kétségkívül van joga a legszigorúbb s az elődökétől akár mindenben eltérő véleményre, mert az idővel változhatnak a felfogás, tisztúlhat az ízlés, az utókor megláthatja, a mit az elfogult kortárs nem vett észre; új adatok megváltoztathatják a korábbi ítéleteket az egyénre nézve is; de mindenesetre szükséges, hogy legyen ilyen fegyver a kritikus kezében, s mindenkéfélt nem szabad a megítélendő költőt saját korából kiemelve a mai divathoz mérni. Úgy tetszik, Kölln Gyulának nem volt elég fegyvere, de

annál több benne a subjectiv elfogultság. — Mindjárt az előszóban kijelenti, hogy *egyetlen új adatot* sem sikerült találnia; nem akarja tehát a költőnek életrajzát megírni, hanem csak jellemrajzát. Mivel azonban Dayka jelleme szorosan összefügg életének változásaival, utóbb mégis csak megírja, bár töredékesen, az életrajzot is. Csakhogy nincs benne köszönet. Nincs adata, de azért megrajzolja a költő gyermekkorát; tudja, hogy a szülői háznál »senki sem vette figyelembe kedélyéletének világát«, hogy a miskolczi iskolában is »a jóság mérőzsinórja egy volt a terhet türelemmel hordó állatával«; »megtanult engedelmességni a hatalomnak, de nem a saját öntudatának« (?) stb. Ezekre azonban szüksége van az értekezőnek, mert ezekre alapítja későbbi következtetéseit. Először is bűnül rójjá fel neki, hogy »a seminarium falai közt elzárkózva« nem ismerte úgy irodalmi mozgalmainkat, mint pl. Kazinczy, hogy — egyéb mintái nem lévén — classikai formákban kezd írni, s midőn Kazinczy megismerteti vele az újabb irányokat, azonnal »halált ízen e formának«. Im — így szól Kölln — »itt is kirí határozatlansága«, mert »a szép iránti mély érzék benne csak vergődött« stb. De hát nem ilyen határozatlansággal kezdődik-e a legnagyobb költők írói pályája is le egész Vörösmartyig, Petőfig? Dayka ifjúkori kísérleteit összehasonlítván Horatius, Terentius, Catullus verseivel, diadallal hirdeti, hogy »semmi önállóság« sincs benne, csak »visszatükrözi tanulmányainak hatását«. Mindössze a »csinos nyelvezetet« ismeri el érdemül a »gondolatszegénység« mellett. »Valóságos Sturm-iskola az ő eddigi működése, az idegen példányok nyomán *meglepő ízlés* a kifejezésekben« (tehát már nem *vergődik*), stb. De ne feledjük, hogy Virág és Berzsenyi (a kisebbeket nem is említve) ugyanoly hatás alatt állanak, s nemcsak ifjúkori kísérleteikben. Akkor az idegen gondolatot »csinos nyelven kifejezni« is elég érdem volt. Köllnt mindez annyira bántja, hogy egyben kirohanást intéz mai költészetünk ellen is. De hagyjuk ezt! Dayka Pestről Egerbe megy mint negyedéves theologus, Kölln tudja (valójában csak képzele), hogy Dayka mennyire elszigetelt helyzetben volt; kezdi érezni önbecsét s ennek szülte *A virtus becse*, melyet ő is szépnek tart. »Úgy látszik, kebléből tör elő e hang és megtaláltuk egyéniségének első vonását; csakhogy a virtus nem az ő arcza, ebben a szóban nem volt az ő szíve. Az erényt csak leczkéiből ismerte, de *nem szerette*«. A »*Kesergést*« is dicséri: »megható tiszta érzés buzog elő minden szavából, a költő szíve előttünk áll leplezetlenül« stb. S aztán mégis rossz néven veszi tőle, hogy szenvedései között mért nem fordul vigasztalásért a »virtus-hoz? »*Mert nem szerette*« — feleli Kölln. Vagy ha titkos vágyai vannak, »mért nem szakaszt azonnal pályájával?« Kölln ezt is tudja: »mert benne akarat nincs« stb. Mikor aztán Dayka valóban kilép, akkor ezt »*az akaratnyilvánulás satirájának*« nevezi. De hát hol itt a józan logika? Mikor Dayka mint kezdő poeta utánoz, akkor a gondolatszegénységet veti szemére; mikor önállóan szólaltatja meg érzelmeit, akkor ráfogja, hogy nem őszinte; gúnyolja, hogy nincs bátorsága kilépni, s mikor kilép, akkor ez satira! A kilépés után írt verséről, a »*Rettenetes éj*«-ről azt mondja, hogy a »természet tusáiban háborgó lelkének képét oly mesterien

rajzolja, hogy legjobb lyricusunk (ki az?) is megirigyelhetné». Elhiszi Bajzának is, hogy »ebben bizonyos megnyugvás a sors végzésében mutatkozik, de — veti hozzá egy bombasztal — »e nyugalom szemfedője alatt a nevelés által megölt önérzet fekszik világtalan szemekkel«. Nem sikerült megtudnia, mi volt Dayka beszédében az a pont, melyet Szaicz Leo följelentésére vissza kellett volna vonnia (Dayka e megaláztatás elül lépett ki); mégis azt mondja róla, hogy »megmocskolta első jegyesének, az egyháznak arcát« stb. Itt aztán párhuzamba állítja a költőnek családi életét. De azokat a szemen szedett pszichológásokat, melyekkel ezt teszi (24—25. lp.) nem írjuk le, csak a felett való csodálkozásunkat fejezzük ki, hogy a szerző ezt alkalmasnak tartotta ifjúsági olvasmányul adni egy algymn. Értesítőben. — Ha Dayka eltaszította, megcsalta volna a nőt, értenők Kölln felháborodását; de feleségül vevén, igyekezett jóvá tenni ballépését. Hanem Kölln nem enged; látja, hogy a költő boldogtalan, tehát kimondja sujtó ítéletét: íme a Nemezis boszúja; a *gyötrő öntudat* nem engedi élvezni boldogságát, mért hagyta oda a papságot! Hogy az a sorvasztó betegség a seminariumban is (tán még előbb) kiolthatta volna vézna testéből az életet, s hogy ép az a gondolat rágódik lelkén, hogy íme boldogsága ölen kell itt hagynia az életet, — ez eszébe sem jut Köllnek. Vádolja, hogy a beteg Dayka nem volt oly izgató szellem mint pl. Petőfi; hogy nem érdekli a politika, a nyelvügyi mozgalom stb. S miután kimutatja, hogy Mátyási József akárhány különb verset írt, abban összegezi véleményét, hogy Dayka semmit sem szeretett, csak önmagát, semmit sem tett, csak kesergett, s így nem fizette le hazájának, a mivel szép tehetségeinél fogva tartozott volna! Tegyük hozzá: Dayka beteg testtel, beteg lélekkel volt ily tétlen, s ki tudja, mennyivel növelte keserveit ép ez a kénytelen tétlenség, hogy féllábbal a sirban nem teheti azt, a mit tenni szeretne. Hiszen »*Az esztendő első napján*« cz. költeményében, melyet Kölln »legszebbnek« tart, nyíltan kimondja, hogy nem az elhagyott reverenda a »gyötrő öntudat«, hanem a sorvasztó betegség, annak az érzése, hogy — »megérett a halálra«! Valóban ilyen »világtalan szemekkel« még senki sem nézte Dayka életét és működését, ilyen félszeg elfogultsággal még senki sem mondott felőle ítéletet. Szerencsére ez nem a költőnek, hanem csak annak árt, a ki a szükséges kritikai fegyverek nélkül mer ütközetbe bocsátkozni.

12. *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága.* 3—50. lp. (A soproni Laehne-féle gymn.) Irta Rákóczy Géza. Tóth László keveset írt ugyan magyarul (többet s jobbat görögül), de mint irodalmunknak kései humanista írója mindenkép érdemes arra, hogy vele foglalkozzunk, emlékéit megőrizsük. Rákóczy felhasználja a róla eddig írt adatokat s szorgalmasan felkutatja az ismeretleneket is, feltűnteti a korabeli írókhoz való viszonyát, ismerteti műveit, egy szóval élete és működése egészéről igyekszik hű képet rajzolni. Az egyes művek, valamint Tóth László egész működésének megítéléséhez nincs meg a szerzőnek a kellő irodalmi perspectivája, de értekezése így is hasznos adalékkul szolgál a század első negyedének irodalomtörténetéhez. *B. F.*

VEGYES FÖLJEGYZÉSEK.

Ilosvai Péter, Historia Alexandri Magni (Debreczen 1574.) című énekének, a M. N. Múzeum könyvtárában található példánya végén/ez az új évi köszöntő vers olvasható:

Az egek teremő,
Csillagok építő,
Mennek földnek Istene,
Az kit ez világra,
Szabadulásunkra
Szép szűz leány szülő
Ez új esztendőnek,
Ti kegyelmeteknek,
Kezdetit megszentelje.
Békesség, boldogság,
Bor, bűza, gazdagság
Házásokat újítsa!

Isten ellenségétől,
Gyűlevész gaznéptől
Marhátokat megtartsa.
Mint nagy mély örvényből
Víz buzog mely ékessen:
Istennek áldása
S megsziporítása
Legyen ily bűségessen
Marhátok seregén
S házatok cselédjén
Szibűl kívánom Amen

**

Nagy-Báncai Mathias, Historia Az vitéz Hvniadi János stb. (Debreczen 1574.) című énekének, a M. N. Múzeum könyvtárában található példánya végén a XXIII-dik zsoltárnak ez a két versszaka van bejegyezve:

Az Úr Isten nékem édes táplálóm,
Minden dolgaimban csak ő az én igazgatóm,
Nem hagy engemet teljességgel elnyomorodnom,
Életemben nem hagy engem megromlanom.

Ő énnékem megőriző pásztorom,
Noha túlő bűnömért néha ostromoztatom:
De viszontag kegyesképen megvigasztaltatom,
Mint atyámtul soha el nem hagyattatom.

Ez alatt:

Pál deák az k
Akor Balassi fogságában
ugy bizik Istenben nem ...
hagia el

Ez a zsoltár, melynek itt nem egymás után következő két strófája olvasható, nem ismeretlen. Először Bornemisza énekes könyvében, azután az 1593-diki bártfaiban, majd a Gönczi-félekben fordul elő. Az 1566-diki Váradi, az 1569-diki Szegedi G.-féle, az 1579-dik sőt az 1590-dik évi kiadások sem tudnak róla. A miért ide iktattuk, annak oka az alatta

álló följegyzésben rejlik. Nem akarjuk állítani, hogy Balassi Bálint műve, bár az a körülmény, hogy Bornemisza közli először, ezt az állítást is támogathatná. Lehet, hogy a fogoly Balassi csak maga vigasztalására írta ki ezt a két strófát az előtte ismeretes zsoltárból, melynek talán Pál deák a fordítója. Vagy Pál deáktól származik ez az egész följegyzés? Ezt a kérdést Balassi egykorú kéziratával való pontos összehasonlítás dönthetné el.

A másik ok, a mi ezt az összehasonlítást kívánatossá teszi, az új évi köszöntő versnek nyelve, verselési sajátága. A ki Balassi énekeit olvasta, annak azonnal feltűnik a hang, nyelv és verselés rokonsága. A vers kezdete, a könnyen, de erővel teljesen folyó rövid, rímelt sorok, a »Mint nagy mély örvényből Víz buzog mely ékessen« szavakba foglalt kép s maga ez a szöfűzés is mind Balassira emlékeztet. Nehéz ellent állni a gondolat kísértésének, hogy Ilosvai és Nagy-Báncai énekeinek ezen 1574-dik évi kiadású példányai egykor a fogoly Balassi Bálint kezében forogtak.

**

Melius Péter Herbariumának (Kolozsvar, 1578.) az Egyetemi könyvtárban található példánya végén számos másféle bejegyzések mellett ezt a verset is olvashatjuk:

CANTIO.

Vinnyeb leány nem volt az városon,
Kaczagni is nem tudtak már máson.
Asszony vagyok mint akarki, oda van az párta,
Ifjú uram van énnékem én szívem azt várta;
Kurva az anyja ki irigyl és ki nem dicsíri,
Arra vágytam, én szeretem, adta én Istenem!

**

Az Országos levéltár kincstári osztályának ily czimű darabján »Instructio Nicolai Zelemery provisoris Zathmariensis. Ungvár 1566. apr. 25« — a címlap alján visszafordítva ez olvasható:

JOHANNES CENER(?) 1605.

Kassai leányok tüdőt főznek,
Az kalánnal nyomogatják;
Az tüdő felugrik,
Az leányok azt nevetik,
Mosolyognak.
Bélest örömet sütnek,
Az szép legínt az pénzért igen szeretik.

Hasonlít hozzá az a miskolci dámákról szóló ének, melyet Kriza J. Vadrózsák 481. sz. a. közöl. Ez Erdélyinél is meg van (Népd. és mondák III. 87. l.), de rövidebben. — V. ö. Figyelő XV. 368. l.

**

Az Országos levéltár kincstári osztályában egy 1604-ben a magyar kir. kamarához beadott folyamodványon a következő vers olvasható. Aláírva a név: Andreas Maximilianus Pongrácz de Szent Miklós.

A szemeid két gyémántnál	Ezekkel az én szívemet,
Ékesebbek s rubintoknál,	Nyilakkal sebesítetted.
Orszád gyöngébb szép rózsánál,	S hozzád kötölössé tetted
Nyakad szebb életfántsonnál.	S nagy keményen megkötözted.

Szörzém ezen énekemet
Bíztatván szegény fejemet
Egy szép tornáczról szívemet
Látván sétálni kert mellett.

**

Az Országos Levéltár kincstári osztályában egy 1709. évi máj. 28. kelt magánlevélen, a melyet Kálnásy János Munkácsról, nem tudni kihez, intézett, a következő versek vannak följegyezve.

Óh veszedelemben forgóknak istene,
Az ki Nagyságodat híven vezérlette,
Keserves inségből ime kimentette:
Áldassék szent neve örökké érette,

Hogy ellenségedet így megszégyeníté,
Reménységed kívül lábad alá veté,
Az többit is isten törülje el szinte,
Ne tegyen akadályt Nagyságodnak, mérge.

Jó kegyelmes uram, hogy isten Nagysádat
Erdély országának crós oszlopának
Béhozza s állatta kegyelmes urának,
Az árvák istene maraszszon meg annak!

REPERTORIUM.

- Abonyi Árpád.* Bosnyák képek. Ism. Lázár B. Nemzet 115. sz. — Magy. Génius 9. sz.
- Alexander Bernát.* Széchenyi István. A IIét 3. sz.
- Alvinczy-Bariss Sándor.* A regényekről. Föv. Lap 111. sz.
- Barabás Ábel dr.* Külcsey Ferencz szónoki műveiről. Délmagyar. Közl. 52. sz.
- Báttaszéki Lajos dr.* Materializmus a szépirodalomban. P. Hírl. 91. sz.
- Berzsenyi-Album.* Ism. P. Napló 128. sz.
- Bokor József ifj.* Falusi történet. Népszínmű 3 felv. Ism. s. f. Föv. Lap. 111. sz.
- Botond.* Költői beszédek. Magy. Szemle 18. sz.
- Dankó J.* Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Ism. Pór A. Századok 341—348. Sz. Á. Irod. tört. Közl. 116—117. l.
- Endrődi Sándor.* Föv. Lap. 108. sz.
- Erdélyi Gyula.* A mult. Regény. (Athenaeum olvasótára). 1893. Ism. Föv. Lap. 128. sz.
- Ernyei István.* Simai Kristóf »Gyapai Márton«-jának eredetije Philos. Közl. 276—280. l.
- Futó Ferencz.* Liszt Ferencz magyar állampolgársága. Föv. Lap. 91. sz.

- Gonda Dezső. Ágnes. Ism. Lázár B. Nemzet 115. sz. — Főv. Lap. 93. sz.
 Grün Emil. Szász K. »Angyal és ördög« című balladájáról. Szépirod.
 Kert 16. sz.
 Hajós Izidor. Széchenyi és a nők. Nyiregyh. Hirl. 15., 16. sz.
 Herczegh Ferencz. A dolovai nábob leánya. Eredeti színmű 5. felv. Ism.
 Ambrozovics Dezső Egyetértés 70. sz. — Robin P. Napló 75. sz.
 Herczeg Ferencz. A Gyurkovics leányok. Bpt. 1893. Ism. Lipcsey Ádám.
 Nemzet 89. sz.
 Hevesi József. Az ár ellen. Regény. Ism. Főv. Lap. 123. sz. — Lázár B.
 Nemzet 115. sz.
 Hirlapirodalom (vidéki —) Borona. Főv. Lap. 69. sz.
 Hock János. A humor. P. Napló. 3. sz.
 Imre Sándor. Emlékezésed Ballagi Mór rendes tagról, M. T. Akadémia
 elhunyt tagjai fölött VII. köt. 7. sz. Budapest, Akadémia, 1893. (8-r. 59. l.) 50 kr.
 Ivánfi Jenő. Nemzetiség és színművészet. (A »Comédie Française ünnepei.)
 Egyetértés 113. sz.
 Janus Pannonius. Bucsú Váradtól. Ford. Hegedűs István. Nemzet 91. sz.
 Jókai Mór. Állítólag Petőfi verse. P. Hirl. 91. sz.
 Jókai Mór és a »Zsidó fiú«. Nemzet 97. sz.
 Juhász László. December. Költemények. Sárospatak, 1893. Ism. Főv. L. 88. sz.
 Justh Zsigmond. A pénz legendája. 1893. Ism. Robin. P. Napló 68. sz.
 — Hét 7. sz.
 Kálmány Lajos. A csillagok nyelvhagyományainkban. Ism. Dr. Czirbusz G.
 Magyar Állam 22. sz.
 Karácson Imre dr. Janus Pannonius élete és művei. Kath. Szemle 6—29. l.
 Karczag Vilmos. Lemondás. Dráma 4 felv. Ism. Keszler József Nemzet
 84. sz. — Ambrus Zoltán. Magy. Hirl. 84. sz. — P. Napló. 89. sz. — Ambro-
 zovics Dezső. Egyetértés. 84. sz.
 Kazinczy Ferencznek néhány kiadatlan levele. Közli Zsoldos Benő. 1) K.
 levele Szalai Sámuelhez 1786. nov. 17. 2) U. ahhoz. 1787. aug. 15. 3) Vay
 Istvánhoz 1787. jan. 5. 4) Szalai Sámuelhez 1788. máj. 30. 5) Ugyanahhoz,
 Kassa, 1788. jun. 11. 6) Baáji Patay Józsefhez 1788. jun. 17. 7) Szalai Sámuelhez.
 Stóosz, 1788. nov. 9. 8) U. a-hoz Kassa, 1788. nov. 19. 9) Vay Józsefhez.
 Szépalom, 1806. jul. 28. 10) U. a-hoz Szépalom. 1807. febr. 22. Sárospataki
 Lapok 1—3. 7. 9—11. sz.
 Kazinczy költészete. Magy. Társadalom 1. sz.
 Kereszty Viktor dr. A »Magyar Sion« jubileuma. Magy. Állam 32. sz.
 H. Kiss Kálmán. Alvinczi Péter, a kassai magyar pap. Prot. egyh. és
 isk. lap 1. és köv. sz.
 Kisfaludy Károly. Főv. Lap. 36. sz.
 Kisfaludy Károly minden munkái. Kiadta Bánóczi József. 6 köt. 1893.
 Ism. Főv. Lap. 102. sz.
 Kisfaludy Sándor minden munkái. Kiadja Angyal Dezső 8 köt. 1893.
 Ism. Főv. Lap. 114
 Kozma Andor. Herczeg Ferencz. Nemzet 71. sz.
 Kozma Andor Restanczia. Nemzet 21. sz. (E címmel ismerteti Vajda
 J., Palágyi L., Zempléni Á., Czóbel M. a múlt évben megjelent költeményeit.)
 Kozma Andor. Versek és Próza. Budapest, 1893. Ism. Lipcsey Ádám.
 Nemzet 6. sz.
 Kovács Zsigmond. Költemények Kassa, 1893. Ism. Főv. Lap. 88. sz.
 Körös Mihály. Nyugalmas órák. Költemények. Ism. Főv. Lap. 92. sz.
 Körösi Sándor. Zrínyi és Machiavelli. Magy. Tengerpart 12. sz.
 Kuthy József dr. Természettudomány és költészet. Székesfehérvár és
 Vidéke 10., 12. sz.
 L—l. Irodalomtörténetünk. Magy. Szemle 16. sz.
 Margalits Ede dr. Zrínyi Miklós, a költő. Kath. Szemle 80—100. l.
 Márki Sándor. Egy magyar humanista (Maximilianus Transylvanus).
 Erdélyi Muz. 23—39. l.
 Márki Sándor. Haan Lajos emlékezete. Századok 289—304. l.

- Mérai Horváth K.* Gozdsu Elek. (Arczképpel.) A Hét 9. sz.
Minke Béla. Költemények. Budapest, 1893. Ism. Föv. Lap. 88. sz.
Molnár Sándor. Révben. Színmű 2 felv. Ism. Keszler J. Nemzet 14. sz.
 — Ambrus Z. Magyar Hirl. 14. sz. — ik. Bud. Hirl. 14. sz. Ambrozovics D. Egyetértés 14. sz. — P. Hirl. 14. sz.
Murai Károly. A pezsög. Vigj. 3 felv. Ism. Ambrozovics Dezső. Egyetértés 28. sz. — Keszler J. Nemzet 28. sz.
 Nemzeti színház (Az új —). Nemzet 55. sz.
 Népszínműirodalom (a magyar —). *Botond.* Magy. Szemle 7. sz.
Palágyi L. Magányos uton. 1893. Ism. rd. Fővárosi Lap. 1. sz.
Pázmány. Kalauzának I. II. könyve. Szerkesztette Bellaagh Aladár. Ism.
 Maurer Mihály. Tanáregyl. Közl. 546—548. l.
Pekár Gyula. Bródy Sándor. Magy. Hirl. 120. sz.
Perényi Adolf. Arany és Petőfi barátsága. Délmagyar. Közl. 43—46. sz.
Petőfi tanítója (Koren István). Veress László. Emlékezés. Föv. Lap. 110. sz. — H. Gy. — P. Hirl. 107. sz. Verner László. U. o. 109. sz. Sipos Soma. U. o. 110. sz. — Békés 17. sz.
Pintér Kálmán. A bűnbánat költészete. M. Állam 45., 46., 47. sz.
 Plagizátorok és leleplezők V—i. P. Hirl. 91. sz.
Rácz Kálmán. Fáy András, mint protestáns. Protest. Szemle 16—51. l.
Rákosi Jenő. Modern esztétika. Bud. Hirl. 24. sz.
Rákosi Jenő. Jelentés az 1892-ki Kőczán-díjról. Akad. Értes. 685—692. l.
Robin. Byron-tanulmányok. P. Napló 105. sz. (Ismerteti Megyery István Lord Byron és Mme Haussenville Les dernières années de lord Byron cz. műveket.
Robin. Vajda János. P. Napló 5. sz.
Robitsch Ferencz dr. XIII. Leo pápa, a költő. Magy. Szemle 8. sz.
 Sárosy Gyula egy kiadatlan verse. (A krinolin.) Aradi Közl. 34. sz.
Schönfeld Arthur. Jókai mint ügyvéd. Föv. Lap. 104. sz.
Schweiger Adolf. A bolygó tragikus. Alföld 12. sz. (Molnár György).
Sebestyén Gyula. Árpád-kori királymondák. P. Napló 111. sz.
Szabóné-Nogáll J. Leányálmok. 1893. Ism. Föv. Lap. 117. sz.
Szana Tamás. Az első magyar éleczlapok. Magy. Salon. XVIII. köt. 289—296; 369—380; 467—478. l.
Széchy Károly. Vajda Péter élete és művei. Ism. Badics Ferencz Philol. Közl. 291—298. l.
 Színészetünk. L. Föv. Lap. 108. sz.
Szlávik Mátys. Képek Pázmány és ellenceinek polemiájából. Protest. Szemle 80—102. l.
Szomaházy István. Ujságok és ujságírók. P. Napló 93. sz.
Szomoró Károly. Lángész és téboly. Magy. Szemle 16. s. köv. sz.
Szűry Dénes. (Arczképpel.) A Hét 6. sz.
Szűry Dénes. Rajzok. 1893. Ism. Csernátany Gyula. Erdélyi Híradó 17. sz.
Tagányi Károly. A besztercei szószedet kulturtörténeti jelentősége. Századok 305—327. l.
Tóth József. Az »Ave Maris Stella.« Széptani taglalás. Magy. Állam 51. sz.
Tóth Sándor. Maupassant és magyar tanítványai. Föv. Lap. 28. sz.
Tóth Sándor. A magyar regény és a vidék. Föv. Lap. 62. sz.
Tóth Sándor. Színpad és társadalom. Föv. Lap. 83. sz.
Thúry Etele. A magyar protestáns irodalmi társaság érdekében. Prot. egyh. és isk. lap. 3. sz.
 Vadnai Miskolczon. Andronicus. Borsodmegy. Lapok 4. sz.
 Vadnai Károly. (Arczképpel.) Vasárnapi Ujság 3. sz.
Vadnai Károly. Jókai Tardonán. (Zord idők adatai.) P. Napló 125. sz.
Vadnai Károly. A nagyszalontai csonka torony. Föv. Lap. 127. sz.
Váli B. dr. Színházépítészetünk. Aradi Közl. 10. sz.
Zichy Anlál. Gróf Széchenyi István irodalmi munkássága. Bud. Szemle 74. köt. 22—47; 215—240. l.

Közli: *Hellebrandt Árpád.*

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS
AZ
IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
HARMADIK ÉVFOLYAMÁRA.

E negyedévenként megjelenő folyóirat előfizetési ára egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr. A pénzutasványok, reclamatiók a Magy. Tud. Akadémia kiadóhivatalához (M. Tud. Akadémia palotája) küldendők.

Sajtó alatt van:

ATILLA BIBLIOGRAPHIÁJA
BALLAGI ALADÁRTÓL.

— Számos képpel ellátott amateur kiadás. —

Tartalma: 1. Az Atillára vonatkozó kéziratok, a modenai, velencei és párizsi codexek első részletes leírásával. 2. Az Atilláról szóló összes nyomtatványok 1472—1893. (Idevágó bármily jelentéktelen adalékot is, 1893. márczius végéig, köszönettel venne a szerző.)

A mű 100 példányban, magyar és olasz nyelven jelenik meg. Könyv kereskedésbe nem jut. Minden egyes példány számozva lesz, s előleges értesítés esetén, a tulajdonos neve is belenyomatható. Előfizetési ára 5 frt, mely a szerzőhöz küldendő.

A SZÉKESI
GRÓF BERCSÉNYI CSALÁD

1470—1835.

EREDETI KÉZIRATI KÚTFÓKBÓL ÍRTA

THALY KÁLMÁN.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

Harmadik kötet: 1703—1706. Ára 7 forint.

„ATHENAEUM“

Szerkeszti

PAUER IMRE.

A Magy. Tud. Akadémia II. osztálya m. év elején a fentebbi czimen. philosophiai és államtudományi folyóiratot indított, hogy e tudományok irodalmi fejlesztését ezzel is előmozdítsa. Ára 5 frt. Egyes füzeté 1 frt 50 kr.

A pénzutasványok, reclamatiók a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalának (Magy. tud. Akadémia palotája), a folyóirat szellemi részét illető küldemények Pauer Imre osztálytitkárnak (Magyar Tud. Akadémia palotája) czimzendők.

Budapest, 1893. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.